

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Давньоруська народність
Особливості революційного процесу в Росії на початку XX ст.

Роль О. О. Богданова у підготовці III з'їзду РСДРП

З історії українсько-єврейських відносин

Проблеми перебудови в Українській РСР. На допомогу викладачу історії

В. М. Молотов: сторінки політичної біографії

М. М. Аркас і його «Історія України-Русі»

Червона Армія в оцінці абверу (липень 1941 р.)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

Заборонена стаття М. І. Костомарова «Правы ли наши обвинители?»

7'90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,
канд. іст. наук В. М. Волковинський,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічні редактори Н. Є. Любич, Т. М. Шендерович
Коректор Є. І. Міхнова

Здано до набору 11.05.90. Підп. до друку 09.07.90.
БФ 03774. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.
вид. арк. 15,70. Тираж 14745 пр. Зам. 5-61. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (352),
июль, 1990. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при
ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская
книжно-журнальная типография научной книги, 252004
Киев 4, ул. Рєпина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 36

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (352)

ЛИПЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Новий погляд на проблему*
Моця О. П. Давньоруська народність 3
- Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»*
Варгатюк П. Л. Особливості революційного процесу в Росії на початку
XX ст. 14

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Солдатенко В. Ф. Більшовицька періодика України (лютий 1918 р.— лю-
тий 1919 р.) 22
- Писаренко Ю. Г. Писемні джерела про ранній етап киево-смоленських
відносин 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Маловідомі сторінки історії*
- Козицький М. Ю., Левенець Ю. А. Роль О. О. Богданова у підготовці
ІІІ з'їзду РСДРП 43
- Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії*
- Єкельчик С. О. З історії українсько-єврейських відносин 54
- Санцевич А. В. Види історичних досліджень 63

ЗАМІТКИ

- Забарко Б. М. Нові зарубіжні дослідження з історії Першого травня 73

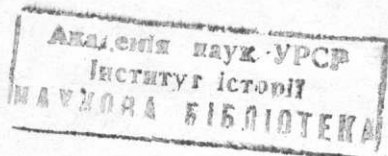
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Курносів Ю. О. Проблеми перебудови в Українській РСР 78

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Пиріг Р. Я. В. М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії 87

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО	
Сарбей В. Г. М. М. Аркас і його «Історія України-Русі»	100
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
Червона Армія в оцінці абверу (липень 1941 р.)	114
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ	
Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження)	121
НАШ КАЛЕНДАР	
Сущко О. О., Мазур І. Д. 70-річчя Київського педінституту ім. Горького	134
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Пінчук Ю. А. Заборонена стаття М. І. Костомарова	137
Костомаров Н. И. Права ли наши обвинители?	140
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Маковійчук І. М. С. С. Радченко. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.	147
Пекарська Л. В. Н. Л. Пушкарева. Женщины Древней Руси	148
* * *	
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1989 р.)	150
ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ	
Плюта О. Д. (Хмельницький). Про місце битви Ярослава із Святополком	154
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Щербак В. О. Перша республіканська конференція з історії запорозького козацтва	156
Асатуров С. К. Професор Е. Кальбе в Інституті історії АН УРСР	157
Кузнецов В. І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д. Мейсом	157
Терентьева Н. О. Професор Х. Д. Гайер в гостях у істориків УРСР	158
Кіку І. О. Вчені Інституту історії АН УРСР у Київському педінституті	159

Новий погляд на проблему

О. П. Моця (Київ)

Давньоруська народність

Проблема формування і розвитку етнічної спільності східних слов'ян епохи середньовіччя є однією з актуальних в сучасній історичній науці. Ряд спірних моментів у вивченні давньоруської народності (її існування в часи феодальної роздрібленості, роль скандинавів на Русі, відмінності в складі населення південноруських і північно-східних земель) можна розв'язати лише при комплексному методі досліджень. Використання нових матеріалів з археології, історії, антропології та етнографії дає змогу говорити про народність як історичну реальність протягом усього періоду існування Давньоруської держави.

Радянська історична наука досягла значних успіхів у вивченні історичної спільності східних слов'ян часів середньовіччя — давньоруської народності. Немає потреби наводити детальну бібліографію праць з даної теми, які вийшли в світ до середини 70-х років, оскільки вона міститься в спеціальній монографії. Зазначимо тільки, що дослідження згаданої теми можна розділити на два періоди, рубежем між якими є опублікування «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». На цей час, за словами авторів вищезгаданої монографії, «...склався визначений погляд на давньоруську народність, основним критерієм якого є насамперед спільність мови, хоча вона й зберігала місцеві діалекти... Для давньоруської народності характерна спільність території, що співпадала з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норони, звичаєве право і закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність. Спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі також відіграла велику роль. Усі радянські дослідники надають вельми суттєве значення національній свідомості єдності Русі, самопізнанню та почуттю патріотизму»¹.

В основному такий само погляд на проблему давньоруської народності характерний і для праць, що з'явилися після виходу з друку вищезгаданої історіографічної монографії². Однак ще не всі питання генезису давньоруської народності остаточно з'ясовані. Через відсутність матеріалу та певну декларативність частини праць, які вийшли в 50—70-ті роки, ряд положень концепції про характер середньовічної східнослов'янської спільності не знаходять підтримки з боку окремих вітчизняних дослідників, а інколи викликає незгоду в їх опонентів за кордоном. Це такі важливі аспекти, як існування народності в часи фео-

¹ Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 42.

² Мавродин В. В. Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 6—167; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 55—60; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 269—273; та ін.

дальної роздробленості, роль скандинавів на Русі, відмінності в складі населення південноруських та північно-східних земель тощо³.

У зв'язку з цим автор даної статті прагнув проаналізувати нові матеріали, які були використані в історичних дослідженнях другої половини 70—80-х років. Це, однак, не означає, що розробки попередників нами ігноруються, адже на багатьох з них ґрунтується доробок сучасних істориків. Останнім часом частина праць навіть перевидається, що пояснюється їх актуальністю⁴.

Для сучасного стану вивчення давньоруської народності характерне використання різноманітних матеріалів з історії, археології, мовознавства, етнографії та антропології. Але мова поки що може йти лише про початок комплексного вирішення проблеми. При цьому, звичайно, не завжди вдається уникнути деяких помилок в інтерпретації, що зумовлюється специфікою кожної категорії матеріалів та незнанням доробку колег з суміжних дисциплін. Зокрема, етнографи використовують застарілі археологічні дані при характеристиці елементів поховального обряду, житлобудування в окремих регіонах, території розселення носіїв окремих археологічних культур. У той же час в історичних, а іноді й лінгвістичних дослідженнях штучно об'єднуються різні (хоча і однокорінні) ономастичні сполучення — етноніми і топоніми. Йдеться про час зникнення східнослов'янських «племінних» назв з сторінок давньоруських літописів⁵. Однак, на нашу думку, незважаючи на окремі огріхи, тільки комплексне дослідження етнічних процесів епохи середньовіччя може дати нові знання.

Серед праць 80-х років необхідно виділити книги Ю. В. Бромлей. Ним розкрито сутність такого поняття, як етнікос, тобто етнос у вузькому розумінні даного терміна. Це історично сформована на конкретній території стійка сукупність людей з притаманними їм відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) та психіки, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), що знайшло відображення в самоназві (етнонімі). Крім того, дослідник зазначає, що серед компактних етнічних утворень особливе місце займають ті, які зв'язані з так званими соціальними організаціями, — окремі територіально-політичні (потестарні) спільності, що являють собою самостійні макроєдиниці суспільного розвитку. Утворення, які виникають при цьому (етносціальні організми — скорочено есо), створюють сприятливі умови для стійкості етносу та його відтворення⁶.

Обидва терміни тісно пов'язані з поняттям народності, яка в докапіталістичних класових формаціях існувала головним чином у рамках соціальних організмів. Процес цей був складний і суперечливий, що зумовлюється ієрархічністю політичної структури та гострими протиріччями між відцентровими та доцентровими тенденціями. На створення нових етнічних об'єднань впливали посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної кількості населення, наявність класової держави, міграції. Важливим є висновок дослідника про те, що етнічна самосвідомість не залишається незмінною, вона часто відтіснялася на другий план релігійною чи вузькотериторіальною (локальною) свідомістю, почуттям приналежності своєму сюзерену тощо⁷.

³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— Киев, 1980.— С. 195; Майборода О. М. Критика буржуазных концепций этногенезу українського народу.— К., 1987.— С. 49, 55.

⁴ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв.— М., 1978; Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М., 1979; Ловмянский Х. Русь и норманны.— М., 1985.

⁵ Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры.— М., 1987.— С. 25, 28; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет».— М., 1979.— С. 132—133, 165—166.

⁶ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии.— М., 1981.— С. 27, 31—32.

⁷ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 276, 287—288.

На відміну від Ю. В. Бромлея інші етнографи-славісти недостатньо використовують сучасні досягнення науки, в тому числі при написанні узагальнюючих праць з проблем давньоруської народності⁸. Для нас важливим є те, що сучасні розробки дають можливість розглядати етнічні спільності епохи феодалізму як динамічні явища, складові частини яких в просторі і часі створювали нові комбінації народностей. Звичайно, ці видозміни відбувалися внаслідок соціально-економічних процесів, що проходили на певних територіях. Це треба пам'ятати і при вивченні етнічної ситуації в Східній Європі кінця I — початку II тис. н. е.

Як відомо, в VI—VII ст. завершився останній період праслов'янської історії. Розселення слов'ян на широких просторах, їх активний взаємозв'язок з іноетнічними племенами привели до культурної диференціації слов'янського світу та поділу єдиної мови на окремі. З VIII ст. настав новий етап слов'янської історії, коли в результаті складних міграційних перетрубацій та асиміляційних процесів формуються середньовічні племінні об'єднання в різних кінцях слов'янського світу⁹. Звичайно, на різних територіях ці процеси були асинхронними.

Існують дві точки зору з питання про характер утворень східних слов'ян — полян, древлян, сіверян і т. д. — напередодні формування державності. Одні розглядають їх як союзи племен, інші — як племінні княжіння. Очевидно, праві ті, хто вважає ці утворення спочатку племінними союзами, що пізніше трансформувались в племінні княжіння¹⁰. Сучасні дослідження дають змогу співвідносити їх з двома історичними періодами: військової демократії та вождизму — проміжного етапу від первісного суспільства до класового. Для нас важливим є те, що в останньому випадку суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури і прагне до розширення своєї території, кордони якої стають більш-менш округлими¹¹.

Набагато заплутанішою є ситуація в археологічному вивченні пам'яток того часу (тобто останньої чверті I тис. н. е.). Це зумовлюється тим, що досі немає досліджень, в яких були б розроблені етнічні ознаки археологічної культури, котрі слід покласти в основу вивчення етнокультурних процесів. Можна лише констатувати, що основні риси матеріальної культури східних слов'ян лісостепової смуги, які склалися в другій половині I тис. н. е., продовжували існувати і в давньоруській культурі, відображаючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства¹².

Але в деталях інтерпретації археологічних джерел, про що вже згадувалося, такої ясності в розвитку матеріальної культури немає. Прикладом може служити середньодніпровський регіон — древній економічний і культурний центр Східної Європи. Щодо пам'яток періоду, який нас цікавить, продовжують існувати різні гіпотези про взаємовплив та генетичну спадкоємність різних археологічних культур¹³. Це

⁸ Этнография восточных славян.— С. 19—33.

⁹ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 142.

¹⁰ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 110; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребального обряда).— Киев, 1987.— С. 106.

¹¹ Куббель Л. Е. Этнические общности и постарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 130; История первобытного общества: Эпоха классовообразования.— М., 1988.— С. 326.

¹² Баран В. Д. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы // История, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів.— К., 1988.— С. 105; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— Киев, 1985.— С. 162—163.

¹³ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 11—126; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— Киев, 1988.— С. 94—97; Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» : Тезисы докладов.— Чернигов, 1988.— С. 98—101, 103—106.

пов'язано певною мірою з різною інтерпретацією полян — одного з літописних племен. Нині існує кілька думок з цього приводу: 1) поляни — автохтонне плем'я, яке поступово протягом другої половини I тис. н. е. набирало сили на берегах Дніпра і Росі; 2) складовими частинами полянської спільності були хорвати, дулеби, бужани, волиняни, уличі і тіверці; 3) полянський союз з самого початку був різноплеменним об'єднанням¹⁴.

Говорячи про дальшу консолідацію східних слов'ян в другій половині I тис. н. е., не слід забувати водночас про їх протистояння іншим етнічним та політичним угрупованням, насамперед Хазарському каганату на півдні Східної Європи. Хазари після арабських війн першої половини VIII ст. розпочали інтенсивну експансію на північ та північний захід від своїх давніх центрів і володінь¹⁵. Крім населення Волзької Болгарії, дань їм сплачували також вятичі, сіверяни та поляни. Але останні, за свідченням «Повісті временних літ», досить швидко позбулися цього економічного тягаря.

До речі, питання про полянську територію викликає суперечливі думки і при вивченні поховального обряду під курганними насипами давньоруського часу. В першу чергу це стосується могильників лівобережних районів Дніпра¹⁶. Ми підтримуємо думку про те, що слід говорити не про поширення полянського етнографічного обриса на Лівобережжя, а про викристалізацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури¹⁷.

Для нас поняття «стиль культури» пов'язується насамперед із залишками матеріальної культури, що відображали зміни в соціально-економічному становищі певного суспільства. На думку В. П. Алексєєва, матеріальна культура в цілому змінюється досить швидко, щось сприймаючи з культури інших народів, але в основному реагуючи на свій соціально-економічний прогрес¹⁸.

Саме IX—X ст., тобто першими сторіччями існування Давньоруської держави, датується на півдні Русі так звана дружинна культура, яка, крім вже згаданого поховального обряду, що значно ускладнився, характеризується стабільною наявністю «манжетовидної» гончарної кераміки (крім східних сіверянських районів), сталими правилами житлобудування, появою так званих речей-гібридів. Слід зазначити, що багато подніпровських елементів дружинної культури зафіксовано в основному не вище широти літописного Смоленська¹⁹, який і в більш пізні часи був тісно «зав'язаний» на південноруській території і оперативно реагував на історичні події в цьому районі.

Для нас цікавим є висновок Р. С. Орлова про те, що різнотипові скроневі кільця, які для більшості археологів є етновизначальним індикатором, в основному з'являються після середини X ст., коли всі мікрорегіони південноруських земель стали об'єктом тотальної феодалізації. Але, можливо, появу цих племінних прикрас треба пояснювати не

¹⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 98—99; Брайчевский М. Ю. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 102; Моця А. П. Указ. соч.— С. 108.

¹⁵ Плетнева С. А. Хазары.— М., 1976.— С. 56.

¹⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— С. 108; Коваленко В. П. До питання про полянсько-сіверянські кордони // Тези доповідей II Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства.— К., 1982.— С. 280—281; Сухобоків О. В. Левобережна Україна в VII—XIII вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— Киев, 1988.— С. 52.

¹⁷ Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории.— Киев, 1987.— С. 241.

¹⁸ Алексеев В. П. Этногенез.— М., 1986.— С. 151.

¹⁹ Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— Киев, 1987.— С. 232; Каменецкая Е. В. О некоторых типах керамики Гнездова // Сов. археология.— 1988.— № 1.— С. 262.

тільки зростанням престижу автохтонної аристократії, яка ввійшла до складу державного апарату і завдяки цьому одержала можливість розвивати своє ювелірне ремесло²⁰. Розповсюдження і популярність згаданих прикрас в населення дозволяє припускати той факт, що в них можна вбачати спробу консолідації (але запізнилої) всіх прошарків конкретної автохтонної групи (сіверян, радимичів...) в їх протистоянні — в тому числі і в одязі — племінно-космополітичному великокнязівському оточенню. Уніфікація культури, яка прослідковується в першу чергу в матеріалах міських центрів, вказує на необоротність процесу посилення суспільних зв'язків різного рівня.

Відомо, що розвиток етнічних спільностей не ізольований від соціально-економічних і політичних факторів, а переплітається з ними, взаємопересікається і залежить від них²¹. Значні зміни в соціально-економічному розвитку східних слов'ян, що знайшли відображення в датованих кінцем I тис. археологічних об'єктах, вже, хоч і стисло, були показані вище.

Говорячи про політичний аспект питання, слід вказати, що «Русь» як поняття, ідентичне східнослов'янській державі, з'являється в літописах під 912 р., коли було зафіксовано договір 911 р. з Візантійською імперією. Надалі це поняття згадується в русько-візантійському договорі 944 р.: «...аще убьеть хрестеянн русина, или русинь хрестеянина...»²². Таким чином, з початку X ст. назва «Русь» є загальноприйнятною і використовується навіть іноземними дипломатами при підготовці міжнародних договорів з східнослов'янською державою. Але, як відомо з Бертинських анналів, вже в 839 р. держава «Рос» активно виходила на міжнародну арену і її найменування було відоме в Західній Європі²³.

Крім того, не можна ігнорувати й інформацію, що міститься в давньоруських літописах, де під 852 р. повідомляється: «...нача ся прозывати Руска земля...»²⁴.

Сьогодні існують протилежні точки зору на те, яка ж Русь — північна чи південна — заявила про себе в Західній Європі. До речі, в середньовічні часи «Русь» згадується і в карпатському регіоні, і на захід від нього²⁵. Не торкаючись третього варіанту, наведемо безкомпромісне твердження Г. О. Хабургаєва: «...Факти зводяться до того, що літописному твердженню про появу русі на півночі і про її зв'язок з норманськими поселеннями Приладожья відповідають численні свідчення ономастики...»²⁶. Однак Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів жодного разу не називає населення ні Приладожья, ні всієї Новгородщини «Руссю». Існує стабільний термін «весь Новгородская область»²⁷.

Така ж стабільність прослідковується щодо Русі в її подніпровському варіанті: туди з Новгорода ходять єпископи, князі і посадники для вирішення різних питань²⁸. Прикладом може бути виступ Мстислава, коли перед переїздом до Києва на князювання він говорив новгородцям на Ярославовому дворі: «...Суть ми орудия въ Руси, а вы вольни въ князехъ». В деяких випадках у Києві затримують новгород-

²⁰ Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 235.

²¹ Шервуд Е. А. От англо-саксов к англичанам.— М., 1988.— С. 44.

²² Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX—первая половина X в.— М., 1980.— С. 238.

²³ Там же.— С. 44, 65.

²⁴ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. I.— Столп. 17; ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Столп. 12.

²⁵ Хабургаев Г. А. Указ. соч.— С. 222; Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // *Летописи и хроники*. 1980 г.— М., 1981.— С. 49; Кузьмин А. Г. Падение Перуна: (становление христианства на Руси).— М., 1988.— С. 130.

²⁶ Хабургаев Г. А. Указ. соч.— С. 220.

²⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 23, 27.

²⁸ Там же.— С. 23, 24, 28, 32, 36, 37, 45, 53.

ців, як це було в 1142 р.: «Епископъ и купце и слы новгородскыя не пушаху из Руси...»²⁹.

Південні й північні території завжди термінологічно були чітко окреслені. Тільки після смерті князя Олександра в 1263 р. у вищезгаданому літописі «Русь» використовується в широкому значенні, як державна територія. Віддаючи йому належне, літописець повідомляв, що князь «...иже потрудися за Новгородъ и за всю Руськую землю». В молодшому ізводі додано ще й Псков³⁰. Отже, на наш погляд, південне походження терміну «Русь» більш обґрунтоване, оскільки зафіксоване у вітчизняних середньовічних джерелах.

У радянській історичній науці стало загальноприйнятим твердження про те, що «під Давньоруською державою ми розуміємо ту велику ранньофеодальну державу, яка виникла в результаті об'єднання Новгородської Русі з Київською Руссю»³¹. Сталося це наприкінці IX ст. (882 р.) і поклато початок стабільному формуванню давньоруської народності. Можна вважати цю дату символічним рубезем першого, «генезисного» етапу формування нової спільності східних слов'ян часів середньовіччя. Суть його полягала в розвитку дедалі інтенсивніших взаємозв'язків між окремими мікрорегіонами східнослов'янської ойкумени і усвідомленні своєї єдності в рамках певних географічних рубезів.

З кінця IX ст. починається новий етап еволюції етнічних процесів у східнослов'янському суспільстві, який можна назвати ранньофеодальним. Слід зазначити, що проблема етнічного розвитку давньоруського суспільства на цьому етапі (до XII ст.) у сучасній вітчизняній науці не викликає суперечок. Більшість дослідників вважає, що вже в IX—X ст. на базі багатьох східнослов'янських племен в умовах єдиної ранньофеодальної монархії згадана етнічна спільність сформувалась³². Потрібно тільки вказати, що консолідація населення під впливом різноманітних факторів приводить до появи в часи існування докапіталістичних соціально-економічних формацій нової етнічної самосвідомості, яка не залишається незмінною. Так, з часом уявлення про спільність походження, яке виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на різних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким його компонентом, як уявлення про спільність культури³³. Для нас це зауваження Ю. В. Бромлея становить інтерес разом з тезою Б. О. Рибакова про дві культури давньоруського феодалізму, які вже для перших століть існування східнослов'янської державності сучасною наукою названі дружинною і народною. Протягом висхідної (тобто прогресивної) стадії розвитку феодалізму перша з названих культур була передовою, більш інтегруючою³⁴.

На наш погляд, питання про діалектичний взаємозв'язок і місце в становленні давньоруської народності широких мас і феодальної верхівки в сучасних дослідженнях не розкрито. В той же час матеріали поховань кінця I тис. н. е. з східноєвропейської території свідчать, з одного боку, про завершення процесу формування ідеології експлуаторської верхівки і спробу її повного відділення (навіть у поховальному обряді) від широких мас трудівників, а з іншого,— про основні узагальнюючі тенденції в розвитку поховального обряду в різних місцях східнослов'янської ойкумени. Це є проявом загальних рис світосприймання та світорозуміння слов'янами Східної Європи вже в ті часи. Ін-

²⁹ Там же.— С. 26, 53.

³⁰ Там же.— С. 84, 306.

³¹ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 450.

³² Толочко П. П. Древняя Русь.— С. 182.

³³ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— С. 287—288.

³⁴ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 24, 33.

шими словами, ідеологія різних літописних племен спочатку розвивалася паралельними шляхами, а далі переходила до інтеграції основних блоків уявлень.

Але, згадуючи події кінця I тис. н. е., зокрема зафіксовані в літописах часи князювання Володимира Святославича, не можемо не відзначити інтенсивність проходження міграційних процесів, особливо в панівних прошарках суспільства, що було пов'язано з встановленням верховної власності ранньофеодальної держави на племінні території та проникненням туди представників великокнязівського апарату. Крім того, про це свідчить і переселення за наказом князя «кращих мужів» з північних районів на південь для оборони країни від кочовиків. Таке переселення можна розглядати як процес, що більш ефективно сприяв розвитку міжплемінних контактів. Та й «відкритість дверей» у великокнязівських дружинах для представників різних етносів приводила до ліквідації відособленості. Звичайно, такі контакти серед розселеного на значних територіях простого люду були нечисленними.

Не можна не згадати і про те, що в феодальному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на верхньому рівні етнічної ієрархії в цей час в основу етнічного самоусвідомлення було покладено більш чітко виявлений конфесійний критерій. Людство розділилося на християн, мусульман, іудаїстів. Цей критерій виявився досить стійким, він легко набував етно-конфесійного характеру³⁵. В конкретній ситуації Східної Європи запровадження християнства панівною верхівкою за православним обрядом в 988 р. і його наступний симбіоз зі старими віруваннями, що привели до значного поширення двовір'я, також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку східнослов'янського масиву. Побудова в першій половині — середині XI ст. (тобто майже одночасно) Софійських соборів у Києві, Новгороді та Полоцьку є красномовним свідченням того, що поширення нової віри в різних регіонах Русі князівська верхівка проводила послідовно. Звичайно, на початковому етапі запровадження християнства, яке часто супроводжувалося насильством з боку «сильних світу того», не всі неофіти ставали щирими прихильниками нової віри³⁶. Але можна вважати, що з цього часу нові ідеологічні уявлення також починають активно сприяти процесу еволюції та зміцнення давньоруської народності в рамках класового суспільства.

Порушуючи питання про етнічну ситуацію на етапі феодальної роздробленості (XII—XIII ст.) та її висвітлення в сучасній науковій літературі, слід мати на увазі, що воно вирішується набагато складніше. Як основний аргумент окремими вченими використовується формула феодальної роздробленості, при якій нібито порушуються економічні, культурні та політичні зв'язки між окремими землями. На думку П. П. Толочка, спірне положення про розпад Давньоруської держави, таким чином, перетворилося на основний доказ розпаду етнічної спільності східних слов'ян³⁷. Зокрема, таку точку зору чітко сформулював О. Н. Робінсон, який писав: «...Концепція «Руської землі», яку спочатку головним чином займали поляни з центром у Києві, швидко розрослася в поняття про велику імперію, а потім, з її розпадом, поступово все більше звужувалася, повертаючись до уявлення про початкові її розміри. В другій половині XII ст. «широка» концепція «Руської землі» існувала здебільшого як історичний переказ, а «вузька» концепція — як звична політична реальність»³⁸.

³⁵ Першиц А. И. Этнические общности и формационный процесс // Сов. этнография. — 1986. — № 3. — С. 72.

³⁶ Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси. — К., 1988. — С. 73—75; Рапов О. М. Русская церковь в IX—первой трети XII в.: Принятие христианства. — М., 1988. — С. 403.

³⁷ Толочко П. П. Древняя Русь. — С. 184.

³⁸ Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв. — М., 1980. — С. 226.

Для таких тверджень основним аргументом є неодноразове протиставлення Руської землі у вузькому значенні цього терміна (власне придніпровського регіону) й інших давньоруських земель — князівств. Але водночас не приділяється належна увага численним записам у літописах, де про Русь говориться як про сукупність різних земель, що входять до складу Давньоруської держави. Зокрема, це стосується й згадки про Липецьку битву 1216 р. в Академічному списку Лаврентієвського літопису, де Руська земля характеризується як сукупність Галицької, Київської, Смоленської, Чернігівської, Новгородської, Рязанської земель³⁹.

Ще одним аргументом прихильників гіпотези про протистояння різних земель, що призводило до повної їх відособленості, є численні збройні конфлікти, які мали місце між окремими князями та їх васалами. Так, часто наводиться як приклад конфлікт між володарями Київської та Ростово-Суздальської земель, що завершився в 1169 р. взяттям військами Андрія Боголюбського Києва. Але ж у поході на Київ «брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі розпочинали й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності»⁴⁰.

Коли ж звернемося до подій XII—XIII ст., побачимо цілковиту зацікавленість і повну інформованість кожної з сторін про деталі життя своїх сусідів, що також свідчить про постійні інтенсивні зв'язки між землями-князівствами. Так, під 1145 р. Суздальський літопис повідомляє про пожежу на київському Подолі, Іпатіївський літопис під 1158 р. розповідає про будівництво Андрієм Боголюбським церкви у Володимирі, а Новгородський літопис під 1224 р. докладно описує битву на р. Калці. Таких фактів у писемних джерелах досить багато, часто одні й ті самі події, важливі для країни, детально фіксуються в різних літописах. Усі вони підтверджують тезу про різносторонні відносини та існування народності і в часи феодальної роздробленості.

До речі, вище вже говорилося про те, що в літописах не залишилося згадок про віднесення до Руської землі Новгородщини. Але з X ст. іноземці розглядали цю землю як частину Русі. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний, зокрема, писав: «...Прийшли із зовнішньої Росії в Костянтинополь моноксіли є з Немограда, в якому сидів Сфендослав, син Ингора, архонта Росії, а також з фортеці Мілініскі, з Теліуци, Чернігогі і з Вусеграда. Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіовава...»⁴¹

Слід зазначити, що період феодальної роздробленості в Західній Європі також характеризується збереженням поняття етнічної спільності всього населення тієї чи іншої країни. Наприклад, інтеграція германських племінних союзів, що почала інтенсивно проводитися на якісно новому рівні у зв'язку з виникненням в IX ст. Германського королівства (з X ст. «Священної Римської імперії германської нації»), привела до появи німецької народності, яка існувала і в часи феодальної роздробленості. Але в XII—XIV ст. внаслідок політичної роздробленості і вузькості господарських зв'язків існували баварська, саксонська,

³⁹ Рогов А. И. О понятии «Русь» и «Русская земля» (по памятникам письменности XI — начала XII в.) // *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. — М., 1981. — С. 152.

⁴⁰ Толочко П. П. Киев и Киевская земля... — С. 178

⁴¹ Багрянородный Константин. Об управлении империей // *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. — М., 1982. — С. 272.

швабська та інші народності, самосвідомість носіїв яких була набагато сильнішою, ніж їхнє ставлення до загальнонімецької спільності⁴².

Здавалося б, згадки на сторінках давньоруських літописів про «суздальців», «ростовців», «новгородців», «смолян», «рязанців», «чернігівців» тощо дають можливість за аналогією з вищенаведеними західноєвропейськими свідченнями говорити про ефимерність існування загальносхіднослов'янської спільності і заміни її етнічною самосвідомістю на рівні землі — князівства. Автор цих рядків залишається прихильником її реального існування. Воно пов'язане з особливостями соціально-економічних відносин, які існували на Русі в XII—XIII ст. Протягом усього цього періоду відбувалася вперта боротьба доцентрових і відцентрових сил. Одним з головних вузлів міжкнязівських відносин залишався Київ, хоч він і втрачав поступово своє політичне значення. Та й вся Київська земля, яка була давнім політичним і територіальним ядром Русі, не перетворилася на спадкову вотчину однієї з князівських сімей, окреме незалежне князівство, а вважалася власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду⁴³.

На відміну від західноєвропейських феодалів, переважна більшість яких, одержавши свої володіння, залишалася тут назавжди, а також передавала їх своїм нащадкам (такий процес відбувався з покоління в покоління), руські князі ще з часів ранньофеодальної монархії весь час перебували в русі, докладаючи зусиль для зайняття більш престижного і вигідного в економічному плані стола. В Західній Європі не мали місце випадки на зразок: «Георгій князь ВолодимERICЬ испроси у брата своего Ярополка Переяславль а Ярополку вда Суждаль и Ростов и прочюю волость свою но не всю»⁴⁴. Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими родинами та їх васалами давали змогу підтримувати набагато кращі зв'язки (в тому числі й економічні) між окремими регіонами Русі, не дозволяли повністю «переклучитись» тільки на внутрішні проблеми конкретної підвладної території. Можливо, якраз саме тому залежно від конкретної ситуації до «Руської землі» могли входити з точки зору літописця різні землі князівства та їх володарі. Але постійно, в зв'язку з вищезгаданою характеристикою придніпровського Правобережжя, до її складу входили Київ та прилегла до нього територія.

Такий погляд на тісні зв'язки між різними землями підтверджується широким асортиментом виробів міських та сільських ремісників, сільськогосподарських знарядь праці, будівництвом військовим та житловим, кам'яною архітектурою⁴⁵.

Крім того, про переселення на нові землі навіть якихось груп залежного рядового населення (що йшло за своїми володарями) свідчать і антропологічні матеріали. Зокрема, на двох сільських могильниках поблизу літописного міста Болехова (сучасний Любар Житомирської обл.) було виявлено поховання, краніологічні особливості яких аналогічні з антропологічними типами населення Дніпровського Лівобережжя⁴⁶.

На південноруських землях були переселенці з інших східнослов'янських територій і в зв'язку з необхідністю охорони кордонів Дав-

⁴² Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (на материале средневековой Германии) // *Расы и народы*.— 1978.— Вып. 8.— С. 40—41; Бромлей Ю. В. *Очерки теории этноса*.— С. 278.

⁴³ Толочко П. П. *Київ и Киевская земля*.— С. 184, 186—187.

⁴⁴ ПСРЛ.— Т. I.— Стовп. 302.

⁴⁵ *Новое в археологии Киева*.— Киев, 1981.— С. 7—354; Раппопорт П. А. *Русская архитектура X—XIII вв.*— Л., 1982.— С. 7—132; Краснов Ю. А. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*.— М., 1987.— С. 10—202; та ін.

⁴⁶ Моця О. П., Покас П. М. До питання про населення Болехівської землі // *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції*.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 61—62.

ньоруської держави. Крім слов'ян, у князівських дружинах перебували і вихідці з інших земель. Основними іноетнічними контингентами в південноруських військових формуваннях на ранньому етапі існування Русі були скандинави, пізніше — кочовики.

Очевидно, перші тут залишались назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонами. Про це говорять, зокрема, писемні джерела: в руських літописах зафіксовані численні факти перебування вікінгів в південноруських містах, їх участь у багатьох подіях. Водночас у рунічних написах Х—ХІ ст., скальдичних віршах Х—ХІІ ст., а також у королівських сагах (за винятком «Пасма про Еймунда») відсутні згадки навіть про Київ, не говорячи про інші південноруські населені пункти⁴⁷. Про швидку асиміляцію скандинавів на Русі свідчать і слов'янські імена князів, починаючи з Святослава.

Слід говорити про осідання на Русі вихідців з Скандинавії не тільки в Х—ХІ ст., за часів князювання Святослава, Володимира чи Ярослава Мудрого, але й значно пізніше. З цього приводу можна згадати хоча б варяга Шимона, який у 1068 р. разом з Володимиром Мономахом виїхав до Ростова, залишився там тисяцьким і за вірну службу руським князям отримав значні земельні наділи⁴⁸.

Частина кочового населення причорноморських степів, яка осіла на південноруських землях, створила в середині ХІІ ст. союз Чорних Клобуків — васалів київських князів. Саме поняття «Чорні Клобуки» переважно використовувалось в літописних текстах в етносоціальному значенні і тільки зрідка — в територіальному⁴⁹. Кочівники, на відміну від інших іноетнічних груп, не були асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти з ними. Про це неодноразово свідчать писемні джерела. Так, після смерті в 1154 р. Ізяслава Мстиславича «...плакася по не вся Руская земля и вси Чернии Клобуци...»⁵⁰ Загалом степняки так і не ввійшли до складу давньоруської народності, не змінили своєї самосвідомості в етнічному плані, хоч їх топоніми і гідроніми збереглися на просторах від Галицького князівства до Ростово-Суздальської землі, а в літописах згадувалися не менш як вісім шлюбів відомих руських князів з дочками половецьких ханів⁵¹.

В той же час на берегах Південного Дніпра аж до Чорного моря мешкали групи східнослов'янського населення. Вони перебували за межами давньоруської державної території, під якою слід розуміти власність організованого в державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх органів влади встановлює на даній території свій адміністративний поділ, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, змушує його утримувати державний апарат, сплачувати натуральні повинності та нести військову службу⁵². Тому цю групу східних слов'ян можна назвати «етнікосом» за термінологією, розробленою Ю. В. Бромлеем. Очевидно, вони не входили до давньоруської народності — етносоціального організму.

Хотілося б звернути увагу на наявність в багатьох не згаданих вище писемних джерелах ХІ—ХІІ ст. мотивів єдності «землі Руської». Це — «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мниха, Києво-Печерський патерик, «Слово о полку Ігоревім». Та і в «Слові про загибель Руської землі» ХІІІ ст. коорди-

⁴⁷ Глазырина В. Г., Джексон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности.— М., 1987.— С. 7—128.

⁴⁸ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 118.

⁴⁹ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли.— Киев, 1988.— С. 62.

⁵⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стбл. 469.

⁵¹ Робинсон А. Н. Указ. соч.— С. 262; Баскаков Н. А. Тюрская лексика в «Слове о полку Игореве».— М., 1985.— С. 103.

⁵² Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в Х—ХІV вв.— М., 1984.— С. 6.

нати Русі даються в межах всієї східноєвропейської території⁵³. А для францисканця Плато Карпіні, який їхав в Орду у 1246 р., саме Київ в давньому минулому був столицею країни⁵⁴.

Не можна не згадати і про використання протягом усього давньоруського періоду єдиних юридичних норм на всій території Русі, які були викладені в Руській Правді, починаючи з статті I її Короткої редакції — «...аще будет русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгой будеть, любо словенин...»⁵⁵

Отже, комплексне вивчення свідчень різних історичних джерел дає можливість вважати, що давньоруська народність існувала протягом усього досліджуваного періоду як історична реальність.

З нашої точки зору, можна виділити три етапи в її формуванні і розвитку: 1) «генезисний» період (до об'єднання Північної та Південної Русі за князювання Олега); 2) ранньофеодальний етап еволюції давньоруської народності (до початку XII ст.) в рамках єдиної монархії; 3) етап існування східнослов'янської спільності в епоху феодальної роздробленості (до 40-х років XIII ст.).

Звичайно, окремі процеси і явища, які зароджувалися на попередньому етапі, ставали явними на наступному (східні слов'яни — піддані Давньоруської держави, християнин — русин і т. д.). Тому в процесі подальшої розробки теорії давньоруської народності необхідно детальніше вивчати кожний з виділених етапів, комплексно використовувати всі наявні результати історичних та суміжних дисциплін, порівнювати етнічні процеси часів середньовіччя в суміжних регіонах. Одним з актуальних завдань має стати і більш конкретне вивчення процесу формування на базі давньоруської народності нових етнічних спільностей східних слов'ян, що надалі привело до появи трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

Одержано 30.03.89

Проблема формирования и развития этнической общности восточных славян эпохи средневековья является одной из актуальных в современной исторической науке. Ряд спорных моментов в изучении древнерусской народности (ее существование во времена феодальной раздробленности, роль скандинавов на Руси, отличия в составе населения южнорусских и северо-восточных земель) можно разрешить только при комплексном методе исследований. Использование новых материалов по археологии, истории, антропологии и этнографии позволяет говорить о народности как исторической реальности на всем протяжении периода существования Древнерусского государства.

⁵³ Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». — М.; Л., 1965. — С. 183; Лихачев Д. С. Культура Руси XII века, времени создания «Слова о полку Игореве» // Злато слово. — М., 1986. — С. 240—241; Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в. — Киев, 1988. — С. 145, 147.

⁵⁴ Иоанн де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — СПб., 1911. — С. 25.

⁵⁵ Российское законодательство X—XX веков: В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С. 25, 47.

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

П. Л. Варгатюк (Київ)

Особливості революційного процесу в Росії на початку ХХ ст. *

Висвітлюються деякі питання історії революційного процесу в Росії на початку ХХ ст., розкриваються основні риси та особливості цього процесу.

З'ясування основних рис і особливостей революційного процесу в Росії на початку ХХ ст.— важлива проблема історичної науки. Вона охоплює широке коло питань історичного досвіду революційного руху та досвіду діяльності більшовицької партії, її місцевих організацій на Україні, які в умовах перебудови науки вимагають посиленої уваги істориків. Під поняттям «початок століття» ми будемо розуміти два перших десятиліття, точніше — період трьох російських революцій.

Актуальність проблеми і необхідність її ґрунтовного, дискусійного обговорення, знаходження правильної відповіді на спірні питання визначається, насамперед, тим глибоким інтересом до них читачів — істориків і неісториків,— який ми, спеціалісти, маємо задовольнити. Частина читачів, безперечно, виявляє позитивний інтерес до революційного минулого, прагне з'ясувати, як все в ньому було насправді, інші ставляться до історичного досвіду упереджено, підходять до його вивчення і осмислення з суб'єктивних, бездоказових позицій.

На законний інтерес усіх, хто прагне правильно зрозуміти шляхи історичного розвитку Росії на початку ХХ ст., а також на спроби висвітлювати їх упереджено, історики мають відповіді і вже відповідають посиленням пошуків істини, відмовою від однобокого і стереотипного підходу до багатопланових історичних процесів і подій, виявленням їх суперечливої природи, об'єктивним дослідженням усіх тих питань, які досі залишалися нерозробленими або з'ясовувалися невірно. «Ми не відмовляємося від нашої історії,— наголошував М. С. Горбачов на студентському форумі,— ми прагнемо її зрозуміти на основі наукового аналізу, відновлення повної правди, а не заміни однієї півправди чи неправди іншою».¹

Сподіваємося, що обговорення цієї проблеми буде відповідати загальному завданню перебудови історико-партійної науки, виведення її з кризового стану, піднесення на новий ідейно-теоретичний, методологічний рівень. В процесі спільного обговорення ця проблема буде збагачена новими ідеями і підходами, колективним розумом досвідчених і молодих істориків, а це — в свою чергу — сприятиме виникненню нових, більш досконалих, правдивих праць, у тому числі, такої важливої праці, як перший том «Нарисів історії Комуністичної партії України».

Відомо, що основними віхами революційного процесу на початку ХХ ст. в Росії стали три російські революції. Тому почнемо з питання, чи були вони неминучими, чи їх можна було уникнути шляхом реформування державного і політичного ладу країни. Іншими словами — чи існували об'єктивні та суб'єктивні причини, які обумовили закономірність, неминучість трьох революцій, чи вони були випадковими, викли-

* В основу статті покладена доповідь, виголошена автором 24 листопада 1989 р. на засіданні Вченої Ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

¹ Горбачов М. С. Енергію молоді — справі перебудови: Промова на Всесоюзному студентському форумі 15 листопада 1989 року // Рад. Україна.— 1989.— 17 лист.

кані непродуманими діями, помилками царського і буржуазного урядів. Ставлю так питання тому, що подібні сумніви щодо об'єктивної зумовленості революційного процесу в Росії останнім часом висловлюються рядом публіцистів і істориків.

У зв'язку з цим слід сказати, що вже на початку XIX ст. Росія була, образно кажучи, вагітна буржуазною революцією, оскільки феодально-кріпосницька система гальмувала поступальний розвиток країни. Зачинателями визвольного руху стали дворянські революціонери, які діяли в Петербурзі і на Україні. Микола I придушив повстання декабристів, жорстоко розправився з його учасниками. Але у боротьбу включилися різночинці — революційні демократи і народники, — які поклали надії на селянську революцію. Щоб запобігти цій революції, уряд Олександра II змушений був провести селянську реформу 1961 р. Реформа дала поштовх для широкого розвитку капіталізму в Росії. Але, здійснена кріпосниками в інтересах кріпосників, вона обплутала розвиток капіталізму феодально-кріпосницькими пережитками. Тому поряд з піднесенням основних галузей економіки, формуванням промислового пролетаріату протягом другої половини XIX ст. все більше загострювалась суперечність між продуктивними силами капіталізму і пережитками феодально-кріпосницьких виробничих відносин. Ці суперечності створювали економічну основу буржуазної революції.

Визрівання буржуазної революції посилювалося на початку XX ст., коли російський капіталізм перейшов у стадію імперіалізму. Цей процес відбувся на характері і складі рушійних сил першої і другої російських революцій, визначив новий тип буржуазно-демократичної революції, гегемоном якої виступала не буржуазія, а пролетаріат.

У цьому зв'язку не можна не відзначити, що раніше перехід Росії в стадію імперіалізму датувався коротким періодом рубежу XIX—XX ст. Насправді ж цей процес зайняв більше часу, формування основних рис російського імперіалізму тривало з кінця XIX ст. аж до 1917 р. Цю обставину важливо враховувати при аналізі революційного руху в Росії на початку XX ст. Критикуючи догматичний підхід до цього питання, деякі автори припускаються іншої помилки. Констатуючи недостатній розвиток капіталізму в Росії, на цій основі вони по суті заперечують наявність його імперіалістичної стадії. Але ж розвиток капіталізму неминуче посилює концентрацію виробництва і капіталу, на базі якої виникають монополії, що починають відігравати все більш активну роль в економічному і політичному житті країни, в пригнобленні трудящих. Вже напередодні першої російської революції виникли десятки таких монополій, у тому числі на Україні. До того ж, оскільки Росія входила в світову систему імперіалізму, в ній проявилися всі суперечності, всі характерні ознаки цієї системи, які доповнювались властивими російському імперіалізму воєнно-феодальними рисами.

Отже, три російських революції відбулися в період імперіалізму. Дві перші з них були антифеодальними, буржуазно-демократичними, викликаними глибокими суперечностями в економіці, політичному житті і класових відносинах Росії. Тому ці революції були закономірними, неминучими в історії Росії.

Закономірною була і третя, соціалістична революція. Це треба підкреслити всупереч упередженим твердженням деяких істориків і публіцистів про те, ніби Жовтнева революція була передчасною, не підготовленою, нав'язаною країні більшовиками. Але насправді революція була зумовлена тією обстановкою, яка тоді існувала в Росії. Її економічною основою були суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами капіталізму. Це ми завжди підкреслювали, але це — напівправа. Відомо, що в формаційному відношенні російський капіталізм на 1917 р. ще не вичерпав усіх можливостей, не завершив свого розвитку. Росія залишалася країною середнього розвитку капіталізму, її продуктивні сили ще не досягли зрілості, а виробничі

відносини ще не дійшли відповідного конфлікту з продуктивними силами. Можна припустити, що в звичайних, мирних умовах соціалістична революція ще б не відбулася. Але вступив у дію такий прискорювач революції, як імперіалістична війна. Сподіяна нею розруха в народному господарстві, продовольча криза, поразки на фронті, важкі людські втрати, загроза економічної і воєнної катастрофи і разом з тим небажання буржуазного уряду покінчити з війною, розв'язати робітниче, селянське, продовольче, національне питання настільки загострили соціальні суперечності, що в країні склалася революційна ситуація, в умовах якої навіть при незавершеності капіталістичного розвитку відбулась переможна соціалістична революція. Думається, що саме під таким кутом зору треба висвітлювати об'єктивні передумови як буржуазно-демократичної, так і соціалістичної революції в Росії.

Наступний аспект проблеми — характеристика революційного процесу, зокрема визначення таких його складових частин, як різноманітність, суперечливість та альтернативність. До останнього часу в історико-партійних працях революційний процес висвітлювався одномірно — як керована більшовиками боротьба робітничого класу та його прямих союзників проти царизму, поміщиків і капіталістів. При цьому поза увагою дослідників залишалися ті події і класові рухи, які відбувалися за межами впливу більшовиків. Це призводило до того, що революційний процес у Росії, в тому числі на Україні, штучно спрощувався і збіднювався. Ось чому нині важливо розглядати у єдності дій всю сукупність класів, соціальних груп і партій, які брали в ньому участь, з'ясувати на основі об'єктивних даних місце і роль кожного з них у цьому процесі.

Ми маємо ґрунтовно дослідити всі течії революційного руху (робітничий рух, селянський рух, боротьба міських середніх верств, студентський і учнівський рух, опозиційні виступи буржуазії та ін.), визначити участь у їх проведенні не тільки більшовиків, а й інших революційно-демократичних партій, вплив їх програм на розвиток цих течій. В процесі розгляду робітничого руху України важливо враховувати, в який період він дотримувався переважно економічної форми боротьби, коли перейшов до політичної, коли відбулось злиття обох форм у єдиний масовий революційний страйк і, нарешті, яку питому вагу він займав у революційних виступах робітників. Поряд зі страйками важливо брати на облік і досліджувати такі форми робітничого руху, як демонстрації, мітинги, збройні повстання, участь у виборах до Державних дум, організація профспілок, допомога робітничій пресі, страйкуючим товаришам, антивоєнні виступи та ін. Безперечно, дуже бажані підрахунки загальної кількості з усіх цих форм боротьби та числа учасників у них. Ми маємо відповідні підрахунки тільки по страйках, та й то лише з окремих періодів.

Робітничий рух охопив різні соціальні верстви робітничого класу, а їх інтереси, цілі та форми боротьби були не однаковими. Якщо основна, кадрова маса робітників брала активну участь у революційній боротьбі, трьох революціях, то інші верстви обмежувались економічною боротьбою, прагнули до реформ або вдавалися до несвідомих, неорганізованих форм. В наступних дослідженнях не можна не враховувати всі відзначені особливості робітничого руху як частини загального революційного процесу.

При аналізі книги «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» і фактичних революційних подій 1905 р. історики посилаються на думку В. І. Леніна про те, що перша російська революція була за соціальним змістом буржуазною, а за керівною роллю і формами боротьби — пролетарською². Але в оцінці революційних подій наступних періодів, у тому числі Лютневої буржуазно-демократич-

² Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 294.

ної революції, ця лєнінська думка майже не використовується, тоді як саме на ній має бути акцентована увага при дослідженні всього буржуазно-демократичного етапу революційного руху.

В порівнянні з робітничим рухом, на наш погляд, більш розроблені проблеми селянського руху на Україні в обох його проявах — боротьбі всього селянства проти поміщиків за землю та боротьбі селянської бідноти проти царизму, поміщиків і сільської та промислової буржуазії за соціальне визволення. Весь буржуазно-демократичний період наповнений цими двома формами боротьби на селі. По Україні зроблені підрахунки загальної кількості селянських виступів та кількості їх учасників в окремі періоди, визначено число виступів за конкретними формами боротьби та вимогами селян. Поділяючи підрахунки виступів, хотів би заперечити проти методики підрахунків кількості їх учасників. Деякі дослідники включають у число учасників селянського руху не конкретні дані про кількість селян, які брали участь у конкретних виступах, а загальну кількість жителів тих сіл, де мали місце селянські виступи, що неправомірно і має бути виправлено. Свого часу з цього приводу мала місце дискусія між М. Н. Лещенком та В. П. Пойдою, в якій взяли участь також Б. Г. Литвак і О. Г. Михайлюк³. Однак належних практичних наслідків дискусія не дала.

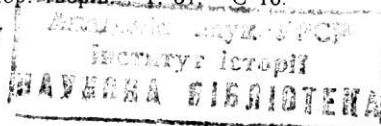
Такого ж ґрунтовного, всебічного висвітлення вимагають усі інші течії революційного руху, як і проблема єдності їх дій у революції. У цьому зв'язку, напевне, слід внести деякі уточнення в питання про рушійні сили буржуазно-демократичної і соціалістичної революції. Ми звично відзначаємо пролетаріат, його основного союзника — селянство (все селянство, включаючи сільську буржуазію), в останні роки — і частину міських середніх верств як рушійні сили буржуазно-демократичної революції. Так само звично ми відкидаємо, не досліджуємо будь-яку участь у цій революції демократичних елементів міської буржуазії, забуваючи, що це суперечить реальним фактам 1905 і лютого 1917 років. Згадаємо, що Сава Морозов подавав фінансову допомогу революціонерам, матеріально підтримував більшовиків та інші революційні партії; що московський фабрикант Шмідт під час грудневого повстання передав збройним силам революції територію свого підприємства, що його однофамільник, буржуазний демократ П. П. Шмідт у листопаді 1905 р. був військовим керівником збройного повстання в Севастополі. Буржуазні елементи входили в такі організації, як «Союз союзів», селянська спілка, всеросійські профспілки залізничників і поштово-телеграфних службовців. В Катеринославі, Харкові та Донбасі підприємці подавали допомогу страйковим комітетам і Радам робітничих депутатів.

Ще більше зросла роль частини буржуазії, невдоволеної царизмом, у Лютневій революції. Звичайно, основними силами, що здійснили революцію, були робітничий клас та солдати, головну частину останніх складала селяни. Але натиск на царизм набагато зріс внаслідок приєднання до революції буржуазії, зокрема октябристсько-кадетської, підштовхуваної до цього англо-французькими імперіалістами, які при цьому переслідували свої цілі. «Внаслідок надзвичайно оригінальної історичної ситуації,— писав В. І. Ленін у першому «Листі з далека»,— злилися вкупі, і надзвичайно «дружно» злилися, цілком різні потоки, цілком різнорідні класові інтереси, цілком протилежні політичні й соціальні прагнення»⁴.

Викладені вище факти свідчать, що при оцінці ставлення буржуазії до буржуазно-демократичної революції нам треба відійти від стереотипів і ще раз звернутися до ідейно-теоретичної спадщини В. І. Ле-

³ Див.: Укр. іст. журн.— 1966.— № 5.— С. 24—31, 32—38; 1967.— № 1.— С. 103.— 104; 1969.— № 9.— С. 114—115; 1971.— № 10.— С. 148—150; 1972.— № 3.— С. 157—159.

⁴ Ленін В. І. Листи з далека // Повне зібрання творів.— Т. 31.— С. 16.

ніна. В ряді праць Володимир Ілліч писав, що соціал-демократи готові підтримувати буржуазію, навіть велику, якщо вона здатна на революційну боротьбу. В 1905 р., коли революція розмежувала різні верстви буржуазії, Ленін підкреслював, що «буржуазія загалом і в цілому стоїть ...за революцією»⁵, але стоїть непослідовно. В книзі «Дві тактики...» він обґрунтував положення про гегемонію пролетаріату та його союз з селянством як вирішальні сили для перемоги над царизмом. Поряд з цим було наголошено на необхідності «паралізувати нестійкість буржуазії»⁶. З часу появи «Короткого курсу історії ВКП(б)» це положення стало трактуватися як завдання «паралізувати, нейтралізувати, ізолювати буржуазію», що не рівнозначно. Одна справа — паралізувати нестійкість буржуазії, недопустити її до керівництва революцією, відвернути її від зговору з царизмом, інша — відвернути від революції ту частину буржуазії, яка бажала в ній взяти участь.

Вважаю, що це питання вимагає серйозної уваги істориків. У зв'язку з цим нагадаю, що В. І. Ленін відрізняв три політичних табори, які діяли в буржуазно-демократичній революції. Перший з них — чорносотенно-монархічний, що беззастережно підтримував царизм, другий — ліберально-монархічний, який прагнув обмежити владу царя буржуазно-демократичною конституцією, і третій — революційно-демократичний, який боровся за повну ліквідацію царизму. Третій табір нас особливо цікавить, бо досі його діяльності в революції не приділялася належна увага, незважаючи на те, що він охоплює майже всі складові частини революційного процесу буржуазно-демократичного періоду. Актуальне завдання — показати у спільних діях, у єдності та боротьбі протилежностей класовий і партійний склад цього табору (робітники, селяни, міські середні верстви; більшовики, меншовики, російські есери, народні соціалісти, трудовики, українські соціал-демократи і есери, бундівці та ін.). Потребує також предметного з'ясування питання про провідну роль більшовиків у цьому таборі. На основі такого аналізу можна ґрунтовніше показати необхідність «лівого блоку» партій та організацій, що входили у цей табір, та його практичне здійснення в різні періоди буржуазно-демократичного етапу революції. Але не слід ігнорувати вивчення політичних процесів всередині другого табору, бо поряд з силами угоди з царизмом у ньому перебували і сили — хай непослідовні і нестійкі — боротьби з ним.

Щодо рушійних сил періоду соціалістичної революції, то тут відзначимо два моменти. Перший з них, який проявився в період нинішньої перебудови, міняє наші погляди на роль селянства в соціалістичній революції. Раніше ми вважали, що більшовики, В. І. Ленін висували лозунг союзу робітничого класу і бідного селянства в соціалістичній революції. Але, оскільки Лютнева революція не розв'язала аграрного питання, не дала селянам землю, необхідно було використати революційні потенції всього селянства. Ленін, більшовики закликали все селянство до союзу з робітниками, до боротьби з поміщиками і буржуазією. І селяни підтримали робітників, взяли активну участь у революції. Друге питання полягає у тому, щоб розкрити, як відбувалось з'єднання в один революційний потік таких різних рухів, як боротьба пролетаріату за владу, демократичний рух селян за конфіскацію поміщицьких земель, національно-визвольний рух за національну рівноправність, загальнодемократична боротьба усіх трудящих за мир. Це положення сформульоване понад 50 років тому, але процес цього з'єднання, як і його механізм, в історичній науці досі не розкритий.

Обмежений обсяг статті не дозволяє докладно зупинитися на деяких інших питаннях: класових союзах у двох перших революціях, поєднанні класових і загальнонародних начал, формуванні «загально-

⁵ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Там же.— Т. 11.— С. 81.

⁶ Там же.— С. 83.

народної більшості» в революціях. Крім названих вище течій революційного руху, слід також вказати на національно-визвольний рух пригноблених народів. На мій погляд, недоліком його висвітлення на Україні було те, що він аналізувався в загальному плані, без виділення тих національно-класових течій, напрямів, які в ньому існували. Між тим, у період імперіалізму в цьому русі все більш чітко виділялися два напрями, які відрізнялися один від одного ставленням до інших націй, підходом до основних національних вимог українського народу та визначенням шляхів їх здійснення. Українська національна буржуазія, буржуазні і дрібнобуржуазні партії, вороже ставлячись до всеросійського визвольного руху, розпочали з вимоги права на автономію (обласну або культурно-національну), домагалися вільного користування українською мовою, вільного розвитку української культури, але сподівалися досягти цього шляхом мирної еволюції державного ладу Росії. Пізніше, в 1917—1918 рр., вони проголосили Українську народну республіку (УНР), яку протиставили Радянській Росії та Радянській владі на Україні, вступили в зрадницький союз з німецько-австрійськими імперіалістами.

Другий шлях розв'язання національного питання визначили більшовики, свідомі трудящі України. Вони пов'язували національне визволення України з боротьбою за перемогу соціалістичної революції, з братерським союзом українських і російських робітників. Історія революції цілком підтвердила правильність цього шляху. Вона ж показала ті істотні помилки більшовиків, які перешкоджали здійсненню ленінської національної політики на Україні, ті прорахунки, що замовчувалися і лише в останні роки знаходять правильне висвітлення. Історики мають ґрунтовно з'ясувати причини ігнорування національного питання в Києві, його недооцінки в Харкові, Катеринославі та Донбасі, входження київських більшовиків у Центральну раду, висунення ними ілюзорного плану скликання спільно з Центральною радою Всеукраїнського з'їзду Рад та утворення Донецько-Криворізької республіки, виділення її з складу України, що об'єктивно було спрямовано на руйнування Української Радянської республіки.

Тепер — кілька слів про суперечливість революційного процесу. Вона пояснюється, насамперед, складністю умов, у яких він розвивався, частими змінами співвідношення сил між революцією і контрреволюцією, що відбивалося на стані революційних сил і рівні їх єдності. Ця суперечливість впливала також із різноманітності складу учасників революційного процесу — його течій, класів і партій, що мали як спільно погоджені цілі, так і окремі інтереси. Час від часу між ними виникали незгоди, а то й суперечки. Якщо вони не розв'язувалися, то це послаблювало в кінцевому рахунку єдність дій. Такі суперечки існували між більшовиками, меншовиками, есерами та іншими партіями революційно-демократичного табору в ході масових революційних виступів, у страйкових комітетах, профспілках, Радах, на виборах у Державні думи тощо. Нарешті, незгоди були і в самих партіях, оскільки у них були праві і ліві елементи, а це також відбивалося на стані єдності всього революційного процесу. Це природне в реальних умовах явище в минулому обходилося істориками, і наше завдання — виправити це становище.

Один із проявів суперечливості революційного процесу — альтернативність суспільних явищ. Це питання стало на порядок денний історичної науки в останні роки не випадково. Альтернативність витікає із єдності і боротьби протилежностей, яка є джерелом розвитку. Реалізація однієї з протилежностей і означає рух вперед. Прикладами таких альтернативних протилежностей, зокрема, є два шляхи розвитку капіталізму на селі, два напрями в національно-визвольному, робітничому і соціал-демократичному русі, два протилежних вибори — соціалістичний і капіталістичний — після перемоги Лютневої революції.

Відзначимо, що в пролетарський період визвольного руху велась боротьба між економічним і політичними напрямками цього руху. «Економісти», ліберальна буржуазія штовхали робітничий рух на економічний, реформістський шлях боротьби, революційні соціал-демократи на політичній боротьбі. Одночасно розгорнулась боротьба навколо питання, яка партія потрібна пролетаріату — партія соціальної революції чи реформістська партія західноєвропейського типу.

Гострота полеміки про політичні форми боротьби та організації була не випадковою. В. І. Ленін пояснював її двома обставинами. Перша — відсутність у Росії політичної свободи, тоді як на Заході робітничий рух та його партії розвивалися в умовах політичної свободи і могли більше уваги приділити проблемам економічного розвитку робітничого класу. Друга обставина — це ті програмні завдання, які ставила перед собою російська революційна соціал-демократія і які суперечили реформістським «програмам» лідерів II Інтернаціоналу типу Бернштейна. В. І. Ленін формулює це завдання так: організація класової боротьби пролетаріату і керівництво цією боротьбою з метою завоювання пролетаріатом політичної влади і організації соціалістичного суспільства. Протягом трьох революцій ленінська партія наполегливо боролася за здійснення цього завдання.

На нашу думку, слід значно поліпшити виклад питання про роль марксистської теорії і пролетарської партії в революційному русі. Досі ми явно прикрашували становище, показуючи, що революційний рух керувався тільки марксистсько-ленінськими ідеями, а більшовицька партія виступала єдиним вождем цього руху. Вірно, що марксизм-ленізм, стратегія і тактика більшовизму були провідними для переважної більшості свідомих робітників та частини їх союзників. Але вірно і те, що частина робітників, більшість селян та міських середніх верств знаходилася під впливом опортуністичних, реформістських і просто немарксистських ідей меншовиків, есерів та інших революційно-демократичних партій на буржуазному етапі революції. Не відкидати цей плюралізм ідей, який існував у реальному житті, а дослідити його, показати змагання марксистських ідей з немарксистськими, перемогу марксизму-ленізму в свідомості передової частини учасників і в практиці революційного руху — таке наше складне, але важливе завдання.

З цим сюжетом пов'язане також питання про типологію соціал-демократичного руху. Досі ми акцентували увагу на висвітленні діяльності більшовицької партії та її місцевих організацій. Про меншовицькі організації ми говорили дуже мало і головним чином як про противників більшовизму. Майже нічого нема в літературі про об'єднані соціал-демократичні організації, куди входили більшовики, меншовики та ті, що не визначилися в фракційному відношенні. Не повною мірою враховується той факт, що більшовицькі організації та більшовицькі групи в об'єднаних організаціях склалися з трьох груп — більшовиків-ленінців, примиренців та лівих більшовиків, які в роки реакції виступали як одзовісти. Три групи діяли і в меншовицьких організаціях — це праві меншовики (пізніше — ліквідатори та оборонці), центристи (троцькісти) та ліві меншовики (пізніше — меншовики-партійці, інтернаціоналісти).

Інтереси істини вимагають врахування всього спектру соціал-демократичного середовища при висвітленні організаційно-партійної та політичної діяльності більшовиків. Більшовики виникли і вийшли на політичну арену, щоб в ідейній боротьбі переконати інші сили в правильності своєї стратегії і тактики, завоювати право на керівництво революційним процесом. Підтримуючи зв'язки з іншими політичними силами, нікого не відштовхуючи від участі в революції, вони об'єднували навколо себе всіх, хто був здатний до боротьби проти царизму і капіталізму.

В цьому плані потребує нового підходу питання про місце і роль більшовицьких організацій України у всеросійському революційному процесі. Це, власне, проблема самостійна, яка вимагає окремого розгляду. Тут лише хотілося б окреслити її основні складові. Перше. З самого початку більшовики України розглядали себе як органічну і невід'ємну частину інтернаціональної лєнінської партії, а революційний рух у регіоні як частину всеросійського революційного руху. І діяли відповідно, виходячи із загальних інтересів всієї партії і всього революційного руху. Разом з тим вони були частиною робітничого класу, усіх трудящих України і в своїй діяльності відображали і захищали соціальні і національні інтереси народних мас цього краю. Друге. Більшовики України були активно діючим загоном більшовицької партії, який не раз відіграв важливу роль у ліквідації кризових явищ у партії, підготовці та проведенні партійних з'їздів і конференцій, у здійсненні трьох російських революцій. І дуже прикро, що раніше деякі ініціативи більшовиків України штучно замовчувалися. Третє. Тривалий час залишається невідомою загальна кількість більшовицьких організацій України та загальне число їх членів в окремі періоди. За останні роки в цьому відношенні дещо зроблено, в тому числі П. М. Шморгуном і автором даної публікації. Але це лише початок. Підрахунки загальної кількості більшовицьких організацій і числа їх членів у дожовтневий період треба продовжити і завершити в процесі підготовки першої книги «Нарисів історії Комуністичної партії України».

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що зусилля істориків дожовтневого періоду мають бути спрямовані на ґрунтовне і глибоке вивчення історії трьох російських революцій, об'єктивне висвітлення ролі більшовицької партії в революційному процесі, очищення історичного досвіду від догматизму, стереотипів, повернення з забуття недосліджених питань та маловідомих подій.

Одержано 1.12.89

Освещаются некоторые вопросы истории революционного процесса в России в начале XX ст., раскрываются основные черты и особенности этого процесса.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Більшовицька періодика України (лютий 1918 р. — лютий 1919 р.)

Зроблено спробу розкрити особливості розвитку більшовицької преси України у період з лютого 1918 р. до лютого 1919 р. Простежується процес створення кожного друкованого органу, що виник в умовах підпілля, розглядається структура більшовицької періодики, міститься історико-критична оцінка її публікацій, наводяться сумарні підрахунки, які характеризують видавничу діяльність комуністів.

Історії більшовицької преси України періоду Жовтневої революції і громадянської війни присвячена чимала кількість публікацій. Проте ця проблема вивчалася нерівномірно як в перші десятиліття Радянської влади, так і в наступні роки. На даний час найбільш дослідженим є період підготовки і здійснення Великого Жовтня на Україні¹. Що ж до часу громадянської війни, то тут у поле зору дослідників потрапляли перш за все місяці мирних перепочинків, коли налагоджувалось функціонування системи періодичних видань на визволених від сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції територіях². На жаль, майже не додали нічого нового у висвітлення цієї проблеми і дві спеціальні праці, які торкаються історії партійно-радянської преси, що вийшли друком наприкінці минулого року^{2а}. Важливо також зауважити: ще ніколи не здійснювалося фронтального вивчення всіх видань, які дійшли до наших днів, з метою всебічного визначення друкованих органів більшовицького спрямування, з'ясування кількісних і якісних характеристик тогочасної більшовицької періодики.

Саме тому спроба розпочати дослідження організаційного аспекту більшовицької періодики України 1918—1920 рр., її хоча б стислої характеристики-оцінки вбачається досить назрілою науковою проблемою. Водночас її розв'язання здатне дати додаткову інформацію, неспростовні аргументи в тих суперечках, що дедалі загострюються навколо історії громадянської війни, але ведуться нерідко на недостатньому фаховому рівні, без належного врахування науково-політичної кваліфікації тих джерел, із яких запозичуються факти, документи, міркування, висновки тощо.

Періодичні видання більшовиків України періоду іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни органічно наслідували ті традиції, які нагромадили органи преси попереднього етапу — боротьби за Жовтень і триумфальної ходи Радянської влади. Хоч, цілком природно, до-

¹ Солдатенко В. Ф. До питання про кількісні характеристики і класифікацію більшовицької преси України періоду підготовки і здійснення соціалістичної революції // Укр. іст. журн.— 1983.— № 9.— С. 141—151; Солдатенко В. Ф. Идти впереди всех. Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу социалистической революции.— Киев, 1986.— 176 с.

² Климов М. А. Из истории зарождения советской печати на Украине.— Киев, 1971.— 103 с. Рубан В. А. Формування ленінських традицій української радянської преси (1917—1925 рр.).— К., 1971.— 196 с.; Копотієнко Й. И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917—1925 гг.). Учебное пособие.— Днепропетровск, 1978.— 84 с.; Кориненко П. С. Идейно-воспитательная работа Компартии Украины в массах (1918—1920).— Львов, 1988.— 145 с.

^{2а} Історія партійно-радянської преси України.— К., 1989.— 360 с.; Радченко С. С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.— Киев, 1989.— 337 с.

сильно бурхливий і повнокровний процес створення розгалуженої мережі більшовицької преси, яким характеризувались кінець 1917 р.— початок 1918 р., був досить швидко перерваний. Як відомо, міжнародний імперіалізм при підтримці українських буржуазних націоналістів обрав республіку одним із перших об'єктів агресивного виступу проти влади Рад.

18 лютого 1918 р. Німеччина і Австро-Угорщина, що вступили в зговір з Центральною радою, рушили свої війська по всьому фронту на Україну. Для відсічі інтервентам необхідно було підняти на боротьбу широкі трудящі маси. З цією метою більшовики спрямували на його розв'язання всі засоби і форми роботи, в тому числі і друковане слово.

На час вторгнення військ Австро-Угорщини і Німеччини на територію Радянської України в республіці видавалось 26 більшовицьких газет, 5 з них були органами партійних комітетів: «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Пролетарское знамя» (з 2 лютого — «Борьба», Миколаїв), «Голос пролетария» (Одеса) і «Донецкий пролетарий» (Харків). Одеське видання при цьому виконувало функцію губернського, а харківське обласного (Донецького і Криворізького басейнів) друкованого органу. Виходили також 2 газети ЦВК Рад України «Вестник Украинской Народной Республики» і «Вісник Української Народної Республіки».

Найоб'ємнішу групу — 19 найменувань — включали друковані органи місцевих Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які займали більшовицькі позиції: «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», «Солдат и рабочий» (Херсон), «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», «Голос революции» (Одеса), «Голос солдата» (з 12 березня 1918 р. — «Голос народа», Катеринослав), «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Известия Енакиевского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Голос труда» (Лисичанськ), «Известия Бердянского Совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов», «Вестник Роменского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» (з 19 лютого 1918 р. — «Власть труда»), «Набат» (Вінниця), «Известия Елисаветградского Военно-революционного комитета», «Известия Совета солдатских депутатов 8-й армии», «Известия Юга» (Харків), «Революционное слово» (Маріуполь), «Бюллетень Волчанского Совета рабочих и солдатских депутатов» — пізніше — «Известия Волчанского Совета крестьянских, рабочих и солдатских депутатов», «Известия Каменского Совета рабочих депутатов».

2 більшовицькі газети — «Революционный сигнал железнодорожника» (Катеринослав) і «Порыв» (Харків) — почали видаватися профспілками через два тижні після початку інтервенції. Однак, через віддаленність від воєнних дій, сподівань на можливу зупинку радянськими військами просування окупантів вглибину республіки ці видання в початковий період свого існування були зорієнтовані не стільки на розв'язання завдань в умовах інтервенції і громадянської війни, що почалася, скільки на поглиблення соціалістичних перетворень, радянське будівництво.

Разом з тим, завдання боротьби із зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією покликали до життя і деякі нові видання. Так, 12 березня в с. Ромодан Полтавської губернії вийшов перший номер газети «К оружию!» (орган Радянських військ Бахмачської дільниці фронту, які наступали на Київ). Історію її створення описала одна із організаторів друкованого органу Є. Бош³.

³ Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. М.—Л., 1925.— С. 174, 199.

Газета поставила своєю головною метою згуртування червоноармійських загонів, що створювалися повсюдно, в єдиний фронт, який протистояв би навалі австро-німецьких інтервентів. Редакція закликала читачів якомога більше і частіше писати до газети. «Нам необхідні,— підкреслювалось у вступній статті першого номера: * 1. Особисті враження від битв, які відбувалися; 2. Повідомлення про недоліки організації загонів; 3. Описання битв; 4. Події із життя загонів; 5. Резолюції і постанови загонів; 6. Описання того, як загони запроваджують порядки; 7. І т. п. і т. і. Коротше кажучи, пишіть про всі відомі вам знаменні події. Повідомляйте свої міркування щодо поліпшення організації соціалістичної армії. Діліться вашим горем і радощами. Так згуртуємо нашу бойову сім'ю і створимо сталеву революційну армію». Щоправда, на змісті газети відбилися «лівокомуністичні погляди її редактора — Г. Л. Пятакова. У виданні друкованого органу активну участь брали Є. Б. Бош і М. М. Лебедев.

16 березня почав видаватись орган Рад депутатів 4-ої армії радянських військ Українського фронту — «Вперед»⁴. Армія була створена на початку березня 1918 р. із червоноармійських і солдатських загонів, які вели бої проти наступаючих австро-німецьких військ у районі Гребінки—Лубни—Ромодан. Командував армією Ю. В. Саблін. У зв'язку з інтенсивною передислокацією 4-ої армії, відсутністю перших номерів друкованого органу місце, де почалося його видання, невідоме. № 5 вийшов в Ромодані, № 6 і 7 — в Полтаві.

Звичайно, головну увагу «Вперед» надавав питанням, які були пов'язані з ходом воєнних дій проти австро-німецьких загарбників. Наводились приклади героїзму і самовідданості червоноармійців, прискіпливому аналізу були піддані воєнні невдачі і допущені прорахунки. Всім змістом своїх матеріалів газета сприяла підтримці високого морально-політичного духу частин армії, вселяла в червоноармійські маси впевненість у перемозі над усіма ворогами соціалістичної революції. Однак, до якого часу продовжувала виходити газета — невідомо. Залишилися лише непрямі відомості про те, що в період наступу австро-німецьких загарбників під такою ж назвою «Вперед» в Катеринославі видавався орган передових загонів радянських військ Української республіки **.

Після того, як керівниками створених на Півдні країни республік — Української, Донецько-Криворізької, Таврійської, Одеської і Донської була досягнута домовленість про створення єдиного фронту, а командуючим усіма військами на Україні став В. О. Антонов-Овсієнко, активізувалося видання газети для революційних солдатів. 26 березня 1918 р. було покладено початок виданню щоденної газети «Известия революционных войск» — органу «штабу головнокомандуючого військами Української Федеративної Народної Республіки». На відміну від однойменної газети, що друкувалась в лютому в Микитівці, дане видання виходило в Харкові, а редактором його був І. Леонт'єв-Нечаєв. Біля назви газети розміщені лозунги «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і есерівський «В боротьбі здобудеш ти право своє». Варто зауважити, що в «Известиях революционных войск» була висока питома вага лівоесерівських і «лівокомуністичних» публікацій. Збереглися дані про ви-

* Жодного номера газети «К оружю» до цього часу виявити поки що не вдалося. В Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР зберігся машинописний передрук першого номера, — з якого колись (очевидно в той час, коли Г. Л. Пятакова було оголошено «ворогом народу») були зроблені вирізки окремих матеріалів.

⁴ Там же. — С. 192, 193.

** Встановити генеалогічний зв'язок одноіменних видань не уявляється можливим, хоч деякі автори вважають його безперечним (Див. Климов М. А. Из истории зарождения советской прессы на Украине. — С. 59). Посилання при цьому робляться на № 7 газети, який вийшов 29 березня. Однак, на сьомому номері газети «Вперед» — органі Рад депутатів 4-ої армії Радянських військ Українського фронту позначено, що він вийшов в Полтаві. Це дає вагомі підстави для припущень про існування двох органів преси під назвою «Вперед».

хід дев'яти номерів (останній — 5 квітня). Їх тираж коливався від 7 до 24 тис. примірників⁵.

Ще дві більшовицькі газети почали видаватися в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії з наближенням фронту боротьби з інтервентами. В Луганську замість «Донецкого пролетарія» (останній номер вийшов 31 березня) 2 квітня 1918 р. побачив світ «Луганский революционный вестник» — орган Луганської міської і районної Рад робітничих і селянських депутатів. Мобілізація мас на відсіч ворога, показ переваг і сили соціалістичного ладу стали домінуючими темами нового видання. «Потрібно,— писала газета в першому номері,— щоб кожен крок господарського і політичного перетворення країни, який здійснювався Радянськими організаціями, доходив до мас, висвітлював, будирував маси на дальше завоювання і щоб через все це маса враховувала конкретний досвід даної фази революції... Момент складний і важкий, але й надзвичайно славний, як такий, що поставив на поряток денний повне розкріпачення людства».

Поряд з матеріалами такого характеру орган вмщував офіційну інформацію, багато повідомлень про хід воєнних дій, протоколи засідань Луганської Ради, резолюції зборів трудящих, листи до редакції. «Луганский революционный вестник» став гідним спадкоємцем і продовжувачем «Донецкого пролетарія». Він відіграв помітну роль у справі мобілізації робітників і селян на боротьбу проти німецької окупації, проти політики Центральної ради. Його видання було припинене 9 квітня на сьомому номері з приходом у Луганськ німецьких військ.

На наступний день — 10 квітня — замість «Известий Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», які виходили до цього, побачив світ перший номер газети «Рабочий путь» — орган Лозово-Павлівської Ради робітничих і селянських депутатів. На кожній сторінці газети друкувалось крупним шрифтом кілька закликів, звернень до читачів про вступ в ряди Червоної Армії для збройної боротьби з окупантами. «Рабочий путь» мав виходити щоденно (№ 2 вийшов 11 квітня 1917 р.), але подальше його видання було перерване австро-німецькою окупацією.

Таким чином, можна стверджувати, що на Україні в період боротьби проти окупації її території австро-німецькими інтервентами видавалось не менше 34 газет. Їх сумарний разовий тираж перевищував 100 тис. примірників. В руках партійних організацій це була могутня зброя, ефективний засіб у розв'язанні партією завдань, що висувало життя.

Питома вага матеріалів, присвячених боротьбі з австро-німецькими імперіалістами і їх буржуазно-націоналістичними посібниками залишалась досить високою. В той час практично не було жодного номера газети, який в тій чи іншій мірі не торкався би цих животрепетних питань. Інколи кількість матеріалів в органах комітетів, Рад досягала 10—15, що з наближенням ворога дедалі збільшувалася. Це були теоретичні і популяризаторські статті, а також передруки із центральних органів преси, офіційна інформація про дії уряду з поставлених питань, відозви і заклики, резолюції партійних зборів, засідань комітетів, мітингів і зборів трудящих, листи робітників, солдатів, селян, інші документи і кореспонденції.

Одним з найважливіших напрямків діяльності більшовицької преси того часу, як і раніше, була публікація ленінських творів. З 18 лютого по квітень 1918 р. на сторінках більшовицьких газет вміщено 35 ленінських статей, промов, виступів, листів, телеграм, що в загальній кількості склало 58 публікацій в 67 різних номерах газет. Серед них значне місце належало працям В. І. Леніна, які безпосередньо торкались проблем боротьби проти іноземної воєнної інтервенції, захисту завоювань Великого Жовтня. В їх числі: «Проект радіограми уряду

⁵ Центр. держ. арх. Радянської Армії. ф. 14, оп. 1, спр. 147, арк. 11, зв. 12. 16. ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1990, № 7

Німецької імперії», (5 публікацій), «Про революційну фразу» (4), «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» (6) «Постанова Ради Народних Комісарів про прийняття німецьких умов миру», «Мир чи війна» (4), «Доповідь про ратифікацію мирного договору на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад», «Позиція ЦК РСДРП (більшовиків) у питанні про сепаратний анексіоністський мир», «Дивне і потворне», «До історії питання про нещасний мир».

Ідеї, що містяться в цих лєнінських творах, були покладені в основу публікацій більшовицьких газет. Через свої друковані органи більшовики прагнули перш за все роз'яснити масам причини іноземної воєнної інтервенції. Так, газета «Свободный крестьянин» (Херсон), перерахувавши всі сили, які об'єдналися в боротьбі проти Радянської влади, відзначала: «...У всіх цих темних сил досить приводів для лютої ненависті щодо робітничо-селянської революції».

Росія ліквідувала приватну власність на землю, відібравши її у всіх паразитів, які експлуатували її чужою працею.

...Росія у себе ліквідувала мілітаризм, казармене рабство, панування генералів, полковників та іншої свори гнобителів мільйонних солдатських мас.

...Росія анулювала позички, відмовившись грабувати робітників і селян на користь всесвітніх банкірів і лихварів, самовільно вийшла з рядів воюючих держав, відмовившись проливати кров робітників і селян для загарбницьких цілей Англії і Франції.

Всі ці смертні гріхи російської революції перед світом банкірів, фабрикантів, заводчиків, поміщиків, генералів, князів і королів вимагають кари.

Ату її, російську революцію. Залізом і кров'ю її!»⁶

Також багато уваги надавалося викриттю антинародної, зрадницької політики українських буржуазних націоналістів, Центральної ради, які запросили на Україну німецьких імперіалістів для розправи з власним народом. «Товариші робітники і селяни! — звертався до читачів «Луганский революционный вестник». — Буржуазна Центральна рада зрадила Україну, закликавши німців і австрійців на розгром українських робітників і селян. Прокляття зрадниці Раді, прокляття і війна буржуазії всього світу!»⁷

Більшовики через свої друковані органи зверталися до трудящих з полум'яними закликами піднятися на захист завоювань Жовтня. Практично в кожному номері газети того періоду друкувались відозви, звернення, гасла згуртуватися на боротьбу з об'єднаними силами контрреволюції. Серед них було багато яскравих, пристрасних документів, які і сьогодні не можуть не хвилювати читача. Ось, наприклад, що писали бердянські більшовики, звертаючись 26 лютого в редакційній статті «К оружию!» до трудящих мас: «...Порятунок революції — в напрузі сил всіх революціонерів. Хай всі, кому дорога наша робітнича революція, стануть під гвинтівку».

Нехай понесуть вони на алтар свободи єдину власність пролетаря — своє життя. Хай знають вони, що смерть революціонерів — життя всіх інших.

Ми можемо віддати наші життя. На наші місця завжди знайдуться інші — але віддати свої завоювання ми не можемо і не повинні.

Кожен крок вперед коштує крові, і ті, хто пролив її, заповіли нам — без бою нічого не здавати!

Їх заповіді священні. Виконаємо ж їх. До зброї, товариші!

«На бій кривавий, святий і правий...»⁸

Інтереси боротьби з полчищами австро-німецького імперіалізму,

⁶ Свободный крестьянин (Херсон).— 1918.— 22 фев.

⁷ Луганский революционный вестник.— 1918.— 3 апр.

⁸ Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1918.— 26 фев.

Їх націоналістичними посібниками обумовлювали необхідність створення прискореними темпами робітничо-селянської Червоної Армії, яка почала формуватися відповідно до ленінського декрету від 15 січня 1918 р. і розробленого на його основі декрету Української радянської республіки від 20 січня 1918 р.

Газети більшовиків зробили багато для того, щоб роз'яснити масам суть нової армії, якісну відмінність її функцій від функцій армії в експлуататорському суспільстві. Наведемо уривок із одного такого документу, який дуже рельєфно передає колорит епохи і представляє собою типовий зразок публіцистики того часу. Газета «Известия Елизаветградского Военно-революционного комитета» через 2 дні після початку агресії австро-німецьких імперіалістів в редакційній статті «Під червоні прапори» писала: «На полях Росії створюється небачена і страшна для всіх паразитів соціалістична армія, яка має бути тараном російської революції, яка пробиває пролом в твердині світового імперіалізму...

Ще мале левеня нашої пролетарської армії, але силу його пазурів вже випробували Керенські, Каледіни і Петлюри.

Це були лише перші досліди, тільки гра в порівнянні з тим, що має бути попереду. Левеня виросте скоро в могутнього лева і ревіння його гармат, що спрямовані рукою слюсаря-робітника, покаже всім шакалам імперіалізму, що перемогти Росію — царя, не значить перемогти російську революцію.»⁹

Подібні пристрасні, яскраві заклики і звернення не залишилися без відгуку в середовищі робітників, солдатів, селян. В зв'язку з цим Є. Б. Бош згадувала, яку роль відіграла більшовицька газета в формуванні революційних загонів, які вели боротьбу з німцями на Бахмачському напрямі: «В перші ж дні формування (революційних загонів — В. С.) пішло досить успішно. Із навколишніх сіл, які були зайняті німцями, до нас пробірались селяни, демобілізовані солдати, багато з гвинтівками, і нам протягом 2 днів вдалося скласти селянський загін чоловік в 600. Тут нам відслужила немалу службу наша газета «К оружию», яку ми всілякими засобами — через селян, які доставляли нам продовольство і які приїздили в Ромни у своїх справах, через місцевий виконком і своїх розвідників широко розповсюджували в селах.»¹⁰

Документами великої мобілізуючої сили були резолюції мітингів, зборів трудящих, які вирішили влитися в ряди РСЧА, інформації про такі рішення. Вміщуючи їх на своїх сторінках, редакції добре усвідомлювали, що вони краще за інші матеріали агітують за зміцнення революційної армії. «Вчора на рудниках було влаштовано цілий ряд мітингів у зв'язку зі вторгненням німецьких банд в Донецький басейн, — повідомляла газета «Рабочий путь». — На Катерининському, Юмашевському, Ольго-Верівському і Селезнівському рудниках робітники, всі як один, виявили бажання встати на захист соціалістичної Вітчизни».¹¹ Газета «Голос революции» 1 березня 1918 р. інформувала своїх читачів про те, що 26 тисяч робітників Миколаївських заводів ухвалили записатися до лав Червоної армії. На сторінках більшовицьких газет публікувались досить докладні звіти і інформації про хід воєнних дій, робився критичний, принциповий аналіз невдач, що зазнавали війська. Прикладом може служити матеріал газети «Вперед», органа Рад депутатів 4-ої армії Радянських військ Українського фронту, в якому з усією ретельністю розбирались причини відступу радянських військ під Ромоданом.¹²

⁹ Известия Елизаветградского Военно-революционного комитета. — 1918. — 20 фев.

¹⁰ Бош Е. Указ. соч. — С. 205.

¹¹ Рабочий путь (Лозова Павлівна). — 1918. — 11 апр.

¹² Вперед (Полтава). — 1918. — 28 марта.

З окупацією території республіки австро-німецькими імперіалістами більшовицькі газети, природно, припиняли своє видання. Але і в своїх останніх номерах як газети-бійці вони звертались до читачів з закличками продовжувати боротьбу, не миритися з інтервентами-загарбниками. Так, «Голос народа» напередодні заняття Катеринослава ворожими військами писав: «Товариші, ворог на порозі. Іде душитель подавляти свободу. Можливо, що з падінням Катеринослава і «Голос народа» буде задавлений. Тому звертаємося до вас з проханням: хай не заглохне «Голос народа» в душі вашій, хай полум'я ненависті і помсти до панів і до всіх ворогів не згасне в серці вашому.

...Товариші! До нещадної боротьби кличемо ми вас.

І ми — з вами». ¹³

Все вищевикладене переконливо свідчить, що в руках більшовиків преса України була серйозною, ефективною зброєю в боротьбі за мобілізацію мас на відсіч іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в момент, коли дві сили об'єдналися і здійснили перший спільний похід проти влади Рад на Україні, роблячи замах на завоювання Великого Жовтня у країні в цілому.

Однак сили були не рівні. Наприкінці квітня імперіалістичним інтервентам вдалося окупувати майже всю територію України за винятком вузької смуги «нейтральної зони» на півночі республіки. Окупанти в союзі з буржуазними націоналістами відновлювали експлуататорські порядки, репресували революційні елементи, перш за все більшовиків. Звичайно, що за таких умов легальне існування видань РКП(б) було неможливе. Практично всі газети більшовиків припинили свій вихід із зайнятих відповідних міст контрреволюційними військами. Правда, в перші дві окупації подекуди вдавалося таки випустити по кілька номерів більшовицьких газет, вдаючись до різних «хитрощів». Так, «Порыв» (Харків), який не мав позначення партійної приналежності, ще видавався деякий час і в умовах, що змінилися, поки контрреволюційна влада не розібралась в його спрямуванні і не закрила його. Більшовики Одеси також доклали зусиль до того, щоб і в екстремальних умовах зберегти свою пресу. Деякий час вони випускали напівлегальний орган Румчерода «Голос революції». ¹⁴ Тільки 7 квітня газета була закрита, а її друкарня — розгромлена. В доповідях з місць на нелегальній партійній нараді в Києві, що відбулася 26 травня 1918 р., представник Одеси повідомив про видання більшовиками друкованого органу, який продовжував називатися «Голос пролетарія». ¹⁵

У Катеринославі представники «воєнного козацтва» закрили друкарню «Звезды», конфіскували готові номери. Це сталося 4 квітня 1918 р., — тобто рівно через рік після виходу її першого номера ¹⁶. Однак більшовики не припинили видавничої діяльності. Вони змінили назву свого органу на «Молот», дали йому підзаголовок «Рабочая газета». Редактором-видавцем було призначено М. І. Павлова (Карлова), і з 17 квітня почав виходити новий друкований орган, який продовжував на ділі місію «Звезды». Уже редакційні статті першого номера: «Чергові завдання робітничого класу на Україні», «Наші завдання на селі» виявили політичну спрямованість «Молота» — піклування про згуртування робітників і селян проти окупантів і їх посібників-зрадників українського народу. Цими ж ідеями пронизані і всі наступні публікації газети. Вона, зокрема, викрила дійсні задуми ініціаторів скликання «всеукраїнського робітничого з'їзду», закликаючи, водночас, скористатись легальними можливостями, які він відкривав для освіти та згур-

¹³ Голос Народа (Катеринослава).— 1918.— 20 марта.

¹⁴ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 г. Протоколы.— Киев, 1988.— С. 5.

¹⁵ Коммунист.— 1918.— 15 июня.

¹⁶ Молот.— 1918.— 17 апр.

тування пролетаріату¹⁷. В «Молоте» публікувались оголошення про збори думської фракції більшовиків, інформації про діяльність місцевої Ради, які давали можливість читачам краще зрозуміти позиції різних партій щодо поточного політичного моменту, переконатись у тому, що лише Комуністична партія послідовно обстоювала інтереси трудящих.

Члени партії, робітники подавали газеті підтримку, направляли пожертвування. Це зміцнювало матеріальну базу газети, що виходила тричі на тиждень. В останньому (сьомому номері, 5 травня) на її сторінках було надруковане повідомлення про гетьманський переворот в Києві. Газета присвятила цій події редакційну статтю під назвою «Політичний момент». На відміну від попередніх цей номер закінчувався набраним крупним шрифтом закликком:

«Товариші робітники!

...Не втрачайте бадьорість у нерівному бою. Революція ще прийде! Її останній вал знесе ярмо капіталу українського і німецького і могутній порив її відновить робітничо-селянську владу!...» В умовах реакції, яка посилювалась, «Молот» як і інші видання, перестав існувати.

Закриття більшовицьких газет однак не означало, що на Україні припинилася друкована агітація і пропаганда. Незважаючи ні на будь-які перешкоди, комуністичне слово, слово класової правди і революційного оптимізму проникало на окуповану, але нескорену робітничо-селянську Україну. Це були перш за все газети і журнали ЦК РКП(б), відділу преси Наркомнацу РСФРР, іноземних колегій ЦК РКП(б), Оргбюро, а після I з'їзду КП(б)У — ЦК Компартії республіки. Преса транспортувалась кур'єрами через спеціальні бази в губерніях, які межували з РСФРР і «нейтральною зоною», а також з дипломатичною поштою мирної делегації РСФРР в Києві. Лише оргбюро транспортувало на Україну кілька десятків пудів «Правди», «Бедноты», «Красной Армии» та інших газет. Агенти гетьманської державної «кварти» повідомляли із Харкова, Катеринослава, Києва, що московські видання роздавались там не лише із-під поли, але навіть продавались в кіосках¹⁸. За даними анкет делегатів II з'їзду КП(б)У на Україні було розповсюджено понад 250 тис. примірників газет, відозв і листівок більшовицької партії.

Значний внесок у консолідацію революційних сил України, згуртування партійних організацій і утворення Компартії України зробив «Коммунист». Спочатку (№№ 1—4) він був органом Організаційного бюро по скликанню конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України. Оргбюро було створено на Таганрозькій партійній нараді 19-20 квітня 1920 р. Тоді ж було ухвалено рішення про видання друкованого органу оргбюро «Коммунист». Це рішення підтримала нелегальна нарада більшовиків України, яка відбулася 26 травня 1918 р. в Києві. Правда, згідно рішення Київської наради, видання мало стати газетою створеного тут Тимчасового Всеукраїнського комітету робітничої комуністичної партії. Однак Оргбюро і Тимчасовий всеукраїнський комітет працювали згодом у тісному контакті, об'єднавши зусилля з метою зміцнення партійного підпілля і підготовки I з'їзду КП(б)У. З огляду на це, оргбюро ухвалило на своїй нараді 8 червня рішення, яке зобов'язувало всіх членів оргбюро (М. О. Скрипник, А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, С. В. Косіор, І. М. Крейцберг та ін.) «співробітничати в газеті оргбюро», а редакції представляти Оргбюро план випуску кожного номера.

В першому, здвоєному номері (№ 1—2, 15 червня 1918 р.) було вміщено звернення редакції до читачів. «Після довгого — майже півторарічного! — проміжку часу — знову нелегальна газета, — йшлося в

¹⁷ Там же.— 28 апр.

¹⁸ Баришполець О. Т. Слово класової правди // Вісник Київськ. ун-ту.— № 13, Серія журналістики.— К., 1971.— С. 41—42.

ній.— Знову створюється закордонна преса, і знову невлоними шляхами буде розходитися орган пролетарської боротьби по всьому обличчю розтерзаної, змученої, окривавленої України і чуйно-уважно будуть прислуховуватись робітники і селяни України до закордонного органу пролетарської партії»¹⁹.

Головне своє завдання редколегія вбачала в тому, щоб «весь час висвітлювати шлях боротьби, показувати перепони, попереджувати відносно хибних шляхів, кликати відсталих, об'єднувати незадоволених у великі маси, готувати могутній, об'єднаний, розбиваючий удар мільйонних мас». Закінчувалось звернення непохитною впевненістю в перемозі трудящих України над об'єднаними силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції: «Ми впевнені, що при громовому гуку буде звучати наш голос, що кличе до боротьби, до повстання, до життя. Ми впевнені в цьому і тому, не бентежачись тим, що задушене революційне легальне слово на Україні, в день виходу нашого першого нелегального номера, шлемо наше палке, комуністичне вітання, товаришам, які мають частя бути в самому вогні наростаючого повстання, і сподіваючись на те, що широкою червоною хвилею залле Україну нелегальна преса, підносимо червоний прапор повстання і пишемо на ньому: «Хай живе переможна робітничо-селянська революція!»²⁰

Важливо підкреслити, що «Коммунист» відіграв велику роль у підготовці I з'їзду КП(б)У. На його сторінках публікувались такі важливі матеріали, як інформація про Таганрозьку партійну нараду, про роботу Оргбюро, про діяльність підпілля, зокрема, матеріали травневої партійної наради в Києві, звіти представників підпілля, Оргбюро про становлення в Радянській Росії і на окупованій Україні, про стан світового революційного руху. Разом з тим, перші номери «Коммуниста» мали «лівокомуністичну» спрямованість, яка визначалась перш за все статтями Г. Л. Пятакова (в чотирьох номерах було вміщено 8 його статей), А. С. Бубнова, В. П. Затонського, К. Радека, Р. Фарбмана та ін.

I з'їзд КП(б)У, який завершив процес об'єднання більшовицьких організацій України в комуністичну партію республіки як складову частину ленінської партії, ухвалив рішення про те, що «Коммунист» стає центральним органом КП(б)У (це знайшло своє відображення у № 5, який вийшов 5 серпня 1918 р.) і має видаватися російською і українською мовами²¹ (останнє так і не було здійснено).

В номерах, які вийшли після I з'їзду Компартії України, були опубліковані документи з'їзду, матеріали про створення і діяльність обласних бюро на Україні, хроніка повстання залізничників, партизанського руху, статті, присвячені цим же та іншим подіям (№ 5, 5 серпня, № 6, 21 серпня). Останній номер (він знову був здвоєним — 7—8, 15 жовтня) був зорієнтований уже на підготовку до II з'їзду КП(б)У. Слід відзначити, що хоч кількість «лівокомуністичних» статей залишалась значною (в №№ 5-7 було опубліковано 7 статей Г. Л. Пятакова), поряд з цим помітно зросла кількість матеріалів авторів, які займали у питаннях утворення Компартії України, її тактики більш виважені позиції, зокрема Е. І. Квірінга. До четвертого номера в редакційну колегію входили А. С. Бубнов, В. П. Затонський, Г. Л. Пятаков; з № 5—А. С. Бубнова заступив Е. І. Квірінг.

Поступово налагоджувалась і підпільна преса на місцях. Всього на Україні під час німецької і австро-угорської окупації діяло не менш 11 підпільних друкарень. Крім того, партійні організації мали більш як 30 друкарських машинок, шапірографів та інших апаратів для тиражування листівок²².

¹⁹ Коммунист.— 1918.— 15 люня.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.— 5 авг.

²² Бондар Т. Д. Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (лютий 1918 — січень 1919 рр.).— К., 1968.— С. 141.

В умовах зміцнення нелегальних організацій КП(б)У з'явилися можливості для видання підпільних періодичних друкованих органів. Однією з перших таких газет став «Киевский коммунист» — орган обласного і Київського комітетів Комуністичної партії (більшовиків) України. Його перший номер вийшов 22 серпня 1918 р. в умовах гетьманського панування. У зверненні «Від редакції» говорилось про те, що головною метою друкованого органу буде широка інформація про революційну боротьбу в усьому світі, про становище Радянської Росії, про розвиток подій на Україні, а також донесення до мас лозунгів, які б мобілізували на відсіч об'єднаних сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, відновлення робітничо-селянської влади. Цієї програми газета і дотримувалась. В одному з номерів під заголовком «Промова В. І. Леніна про міжнародне становище, виголошена ним на засіданні ВЦВК», був опублікований ленінський лист об'єднаному засіданню ВЦВК Московської Ради з представниками фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 3 жовтня 1918 р.

«Киевский коммунист» невтомно закликав трудящих на священну боротьбу за встановлення влади Рад, вселяв в робітників і селян віру в торжество їх справедливої справи. Так, у статті «До боротьби і перемоги» газета підкреслювала: «Ми були сильні і сильні в даний момент не кількістю полків і загонів, не їх технічною могутністю, а раптовістю, повсюдністю, масовим характером наших ударів, що разять, розкладають ворога. І, ведучи таку боротьбу, ми непереможні — надто багато потрібно було б виставити Німеччині сил, щоб роздавити нас, коли ми ухиляємось від відкритого бою, коли громимо ворога там, де він не чекає і так, як він не чекає»²³. Автори критично оцінювали серпневі збройні повстання, які пропагували тактику партизанської боротьби, закликали робити з них правильні висновки, готуватися до довготривалих впертих битв, вирішальний етап яких ще не настав. До кінця 1918 р. «Киевский коммунист» випускався нерегулярно. Тираж його складав 15 тис. примірників²⁴. У 1919 р. видання стало щоденним. В умовах підпілля вийшло 19 номерів. 3 січня нумерація стала новою.

В період, коли вигнання окупантів стало справою недалекого майбутнього, значно розширили агітаційно-пропагандистську роботу комуністи Харкова. На початку жовтня Харківський комітет КП(б)У вже мав особисту друкарню і протягом місяця випустив два номери свого органу — «Донецкий пролетарий». Однак, після розгрому друкарні — в ніч на 4 листопада 1918 р. окупаційними властями видання було перенесено до Катеринослава, де вийшло ще кілька номерів, які доставлялися в Харків та інші міста Донецького і Криворізького басейнів²⁵.

18 листопада 1918 р. підпільний Черкаський комітет КП(б)У випустив перший номер газети «Знамя коммунизма», від якої веде свій родовід комуністична преса Черкащини²⁶. Щоправда, в деяких наукових працях «Знамя коммунизма» називається прокламацією²⁷.

4 грудня 1918 р. почали видаватися «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов». Це був перший комуністичний орган Рад на повсталій проти Директорії Україні. «Известия» відкривались статтею «Ми йдемо до перемоги». Всім змістом матеріалів газета закликала робітників і селян на розгром експлуататорів, на відновлення і зміцнення Радянської влади²⁸. В номері, який з'явився вранці 3 січня 1919 р. — в день, коли радянські війська підійшли до Харкова, а пов-

²³ Киевский коммунист.— 1918.— 22 сент.

²⁴ Протоколи II з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України.— 1919.— С. 19.

²⁵ Очерки истории Харьковской областной партийной организации. — Харьков, 1980.— С. 175.

²⁶ Черкаська правда.— 1968.— 23 лист.

²⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах.— Т. 2.— К., 1968.— С. 21.

²⁸ Известия Харьковского Совета и губернского исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.— 1919.— 22 марта.

сталі робітники зайняли найважливіші об'єкти міста, на першій сторінці газети великими літерами було набрано: «Радянська Армія біля воріт Харкова! Хай живе Українська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка! Робітники! До зброї! До гвинтівки! Селяни! В ряди Радянської Армії! Всі на захист робітничо-селянської влади! Боротьба ще тільки починається!». В редакційній статті цього номера говорилося: «Далі терпіти владу Директорії, яка змовилася з урядами, що намагаються задушити Радянську Росію,— злочинно...

Тому робітники Харкова повинні напружити свої сили і всю свою енергію спрямувати на негайну боротьбу з агентами контрреволюції. Сили ворога надломлені, але не зломлені остаточно. Сміливість і рішучість вирішують справу, за нас співчуття і підтримка широких трудових мас. В цьому запорука нашого успіху. Ми переможемо».

На засіданні Київської Ради професійних спілок за участю представників політичних партій 15 грудня було ухвалено рішення про відновлення в тижневий строк Київської Ради робітничих депутатів. З цією метою створювалось спеціальне бюро (комісія) у такому складі: Ластовський, Чернявський, Майоров, Пшеничний, Едельман і Чайський. Бюро по організації Рад випустило невдовзі № 1 «Бюллетня». У вміщеному в ньому зверненні до робітників наголошувалося: «Рада робітничих депутатів організується. Вибирайте негайно своїх представників. Перед Радою стоять завдання. Вона має стати органом, навколо якого зімкнуть свої бойові ряди робітничі маси Києва і поведуть свою подальшу вперту боротьбу за відновлення повновладдя Рад. Всі під наші Червоні Радянські Прапори!»

31 грудня 1918 р. у Катеринославі під гарантію революційно настроєних німецьких солдатів (Ради Катеринославського гарнізону) знову почала виходити «Звезда»²⁹. Невдовзі було ухвалено постанову обласного комітету КП(б)У про об'єднання «Донецького пролетарія» і «Звезды» в одну газету під назвою «Донецкий коммунист». 17 грудня 1918 р. її перший номер побачив світ. Орган обласного Донецько-Криворізького і Катеринославського комітетів КП(б)У відкрився закликами «Хай живе Радянська влада на Україні!», «Всі в ряди Червоної Армії!». Друкувалось багато оголошень про розгортання діяльності обласного комітету КП(б)У, про роботу Катеринославської і Амурсько-Нижньодніпровської Рад, про профспілковий рух, становище на рудниках тощо. В одному з номерів була передрукована «Прмова В. І. Леніна на першому Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун»³⁰.

«Донецкий коммунист» закликав трудящих на боротьбу за Радянську владу, пояснював, що проти об'єднаних сил контрреволюції необхідно згуртувати сили революціонерів, зміцнювати братерський союз з Радянською Росією. «За допомогою Директорії, без неї, чи через її голову,— писала газета,— імперіалізм зробить спробу встановити на Україні і в Росії буржуазно-поміщицьку диктатуру. Розвиток робітничо-селянської революції, боротьба з усіма, хто проти Радянської влади і соціальної революції, тісний союз з пролетаріатом і найбіднішими селянами Радянської Росії — ось що є необхідним для того, щоб ця спроба не вдалася»³¹.

Власті буржуазно-куркульської Директорії, звичайно, не хотіли миритися з легальним існуванням Рад, виходом більшовицького друкованого органу. Петлюрівці 22 грудня піддали Раду репресіям. «Донецкий коммунист» повідомляв: «Товариші робітники! Ваша Рада робітничих і Червоноармійських депутатів розігнана вчора озброєною силою. Президія Ради постановила оголосити загальний страйк з вимогою відновлення Ради. Робітники! Всі виконайте постанову президії.

²⁹ Баришполець О. Т. Слово о классовой правде.— С. 41—42.

³⁰ Донецкий коммунист.— 1918.— 22 дек.

³¹ Там же.— 17 дек.

Геть насильників! Хай живе Катеринославська Рада Робітничих і Червоноармійських депутатів». В цьому ж номері була вміщена спеціальна стаття «Рада робітничих депутатів» і стаття «До загального страйку».

В листопаді 1918 р. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У відрядили до Одеси групу досвідчених партійних працівників, які провели велику роботу по зміцненню комуністичного підпілля, створенню підпільної більшовицької преси. В кінці грудня 1918 р. в закинутих каменоломнях за містом, біля Куяльницького лиману, почала виходити газета «Коммунист» російською і французькою мовами. Робота підпільної друкарні здійснювалася у виключно важких умовах. Газета видавалася приблизно один раз на десять днів. Тираж складав 5-10 тис. примірників. Під час окупації України вийшло 22 номери. З № 23 (13 квітня 1919 р.) видавалася легально. Крім газети друкарня видавала листівки та відозви різними мовами.

Газета «Коммунист» сприяла згуртуванню партійних організацій, встановленню зв'язків між ними, координуванню і спрямуванню своїх дій. Відомо, що В. І. Ленін виявив великий інтерес до підпільної преси Півдня України. В телеграмі на ім'я Голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України 31 січня 1919 р. він писав: «Кажуть, у Харкові є кримські й одеські газети, серед них французька одеська. Дуже прошу розпорядитися негайно зібрати комплекти і посилати їх сюди регулярно»³².

Вищевикладене дозволяє зробити висновок: з червня до грудня 1918 р., в умовах підпілля, самовідданої боротьби з австро-німецькими окупантами, гетьманщиною, Директорією, інтервенцією Антанти більшовики України створили свій центральний орган, який виходив у Москві — «Коммунист» і 8 газет, які друкувались на території республіки: 6 органів комітетів КП(б)У — «Киевский коммунист», «Донецкий пролетарий», «Знамя коммунизма», «Звезда», «Донецкий коммунист», «Коммунист» (Одеса) і 2 органи Рад — «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов» і «Бюллетень» (бюро по організації Київської Ради). Виходили ці видання в різний час, нерегулярно, в багатьох випадках — недовгий період. Однак, свій внесок у справу мобілізації мас на розгром сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції вони, безумовно, зробили. Лейтмотивом всіх їх виступів була організація мас на боротьбу за відновлення Радянської влади.

Роблячи загальний висновок, важливо підкреслити, що в період з початку австро-німецької окупації і до розгрому сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції на Україні функціонувала досить розгалужена мережа більшовицької преси: 12 органів партійних комітетів, включаючи орган ЦК КП(б)У «Коммунист», 25 органів Рад, 4 друкованих органа у військах, 2 просфпілкових друкованих органа більшовицького спрямування. Тобто в сумі — 43 видання.

За весь період з 25 жовтня 1917 р. до початку 1919 р., період тріумфальної ходи Радянської влади, перший період боротьби з силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції на Україні виходило 76 назв більшовицьких газет. Отже, можна з впевненістю стверджувати, що процес формування комуністичної преси на Україні після Жовтня набув дійсно масового характеру. Традиції, які при цьому закладалися, нагромаджений досвід були використані в наступному, в умовах відновлення в республіці Радянської влади і на нових етапах боротьби на захист завоювань Жовтня.

Одержано 11.04.90

³² Ленін В. І. Телеграма Х. Г. Раковському // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 249.

Предпринята попытка раскрыть особенности развития большевистской прессы Украины в период с февраля 1918 г. по февраль 1919 г. Прослеживается процесс создания каждого печатного органа, появившегося в условиях подполья, рассматривается структура большевистской периодики, содержится историко-критическая оценка ее публикаций, приводятся суммарные подсчеты, характеризующие издательскую деятельность коммунистов.

Ю. Г. Писаренко (Київ)

Писемні джерела про ранній етап киево-смоленських відносин

Стаття є вступом до вивчення проблеми відносин між Києвом і Смоленськом у домонгольський час. У ній критично аналізуються перші спільні датовані згадки про Київ і Смоленськ в Устюзькому літописному зводі. Для відтворення картини початку киево-смоленських зв'язків автором залучаються й інші писемні джерела.

Проблема відносин між Києвом і Смоленськом заслуговує на увагу як одна з важливих в історії Давньої Русі. Аналіз співіснування цих міст з часу становлення руської державності й до початку монгольської навали показує, що протягом вказаного періоду вони не тільки майже не вступали у взаємні конфлікти, а навпаки — дотримувалися міцного союзу. Адаже і Київ, і Смоленськ розташовані на Дніпрі — річці, яка відіграла у житті Київської Русі роль головної економічної та стратегічної магістралі. Зрозуміло, що будь-яка конфронтація при цьому могла б призвести до порушень у використанні дніпровської артерії, однаково необхідної і Києву, і Смоленську.

Особливості географічного положення Смоленська не обмежуються його розташуванням на Дніпрі. Згідно з «Повістю временних літ» (ПВЛ) кривичі, племінним центром яких був Смоленськ, «сиділи у верхів'ї Дніпра, а також «наверх Волги, и наверх Двины»¹. За спостереженням С. М. Соловйова, «... з цього положення легко побачити важливе значення Смоленської області, що знаходилася між трьома головними частинами Русі — між районом Волги, Дніпра й Двіни, тобто між Великою, Малою та Білою Росією...»². Отже, прив'язаність до Дніпра Смоленська і Києва дозволяла останньому використовувати ключове положення свого північного партнера для поширення влади на найвіддаленіші куточки Давньоруської держави.

На який же час припадає встановлення киево-смоленських зв'язків? Гадаємо, що своєрідним орієнтиром тут можуть бути перші спільні датовані згадки про обидва міста у літописах. Вони належать до IX ст. Через те, однак, що ці замітки дійшли до нас у пізньому літописанні з його певною політичною спрямованістю, вони потребують перевірки.

Крім того, відзначимо ще один важливий момент. Нині вже не потребує доказів твердження про те, що до початку IX ст. Київ мав досить давню історію. Його виникнення окремі вчені відносять на кінець V ст.³ Що ж стосується Смоленська, то одразу необхідно зробити застереження. На території сучасного міста археологами не знайдено культурних шарів IX — початку XI ст.⁴ Водночас Смоленськ згаду-

¹ Полное собрание русских летописей.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 5 (далі — ПСРЛ).

² Соловьев С. М. Сочинения.— М., 1988.— Кн. 1.— С. 67.

³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 94—107; Толочко П. П. Древний Киев.— Киев, 1983.— С. 28—29; Археология Украинской ССР.— Киев, 1986.— Т. 3.— С. 252.

⁴ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— М., 1980.— С. 136.

ється Константином Багрянородним вже в 948—952 рр. (у подачі візантійського імператора назву міста дещо змінено—«Мілініска»⁵). Отже, можна припустити, що в той і більш ранній час Смоленськ уже існував, але був розташований десь в іншому місці. Приблизно за 10 км на захід від Смоленська вниз за течією Дніпра на його правому (й частково лівому) березі знаходиться Гньоздовський комплекс археологічних пам'яток, що дістав свою назву від с. Гньоздово Смоленської області. Він складається з двох городищ з прилеглими до них селищами та величезного курганного могильника⁶. Дослідники Гньоздова висловлювали різні точки зору щодо його ролі в історії Верхнього Подніпров'я⁷. Більшість з них вважає Гньоздово місцем початкового Смоленська⁸. Появу в цьому районі слов'янського поселення та могильника археологи відносять до часу не пізніше початку IX ст.⁹

Найдавніші літописні повідомлення про Смоленськ також датуються IX ст. У них поряд із Смоленськом згадується і Київ.

Досліджуючи ранню історію Смоленська, вчені дедалі частіше спираються на першу згадку про нього в Устюзькому літописному зводі (Архангелогородському літописці) під 863 (6371) р.¹⁰ Розповівши про прихід на Русь Рюрика з двома братами, смерть останніх «по двою летех» та розподіл Рюриком Полоцька, Ростова та Білоозера між своїми людьми, літописець повідомляє: «И беста * с ним (Рюриком.— Ю. П.) пришли из варяг 2 человека: имя единому Аскольд, имя другому Дир; ни племени княжа, ни боярска, и не даст им Рюрик ни града, ни села. Асколд же и Дир испросистася у Рюрика ко Царюграду итьти с родом своим и поидоша из Новаграда на Днепър реку и по Днепру вниз мимо Смоленск и не явистася в Смоленску, зане град велик и мног людьми, и приплыста под горы Киевския и узреста на горе град мал и вопросиста ту сущих люден: «чи исть градок сей?»¹¹. Вислухавши історію братів, що заснували Київ, Аскольд і Дір відповідають: «и мы есмь князи варяжские», и седоста в городке том княжити, и многи варяги совокуписта, и начаша владети Полянскую землю...»¹². Якщо одразу прийняти точку зору прибічників достовірності цього повідомлення, то його можна було б також вважати першою спільною датованою згадкою про Смоленськ і Київ.

Вдруге Смоленськ і Київ згадуються в Устюзькому літописному зводі (УЛЗ) за таких обставин. Вмираючи, Рюрик передав владу своєму «сроднику» Олегу і доручив йому виховання малолітнього сина

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 272.

⁶ Ляпушин И. И. Гнездово и Смоленск // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 33; Лявданский А. Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии // Труды Смоленских государственных музеев (отдельный оттиск).— Смоленск, 1924.— Вып. 1.— С. 4.

⁷ Ляпушкин И. И. Указ. статья.— С. 33—34; Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 136—146.

⁸ Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 136—146. Одне з останніх досліджень причин наступного «згасання» таких поселень, як «гньоздовський» Смоленськ, та виникнення поряд нових міст див.: Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— Киев, 1989.— С. 50—59.

⁹ Ляпушкин И. И. Указ. статья.— С. 37; Булкин В. А., Назаренко В. А. О нижней дате Гнездовского могильника // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.— М., 1971.— Вып. 125.— С. 16; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 251. Наведену дату заперечують деякі автори. Див.: Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предьстории древнерусского города // История СССР.— 1979.— № 4.— С. 104.

¹⁰ Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 160; Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 135, 194.

* Літеру «ять» в цитатах скрізь замінено на «є» (Ред.).

¹¹ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец).— М.; Л., 1950.— С. 20 (далі—УЛС).

¹² Там же.

Ігоря. Далі події розвивалися так: «В лета 6389 (881.— Ю. П.). Ольгово княженіе. Слыша, яко Аскольд и Дир княжита в Полянех, и поиде из Новаграда воивати, и налезоста Днепр реку, и приидоста под Смоленск, и сташа выше города и шатры иставиша многи разноличны цветы. Уведавше же смольняне, и изыдоша стареишины их к шатром и спросиша единого человека: «кто сеи прииде, царь ли или князь в велицей славе?». И изыде из шатра Ольг, имыи на руках у себя Игоря, и рече смольняном: «сен есть Игорь князь (Рюрикович) * руский». И нарекоша его смольняне государем, и вдася весь град за Игоря. И посади в нем наместники своя, а сам поиде по Днепру вниз, и приде к горам Киевским, и узреста город Киев, и возпросиша у некоего человека: «кто в сем городке княжит?». Он же сказа им: «Аскольд и Дир княжит в Киеве»¹³. При зустрічі з Аскольдом і Діром Олег, тримаючи на руках княжича Ігоря, говорить їм: «вы (неста) ** князя, ни роду княжа, мне достоит княжити, а се есть сын Рюриковичь Игорь князь»¹⁴. Олег захоплює владу в Києві¹⁵.

Чи можна довіряти наведеним з УЛЗ фрагментам? Адже цей звід пізній. Він був складений у першій чверті XVI ст.¹⁶ Очевидно, слід звернутися до джерел, використаних у літопису. Можливо, з них походять розглянуті згадки Смоленська.

Дослідниця УЛЗ К. М. Сербіна зазначала, що в першій його частині (а саме вона нас і цікавить) автор скористався текстом невідомого літописного зводу, який містив у собі так званий Початковий звід^{***}, та ПВЛ. Причому текст невідомого зводу був використаний УЛЗ тільки до 1078 (6586) р.¹⁷ К. М. Сербіна, як і О. О. Шахматов, вважала, що, незважаючи на пізні зміни, у складі УЛЗ збереглася якась повніша редакція Початкового зводу, де передавалися подробиці та відомості, відсутні в інших списках Початкового зводу, що дійшли до нас¹⁸.

Таким чином, необхідно з'ясувати, чи мають вміщені в УЛЗ розповіді про похід Аскольда і Діра на південь мимо Смоленська, а також про пізніший похід Олега та Ігоря якесь відношення до Початкового зводу й ПВЛ. Реконструйований О. О. Шахматовим Початковий літописний звід був складений у Києві близько 1095 р. і дійшов до нас у розглядуваній частині (сказання про Рюрика, Аскольда і Діра та Олега) у складі Новгородського 1 літопису молодшого ізводу¹⁹. Отже, звернемося до статей Новгородського 1 літопису молодшого ізводу^{****} та ПВЛ, відповідних зазначеним статтям УЛЗ.

1. Новгородський 1 літопис: «И по сих, братии тои (тобто, після Кня з братами.— Ю. П.), приидоста два Варяга и нарекошася князема: одному бе имя Аскольд, а другому Дир; и беста княжаша

* В УЛЗ — «Игоревичь», виправлено. Див.: УЛС.— С. 21.— Прим. 1.

¹³ УЛС.— С. 21.

** В УЛЗ — «еста», виправлено. Див.: УЛС.— С. 21.— Прим. 2.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Сербина К. Н. Устюжский летописный свод // Ист. зап.— М., 1946.— Т. 20.— С. 266—267; УЛС.— С. 3.

^{***} За О. О. Шахматовым — «Начальный летописный свод».

¹⁷ Сербина К. Н. Указ. соч.— С. 260; УЛС.— С. 3.

¹⁸ Сербина К. Н. Указ. соч.— С. 261; Шахматов А. А. О Начальном Киевском летописном своде.— М., 1897.— С. 52, 56.

¹⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 289, 378; Див. також: Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // Вопр. истории.— 1960.— № 5.— С. 42. Початковий звід послужив також джерелом для ПВЛ. Див.: Шахматов А. А. Разыскания...— С. 13.

^{****} Незважаючи на те, що згідно з О. О. Шахматовим, автор невідомого зводу, що передував УЛЗ, скористався якоюсь іншою редакцією Початкового зводу, цілісного уявлення саме про цю редакцію вчений не мав. Головним джерелом знайомства з Початковим зводом О. О. Шахматов назвав Новгородський 1 літопис молодшого ізводу (Шахматов А. А. О Начальном Киевском летописном своде.— С. 56).

в Києве, и владеюща Полями...»²⁰. Вже потім, на відміну від послідовності подій за УЛЗ, тут описується боротьба Новгороду з варягами та наступне добровільне закликання Рюрика з братами²¹. Після смерті Синеуса й Трувора і прийняття влади одним Рюриком починають діяти син Рюрика Ігор та його воевода Олег: «И начаста воевати, и налезоста Днепръ реку и Смоленск град. И оттоле поидоша вниз по Днепру, и приидоша к горам киевським, и узреста город Киев...»²². У традиційній сцені обману сам Ігор, а не Олег, викриває незаконне князювання Аскольда і Діра і бере владу в свої руки²³.

2. ПВЛ. Тут також, як і в УЛЗ, після розповіді про закликання варягів та про встановлення єдиновладдя Рюрика читаємо: «И бяста у него (Рюрика.— Ю. П.) 2 мужа, не племени его, но боярина, и та испросистася ко Царюгороду с родом своим. И поидоста по Днепру, и идуче мимо, и узреста на горе градок и упрощаста, реста: «чий се градок?»²⁴. Дізнавшись про братів засновників Києва, «Асколд же и Дир остава в граде сем, и многи Варяги скуписта, и начаста владети Польскою землею. Рюрику же княжашу в Новгороде»²⁵. Коли помер Рюрик, його родич Олег успадкував його владу й прийняв опіку над малолітнім Ігорем²⁶. «...В лето 6390 (882.— Ю. П.). Поиде Олег, поим воя многи, Варяги, Чюдь, Словени, Мерю, Весь, Кривичи, и приде к Смоленску с Кривичи, и прия град, и посади мужь свой. Оттуда поиде вниз, и взя Любечь, и посади мужь свой. Придоста к горам к Киевским, и увиде Олег, яко Осколд и Дир княжита...»²⁷. Олег з малим Ігорем на руках звинувачує Аскольда і Діра, твердячи, що не вони, а він сам княжого роду, а Ігор — Рюриків син, потім вбиває попередників і захоплює Київ²⁸.

Розглянувши ці літописні цитати, можна зробити такі висновки. Що стосується походу до Смоленська Олега та Ігоря, то він з неоднаковим ступенем докладності передається в усіх трьох літописах. О. О. Шахматов вважав, що розповідь про цей похід в Архангелогородському літописці (УЛЗ) навряд чи викладається точно, але, без сумніву, походить з Початкового літописного зводу, причому, можливо, у його первинній редакції²⁹. Називаючи опис смоленського походу Олега серед найважливіших запозичень УЛЗ з невідомої редакції Початкового зводу³⁰, О. О. Шахматов у цьому контексті не згадує уривок про похід мимо Смоленська Аскольда і Діра. Бачимо, що розповідь УЛЗ про те, як Аскольд і Дір обминули Смоленськ, не має паралелей ні в тексті Початкового зводу, вміщеному в НПЛ молодшого ізводу, ні в ПВЛ. Можливо, вперше ця згадка про Смоленськ з'явилася або в невідомому зводі, що ліг в основу першої частини УЛЗ, і який, за визначенням К. М. Сербіної, об'єднував Початковий звід і ПВЛ, або в самому УЛЗ. На рахунок цього зводу або УЛЗ слід, очевидно, віднести й введення деяких «прикрас» в опис взяття Смоленська Олегом та Ігорем.

Ґрунт для домислів пізнього складача був підготовлений його давньоруськими попередниками. В XI—XII ст. в літописанні склалася тенденція, за якою початок руської державності виводився від прийшлих з Північної Європи варягів. Утвердження в Києві Аскольда і Діра штучно ставилося в залежність від появи на Русі Рюрика. Позбавляю-

²⁰ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 106 (далі — НПЛ).

²¹ Там же.

²² Там же.— С. 107.

²³ Там же.

²⁴ ПРСЛ.— Т. 1.— С. 9.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.— С. 10.

²⁸ Там же.

²⁹ Шахматов А. А. О Начальном Киевском летописном своде.— С. 53—54.

³⁰ Там же.— С. 53; Сербина К. Н. Указ. соч.— С. 261.

чи Аскольда і Діра князівського сану, літописці принижували їхню роль порівняно з наступниками Рюрика — Ігорем та Олегом. Ця традиція, що мала своє політичне коріння, остаточно закріпилася в третій редакції ПВЛ 1118 р.³¹ Саме ця концепція, як ми бачили, була використана в УЛЗ. Отже, попередньо можна сказати, що достовірність першої згадки про Смоленськ в УЛЗ — 863 р. — сумнівна, оскільки зображення походу Аскольда і Діра з півночі до Києва викликає сумніви вже у складі ПВЛ.

З'ясовуючи походження двох згадок про Смоленськ (863 і 881 рр.) в УЛЗ, слід розглянути їх у співвідношенні одна до одної, а також на фоні джерела, у складі якого вони до нас дійшли.

Описи експедиції Аскольда і Діра та смоленського походу Олега й Ігоря логічно пов'язані таким чином, що останній є антитезою першого. Аскольд і Дір — незнатні мужі Рюрика і тому з пересторогою обходять Смоленськ — «град велик и мног людьми». Їм виявився під силу лише Київ — «град мал». Але і в ньому вони утверджуються завдяки тому, що обманюють киян, назвавшись князями. Олег та Ігор — законні спадкоємці Рюрика, і, відповідно, їхній прихід викликав цікавість у смолян, які запитують: «хто сеи прииде, царь ли или князь в велицей славе?», а потім — з готовністю визнають Ігоря «государем». Отже, якщо в НПЛ (Початковому зводі) та ПВЛ Олег та Ігор протиставляються своїм попередникам у праві володіння столицею Русі — Києвом, то в УЛЗ індикатором князівської гідності показаний насамперед Смоленськ. Перебування зазначених дійових осіб літопису біля Смоленська представлене вузловим моментом у їх сходженні до загальноруської влади.

Особливе ставлення устюзького літописця до цього міста помітне й у переказі ним заповіту Ярослава Мудрого (під 1053 р.), де Вячеслава, який одержав від батька Смоленськ, названо одразу ж після Ізяслава, що успадкував Київ³², хоч це було порушенням звичайного порядку старшинності князів і уділів.

Вважаємо, що таке перебільшення ролі Смоленська в історії Київської Русі сталося під впливом подій, пов'язаних з цим містом часів Русі Московської, сучасником яких був автор УЛЗ. Ці останні відображені в Устюзькому зводі під 1513—1514 рр.³³, причому, значно повніше, ніж в інших джерелах³⁴. Після двох невдалих спроб повернути Смоленськ, захоплений Литвою 1404 р., руським військам, що за наказом великого князя Василя III застосували артилерію, нарешті вдалося примусити жителів міста здатися³⁵.

Чому таким важливим був Смоленськ для великого князя? Справа в тому, що вигідне географічне розташування міста продовжувало відігравати важливу роль і в добу пізнього середньовіччя. Найголовнішим, як і у часи Київської Русі, було те, що Смоленськ стояв на Дніпрі, який зв'язував західноруські землі з Києвом і з усією Україною. Через сусідній із Смоленськом Вітебськ, розміщений на Західній Двіні, пролягав шлях у Прибалтику. Крім того, сухопутні дороги з'єднували Смоленськ з Москвою, а з іншого боку — з Мінськом і Вільно. Оцінюю-

³¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 194, 289—299.

³² УЛС.— С. 42. Такий же порядок бачимо і в смоленському «Літопису Авраамки» кінця XV ст. (ПСРЛ.— СПб., 1889.— Т. 16.— Стб. 41), де він виявляє запозичений характер (Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— С. 235.— Прим. 4).

³³ УЛС.— С. 103—105.

³⁴ Сербина К. Н. Устюжское летописание XVI—XVIII вв.— Л., 1985.— С. 54—55.

³⁵ УЛС.— С. 104; Поряд з цим здобуття Смоленська вважалося сучасниками цілком мирним. Досить зазначити, що відпущений Васи́лем III на волю смоленський намісник Юрій Сологуб був страчений у Литві як зрадник, який здав місто «без жодного пострілу» (Зимин А. А. Россия на пороге нового времени: Очерки политической истории России первой трети XVI в.— М., 1972.— С. 163).

чи перспективи, які відкривалися перед Російською державою з включенням до її складу цього наддніпрянського міста, О. О. Зимін писав, що «тільки володіючи Смоленськом, Росія могла сподіватися на дальше просування у Прибалтику, на успішне возз'єднання українських і білоруських земель»³⁶.

Тому перед літописцем-патріотом стояло завдання показати, що ворота Смоленська з давніх часів були відкриті тільки для справді руських государів — нащадків Рюрика. Якщо у 881 р. це був Рюриків син Ігор, то в 1514 р. — Рюрикович Василій III. Титул Ігоря «царь, государь» явно походить з традиції XVI ст., коли пошуки історичних обґрунтувань царственості московських великих князів самого Рюрика зробили потомком римських імператорів³⁷. Якраз напередодні переможного смоленського походу в тексті союзницького договору з Римською імперією Василій III вперше в історії русько-імперських відносин іменувався царем (цісарем)³⁸.

Вважаємо, що виникнення у літописця паралелей між подіями 881 р. та 1514 р. було не випадковим. Адже, підготовляючи створення централізованої руської держави, кожна з цих подій для свого часу відіграла одну й ту ж роль. Ідея спадкоємності між Київською та Московською державами поєднувалася з ідеєю династичної спадкоємності їхніх засновників. Василій III, як і його далекі попередники, бачив у складі своєї майбутньої імперії Південну Русь на чолі з Києвом. Для реалізації цього задуму, як і наприкінці IX ст., було необхідно оволодіти Смоленськом.

Автор УЛЗ, прекрасно відчуваючи подібність змісту цих взаємно далеких подій, крім того, доклав зусиль, аби надати їм схожості суто зовнішньої. Розповідь про смоленський похід Олега та Ігоря, давно відому руському літописанню, устюзький літописець доповнив деякими подробицями походу Василя III. Так, прихід смоленських старійшин до олегова шатра нагадує те, як представники міського врядування йдуть до великокнязівського шатра Василя III³⁹. У статті 1514 р. читаємо: «И сретоша великаго князя смольняне весь народ з женами и з детьми и биша челом, называюще себе государем и самодержцем всеа Русни»⁴⁰. Відповідно під 881 р. знаходимо такі рядки: «И нарекоша его смольняне государем, и вдася весь град за Игоря»⁴¹. Влаштуючи в місті нове управління, Василій III «на городе посажал на Смоленске своих наместников...»⁴². Ігор же, або від його імені Олег, також «посади в нем (у Смоленську.— Ю. П.) наместники своя...»⁴³. Термін «наместники», яким замінено тут більш звичний — «мужи», виглядає як нововведення.

Що ж стосується «смоленського епізоду» у поході Аскольда і Діра, то цілком ймовірно, що це — також оригінальний внесок автора Устюзького зводу. Думаємо, що у відношенні до розповіді про похід Олега цей момент виконує роль підпорядковану, хоча й подається першим. Смоленський триумф «руських рюриковичів» Олега та Ігоря відтіняє

³⁶ Зимін А. А. Указ. соч.— С. 142.

³⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории.— М., 1908.— Ч. 2.— С. 153—154.

³⁸ Зимін А. А. Указ. соч.— С. 157.

³⁹ УЛЗ — С. 104. Сприймавши згадку про старійшин буквально, В. В. Мавродін та І. Я. Фроянов оголосили її першим достовірним свідченням про міських старійшин або «старцев градских» в літописанні (Мавродін В. В., Фроянов І. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 29—33). Водночас відомості ПВЛ про те, що Олег оволодів Смоленськом мирним шляхом («прия град», а не «взя»), поряд з попереднім зауваженням про Смоленськ як місто кривичів (тобто їхній плеємний центр), а також використання схожих подій сучасності давали автору УЛЗ змогу повною мірою «відтворити» сцену мирної здачі Смоленська Олегу «старейшинами» (термін також новий).

⁴⁰ УЛЗ.— С. 104.

⁴¹ Там же.— С. 21.

⁴² Там же.— С. 105.

⁴³ Там же.— С. 21.

та обачливість, з якою обходять місто інородці Аскольд і Дір. Співвідношення цих літописних подій нагадує реальності першої чверті XVI ст., коли відродження руської приналежності Смоленська у 1514 р. робить його неприступним для чужинців. 1115 р. князь Костянтин Острозький мав намір відвоювати Смоленськ за допомогою заколотників у самому місті. Коли князь на чолі шеститисячного литовського війська підійшов до міста і побачив, що його спільників повішено на стінах фортеці, він «побеже не путьма к Литве»⁴⁴. Очевидно, саме в цей час Смоленськ міг характеризуватися як «град велик и мног людьми»⁴⁵, до якого навіть страшно було підійти.

Може виникнути запитання, чи не перебільшуємо ми пристрасті устюзького літописця до справ московських і смоленських. Адже Устюг знаходиться на значній відстані від цих міст. Однак, як показала К. М. Сербіна, Успенська соборна церква Устюга, при якій працював літописець, була підпорядкованою безпосередньо великому князю⁴⁶. Як могутній економічний центр Устюг був зацікавлений в об'єднанні держави і встановленні єдиної центральної влади. Такий збіг інтересів з політикою великих князів московських сприяв союзу Москви й Устюга в житті практичному й ідеологічному. Останнє, відповідно, позначалося на політичній спрямованості устюзьких записів⁴⁷.

Не можемо не навести висновки М. М. Вороніна щодо згадок в УЛЗ про Смоленськ під час походів Аскольда і Діра та Олега з Ігорем⁴⁸. Точкою відрахунку в його побудовах була констатація факту відсутності Смоленська як такого у IX ст. (на теперішньому місці). При цьому вчений спирався на твердження Д. А. Авдусіна про те, що перші археологічні матеріали на території міста датуються не раніше як кінцем XI ст. Обидва фрагменти М. М. Воронін вважав тенденційною вигадкою й відносив їх до невідомого смоленського літопису, започаткованого, як він гадав, при Ростиславі Смоленському. На думку вченого, версія про Смоленськ як велике й багатолюдне місто не могла з'явитися раніше другої чверті XII ст., коли там велось велике будівництво й була заснована єпископія, при котрій, напевно, і почалося літописання. М. М. Воронін нагадував, що батьком Ростислава був Мстислав Великий, при якому складалася третя редакція ПВЛ. Дослідник вважав, що Ростислав міг користуватися новою редакцією, додаючи до неї свої просмоленські корективи.

Думка М. М. Вороніна залишається гіпотезою. Доказів того, що джерелом двох зазначених смоленських фрагментів був саме літопис Ростислава, не знайдено. Як відзначалося, ці відомості УЛЗ відповідають послідовній промосковській тенденції зводу.

Головне, в чому не можна погодитися з висновками М. М. Вороніна, це оцінка епізоду про похід до Смоленська Олега й Ігоря, який, на наш погляд, відіграє основну роль. Грунтуючись на тому, що Смоленська (на теперішньому місці) у IX ст. не було, вчений зазначав, що «описана «обрядність» не мала сценічної площадки — вона занесена в IX століття з XII»⁴⁹. Цим М. М. Воронін заперечив не тільки достовірність деяких деталей у зображенні походу 881 р. в УЛЗ, а й сам факт смоленського походу перших «рюриковичів». Проте, як у свій час показав О. О. Шахматов, згадка про похід Олега через Смоленськ містилася вже у Початковому зводі 90-х років XI ст. Отже, цей фрагмент з'явився в літопису не тільки до створення третьої редакції ПВЛ (1118 р.), а й першої, нестерової (1113 р.). Місцем же подій міг бути «гньоздовський» Смоленськ, що існував у IX ст. У складі УЛЗ зазначе-

⁴⁴ Там же.— С. 107.

⁴⁵ Там же.— С. 20.

⁴⁶ Сербіна К. Н. Устюжский летописный свод.— С. 253.

⁴⁷ Там же.— С. 254—255.

⁴⁸ Воронин Н. Н. Два смоленских фрагмента в Устюжском летописном своде // *Вопр. истории.*— 1975.— № 2.— С. 206—208.

⁴⁹ Там же.— С. 208.

ну розповідь суттєво змінено. У ній, зокрема, присутні такі терміни XVI ст., як «царь, государь» та інші риси, що свідчать про небайдуже ставлення літописця до зображуваних ним смоленських подій.

Ця увага автора УЛЗ до Смоленська, в свою чергу, наводить нас на думку про те, що саме він першим увів це місто у переказ про Аскольда і Діра.

Заперечення достовірності згадки в УЛЗ про Смоленськ під час походу Аскольда і Діра не означає, що вперше це місто могло увійти в орбіту інтересів Києва тільки у зв'язку із зайняттям столиці князем Олегом.

Цікаві подробиці правління Аскольда* збереглися в Никонівському літопису XVI ст. під 6373 (873)** р.: «Того же лета воеваша Асколд и Дир Полочан и много зла створиша»⁵⁰. Б. О. Рибаків довів, що це свідчення заслуговує на довіру і що воно разом з кількома іншими «ніконівськими» записами 867—889 рр. входило до найдавнішої пам'ятки київського літописання, умовно названої «літописом Аскольда»⁵¹. Наведені дані про полоцький похід вміщено в літопису одразу ж за повідомленням про призначення Рюриком у Полоцьк одного з його мужів⁵². Тому похід на Полочан вчені вважають відповіддю на захоплення Полоцька норманнами***, яке порушило зв'язок по магістралі, що з'єднувала Київ з Балтійським морем⁵³. Очевидно, йдучи з Києва на Полоцьк, Аскольд мав або відвідати Смоленськ, або неодмінно пройти поблизу нього.

Б. О. Рибаків взагалі ставить полоцький похід 873 р. поряд з війською Аскольда проти кривичів, що згадується в літопису В. М. Татищева під 875 р.⁵⁴ Визначаючи мету останньої кампанії, вчений писав: «Війна із союзом Кривичів була зумовлена стратегічною важливістю Смоленська, що стояв на тому місці, де починалися волоки з Дніпра в Ловать. Це була війна за Дніпро, за те, щоби шлях «з Грек у Варяги» не став шляхом «з Варяг у Греки»⁵⁵. Гньоздово-Смоленськ, напевно, був важливою заставою, що замикала самий початок дніпровського шляху і разом з іншими (Полоцьк, Руса, Новгород) мала стояти на перешкоді проникненню варязьких нахідників на південь Русі»⁵⁶.

Висновок про те, що Київ не хотів поступитися Смоленськом норманнам, які прийшли з Рюриком, підказує: зв'язки між двома містами були більш давніми. Гадаємо, про це побічно свідчать матеріали Бертинської хроніки єпископа Пруденція під 839 р.⁵⁷ Згідно з цим дже-

* Вважається, що в подіях брав участь один Аскольд (Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 165; Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 308).

** Достовірність дати доведена Б. О. Рибаківим (Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 165, 170).

⁵⁰ ПРСЛ.— СПб., 1862.— Т. 9.— С. 9.

⁵¹ Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 159—173.

⁵² ПРСЛ.— Т. 9.— С. 9.

*** Для нападу, гадаємо, був обраний саме той час, коли Рюрик (Рерік Ютландський) знаходився на Заході, де улагоджував власницькі відносини з королями Франції та Германії. Див.: Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 214.

⁵³ Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 172; Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 309; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники древней Руси IX—XI веков.— Л., 1978.— С. 58. Позиція Л. В. Алексеева є суперечливою. Він визнавав, що Аскольд і Дір брали участь у полоцьких справах як князі Києва (Алексеев Л. В. Полоцкая земля.— М., 1966.— С. 237—238). У наступній своїй праці, контамінуючи «ніконівські» відомості з «устюзькими», вчений писав: «Аскольд і Дір, які плвли мимо (Смоленська.— Ю. П.), не наважувалися його взяти і вдовольнилися, напевно, захопленням Полоцька і маленького градка Києва» (Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— С. 135, а також с. 111—112).

⁵⁴ Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 309; Татищев В. Н. История Российской.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 33. Дату подано за Б. О. Рибаківим.

⁵⁵ Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 309.

⁵⁶ Там же.— С. 309, 310.

⁵⁷ Памятники истории Киевского государства IX—XII вв.— Л., 1936.— С. 23—24; Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси, IX—первая половина X в.— М., 1980.— С. 36—46.

релом, послі хакана росів, відряджені до Візантії, поверталися до його столиці (Киева) не звичайним шляхом (з Чорного моря вгору по Дніпру), а кружним, із зупинкою у столиці Франкської держави Інгельгеймі. Далі вони, напевно, розраховували йти у Балтику, а звідти одним з можливих варіантів — або волховсько-дніпровським, або, найімовірніше, коротшим, — двінсько-дніпровським, збиралися спуститися до Києва. Очевидно, вже тоді мав діяти відповідний волок між Західною Двіною і Дніпром, що контролювався первинним — «гньоздовським» Смоленськом, появу поселення у якому відносять до початку IX ст.* Виходячи з цього, вважаємо, що десь у 800—830-х роках відбулося встановлення киево-смоленських зв'язків.

Таким чином, спираючись на висновок археологів про існування Смоленська (Гньоздова) з початку IX ст., за допомогою писемних джерел можна попередньо визначити три стадії у відносинах між Києвом і Смоленськом протягом названого століття. У 838 р. Смоленськ був уже центром, що обслуговував балто-дніпровський шлях. На початку 870-х років у зв'язку з активізацією норманнів у Східній Європі київський князь Аскольд** відстоює свої позиції в районі проживання кривичів і, напевно, намагається зберегти зверхність над Смоленськом. На початку 880-х років Смоленськ і Київ захопило русько-варязьке військо князя Олега. Міцний зв'язок між обома містами стає необхідною умовою об'єднання Верхньої та Південної Русі.

Одержано 9.03.89.

Статья является вступлением к изучению проблемы отношений между Киевом и Смоленском в домонгольское время. В ней критически анализируются первые совместные упоминания о Киеве и Смоленске в Устюжском летописном своде. Для воспроизведения картины начала киево-смоленских связей автором привлекаются и другие письменные источники.

* Дані археологічних досліджень Гньоздова про початок функціонування шляху «з Варяг у Греки» в 825—838 рр. та згадка у зв'язку з цим про послів хакана росів див.: Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 224.

** Питання про походження Аскольда вважаємо відкритим. Гадаємо, що традиційна точка зору, згідно з якою Аскольд і Дір вважаються «князями Києва з потомства Кия», у своїй другій частині не відповідає вимогам сучасної науки. Адже саме ім'я «Аскольд, Осколд» (порівняйте — «Свенельд, Свенелд») суперечить твердженню про слов'янське походження його носія. Вищезгадані послі хакана росів (839 р.), як відомо, були свеями (шведами). Отже, не виключено, що наближені — іноземці насамперед могли з'явитися в оточенні прийшлого князя (?). Ми схилиємося до схеми, яку пропонує НПЛ молодшого ізводу: Аскольд (особа Діра — спірна) — голова якогось угруповання варягів, що прийшло до влади у Києві ще до появи Рюрика на півночі нашої країни. Гадаємо, що визнання князя та його оточення іноземцями ще не заперечує ні слов'янства самої Русі, ні її власних традицій державності. Найоптимальнішою, на даний час, точкою зору з розглядуваного питання можна вважати думку Г. С. Лебедева: «Зв'язок Аскольда і Діра з «переказом про закликання варягів», в літопису досить штучний, можливо, має певну історико-політичну підоснову, оскільки в оточенні «хакана» 838 р. знаходилися свеї» (Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 196).

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

М. Ю. Козицький (Київ), Ю. А. Левенець (Київ)

Роль О. О. Богданова у підготовці III з'їзду РСДРП

Висвітлюється ранній період революційної діяльності О. О. Богданова — філософа, економіста, медика і політика, забутого радянською історичною наукою. Розглядається його роль в історії більшовизму в період 1903—1905 рр.

Радянська історична наука впевнено, хоч нерідко й дещо поспішно, ніби змагаючись з публіцистикою, переборює застарілу точку зору, згідно з якою створювалися політичні портрети самих тільки «позитивних» діячів партії та Радянської держави. Нині ж з'являються дослідження навіть про представників ворожого революції табору, не кажучи вже про жертви сталінських репресій...

О. О. Богданов* не став нею, хоч, коли б він прожив трохи більше, то цілком міг би стати. У 1928 р. він програв уже не перший, але на цей раз останній бій зі смертю. В офіційному некролозі висловлювалась упевненість у тому, що російський пролетаріат в особі своєї партії «ніколи не забуде ім'я Богданова»¹. М. І. Бухарін у промові на громадянській панахиді також висловлював щиру надію на те, що історія «відведе йому почесне місце серед бійців революції, науки і праці»².

Історія ж розпорядилася інакше. Радянські історики не тільки не відвели йому цього місця, а майже на 60 років забули політичну біографію О. О. Богданова. У другому томі шеститомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» прізвище того, кого обіцяли ніколи не забувати, згадується лише двічі, та й то не кращим чином. А втім, якщо повторюваність фактів є певним свідченням чогось, то про роль О. О. Богданова у роки першої російської революції можна судити хоча б з того факту, що в 47 т. Повного зібрання творів В. І. Леніна, який охоплює листування 1905—1910 рр., його прізвище фігурує майже 60 разів. Це більше, ніж ім'я Г. В. Плеханова. Відомий радянський історик М. М. Покровський писав у 1928 р., що О. О. Богданов як борець за III з'їзд партії й до приїзду В. І. Леніна в Росію «фактично керівний член російської частини ЦК, віце-лідер більшовиків, якщо можна так висловитися»³.

На III з'їзді партії його обрали до складу Центрального Комітету, а після IV і V з'їздів він був кооптований у ЦК замість О. І. Рикова й В. П. Ногіна, які вибули. В I, II та III Державних думах О. О. Богданов представляв ЦК від більшовиків у соціал-демократичній фракції.

Наступний його життєвий шлях більш відомий читачу... Лідер одзовізму в РСДРП, махіст у філософії. Рішуча боротьба В. І. Леніна проти емпіріокритицизму Богданова, виключення з партії й практично

* Літературний псевдонім О. О. Малиновського.

¹ Правда.— 1928.— 8 апр.

² Правда.— 1928.— 8 апр.

³ Покровский М. А. А. Богданов (Малиновский) // Вестник Коммунистической академии.— Кн. XXVI(2).— С. 6.

залишення арени політичного життя. Потім повернення до нього в ролі одного з лідерів «Пролеткульту».

Віра в могутність людини, якій Олександр Олександрович був завжди відданий, усередині 20-х років яскраво спалахнула вірою в могутність науки, коли він став ініціатором створення і директором інституту переливання крові.

Цій справі він віддався увесь і заслужено став дійсним членом Академії наук СРСР. «Я ніколи не забуду,— згадував Покровський у 1928 р.,— як чотири роки тому Олександр Олександрович розповідав нам, співчленам по академії, про ті перспективи, які обіцяє переливання крові, й про ті досягнення, які вже є у цій галузі»⁴.

Дванадцятий докторський експеримент у боротьбі за життя хворого на туберкульоз студента, який проводився за особистою участю директора-академіка п'ятнадцять днів, закінчився для останнього смертю.

Один з борців за створення партії пішов з життя безпартійним, але Людиною з великої літери. Вітчизняна історія значно збідніла через відсутність у ній політичних біографій таких осіб, як Олександр Олександрович Богданов.

Народився О. О. Малиновський 10 серпня 1873 р. у м. Соколці Гродненської губернії, нині Білостоцького воеводства Польської республіки. Його дід був вихідцем з вільних селян. Батько, Олександр Олександрович, за освітою був вчителем, дослужився до інспектора міських училищ. Мати, Марія Андріївна Комарова, дочка дрібного чиновника, займалася вихованням дітей.

Крім Олександра в сім'ї ріс його старший брат Микола, який одержав освіту інженера-хіміка і справив великий вплив на становлення молодшого брата. Ще один брат — Сергій — став медиком. Три молодші сестри — Марія, Ганна і Ольга — закінчили різні навчальні заклади.

До 13 років Саша навчався у міському училищі, а потім за державний рахунок — у Тульській гімназії. Там в одному класі з ним навчався П. Г. Смідович й В. О. Базаров⁵. З раннього дитинства Саша виявив неабияку допитливість до навколишнього світу. В майбутньому це зумовило його різнобічний інтерес до різних галузей знань і справді енциклопедичну освіченість. Скрутні матеріальні умови змусили юнака рано пізнати ціну праці. Вже гімназистом він допомагав батьку заробляти гроші репетиторством. У гімназії він виявив виняткові здібності до фізики й математики. Там він одержав не тільки відмінні знання, а й виробив ті моральні підвалини, яким був вірний усе життя. Часто, залишаючись через матеріальні нестатки в пансіонаті гімназії на канікули, він особливо відчував «казармено-тюремні» умови російської освіти. «Там,— писав він з часом,— злісно-тупе начальство навчило мене на досвіді боятися й ненавидіти владарюючих і відкидати авторитети»⁶. Товариш по гімназії П. Смідович згадував, що «в наших душах — в одному класі були весь час Малиновський (Богданов) і Руднев (Базаров) — зріла глибока ненависть до всього офіційного, презирство до всього насильницького»⁷.

Гімназисти не тільки «гризли» сухі науки, а й запоем читали Д. І. Писарева, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського. Значну роль у становленні молодих душ відіграв студент-філолог, а згодом медик В. В. Вересаєв, який був троюрідним братом П. Г. Смідовичу. Саме його «талановиті оповідання, які захоплювали до самозабуття, та спільні читання з галузі художньої літератури, публіцистики, історії, історії революційного руху, природознавства»⁸ визначили їхні прагнен-

⁴ Там же.— С. 9.

⁵ Деятели СССР и революционного движения России // Энциклопед. словарь Гранат.— М., 1989.— С. 474.

⁶ Там же.— С. 361.

⁷ Там же.— С. 674.

⁸ Там же.

ня й дали поштовх до самостійних занять, у тому числі й з галузі «всього забороненого».

Після закінчення із золотою медаллю гімназії Олександр разом із П. Смідовичем вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету.

Почуття ненависті до «владарюючих», яке виникло ще в гімназичні роки, зблизило його в стінах університету з революційним студентським середовищем другої столиці імперії. Передові студенти були захоплені на той час народовольськими ідеями. Однак під впливом ідей марксизму й зростаючого робітничого руху вони поступово переходили на позиції соціал-демократії. Не уникнув цієї участі й Малиновський.

Ідейним та організаційним центром суспільно-революційного життя тогочасної Москви була «Союзна Рада об'єднаних земляцтв», в якій переплелися різні політичні течії: народовольці, соціал-демократи, майбутні соціалісти-революціонери й кадети: В. М. Чернов, О. І. Шингарьов, М. В. Тесленко.

Олександр Олександрович став учасником студентських сходок і вечорів, відвідував сімью Величкіних, члени якої зазнавали арешту у справі таємної друкарні в Смоленську. В. М. Величкіна згодом стане дружиною відомого революціонера В. Д. Бонч-Бруевича. Плодотворні зв'язки Малиновський встановив з М. П. Поляковою, яка, буваючи у Швейцарії, привозила звідти для нього видання Г. В. Плеханова, К. Кауцького, С. М. Степняка-Кравчинського та ін.⁹ Тоді ж, за словами Смідовича, відбулося і перше знайомство О. Богданова з працями К. Маркса і Ф. Енгельса¹⁰.

За свідченням охоранки О. Малиновський «серед своїх товаришів здобув репутацію тямущої людини і стане на чолі організації «Союзна Рада»¹¹.

Зі смертю Олександра III і новою коронацією Миколи II у жовтні 1894 р. «Союзна Рада» значно активізувала свою діяльність. Встановлений раніше нагляд за окремими керівниками земляцтв привів 27 жовтня того ж року сищиків на квартиру студента Л. Конкевича, де розроблявся план студентських виступів з нагоди коронації. Там же «було знайдено і заклик до студентства, який запрошував їх звернутися з петицією про дарування конституції»¹². 3 грудня 1894 р. у Москві було проведено ряд арештів серед «неблагонадійних» для того, щоб запобігти небажаним ексцесам під час коронації Миколи II. У числі 48 студентів був заарештований і виключений з університету й Малиновський. Відповідно до ступеня винуватості всі виключені студенти становили чотири категорії. Олександр Олександрович потрапив до другої, якою заборонялося проживання в столицях і ряді промислових центрів Росії, однак зберігалося право вступу з 1895/96 р. до будь-якого іншого вузу, крім столичних університетів. Таким чином Малиновського було вислано до Тули на 3 роки під гласний нагляд поліції.

Там він одразу поринув у робітниче середовище як інтелігент-просвітитель. Пізніше він вдячно згадував робітника-революціонера І. І. Савельєва, який залучив його до пропагандистської діяльності в соціал-демократичних гуртках на збройовому та патронному заводах. Згодом до Тули прибули І. І. Скворцов-Степанов, заарештований у Москві за участь у діяльності гуртка Распутіна-Акимових, та В. О. Базаров.

Значну частину часу на заняттях присвячували вивченню економічної теорії Маркса, поголовне захоплення якою було характерне для

⁹ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 102, оп. 1894, спр. 3, од. збер. 196, т. 1, арк. 24; т. 2, арк. 2 (далі — ЦДАЖР СРСР).

¹⁰ Деятели СССР и революционного движения России.— С. 674.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 63, оп. 1894, спр. 385, арк. 31.

¹² Там же, арк. 33.

90-х років XIX ст. Однак спочатку Малиновський читав лекції з політичної економії, посилаючись на «Економічні бесіди» відомого на той час ліберального професора М. О. Каришева. Використання статистичних даних, затушовування соціального розшарування серед селян останній пристосовував до народовольської ідеї нежиттєздатності капіталізму в Росії. Спроби підвести своїх слухачів до викладу «Капіталу» через «бесіди Каришева» зазнали краху. Поступово приходило переконання, що теоретичні погляди ліберальних професорів були чужі робітникам. «Довелося мимоволі перейти до створення особистого курсу лекцій»¹³, — зазначав Малиновський.

Потяг до знань зумовив його відразу після арешту добиватися права на вступ до Харківського університету. Його інтерес зосередився у той час на медицині й восени 1895 р. він став студентом медичного факультету цього навчального закладу.

Одночасно з навчанням в університеті, куди Малиновський тільки приїжджав, він установлює зв'язки з харківськими соціал-демократами, якими керував один з майбутніх лідерів меншовизму Н. Череванін (Липкін Ф. А.).

В той же час Малиновський наполегливо вивчає марксистську політичну економію і в 1897 р. двадцятичотирирічний політичний піднаглядний, студент-медик випускає «після варварських цензурних операцій»¹⁴ «Короткий курс економічної науки». Книга вийшла під псевдонімом «Богданов». Можна припустити, що в цьому відіграло свою роль знайомство з Наталією Богданівною Корсак, яка стала його дружиною. Очевидно ім'я її батька й було використано Олександром Олександровичем як літературний псевдонім. Книгу помітив В. І. Ленін. Більш того, у квітні 1898 р. в науково-популярному журналі «Мир божий» з'являється його рецензія, в якій, незважаючи на окремі зауваження і побажання, дається вельми висока оцінка праці Богданова. В. І. Ленін назвав вихід книги знаменною подією в економічній літературі, віднісши до її «визначних особливостей» те, що «автор послідовно додержується історичного матеріалізму»¹⁵.

Тільки до 1917 р. ця книга витримала десять видань. Останнє, 15-е, вийшло в 1924 р.

А тим часом О. Богданов продовжував учитися, працювати пропагандистом в соціал-демократичних гуртках Тули і виконувати роль зв'язкового між харківськими й тульськими соціал-демократами.

На наш погляд, слід звернути увагу на філософські заняття Богданова, які у взаємозв'язку з суперечливістю революційного процесу в Росії багато в чому пояснюють причини химерних зигзагів Богданова-політика¹⁶. Поштовхом до занять філософією як і політичною економією знову ж таки стала революційна діяльність. «Запити слухачів, — згадував Богданов, — йшли далі і далі, охоплювали найскладніші теми природознавства і філософії, лектори змушені були самі вчитися багато чого, про що раніше їм здавалося достатньо мати поверхові знання»¹⁷. В результаті цих старанних занять через два роки після публікації курсу економічної теорії вийшла нова книга О. Богданова «Основні елементи історичного погляду на природу», яка заклала підвалини богданівського світогляду.

Перебуваючи під сильним впливом енергетизму Оствальда і емпіріокритицизму Маха та Авенаріуса, він вважав єдиним загальним законом, який пояснює все існуюче — закон зберігання енергії. «З енергетичної

¹³ Богданов А. А. Пролетарский университет // О Пролетарской культуре.— М., 1924.— С. 239.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Ленін В. І. Рецензія. А. Богданов. Краткий курс экономической науки // Повне збр. творів.— Т. 4.— С. 36.

¹⁶ Про філософські погляди О. О. Богданова докладніше див.: Володин А. И. Бой абсолютно неизбежен.— М., 1985.— 237 с.

¹⁷ Богданов А. Пролетарский университет.— С. 239.

точки зору,— писав він,— кожний процес є цілком повним кількісним сполученням сумірних однорідних змін»¹⁸.

Богданова не влаштовує поняття «діалектика», оскільки «воно на-
тякає на факти розвитку, що є характерними, як бачимо швидше
тільки для живої природи, які важко визнати загальними, далі воно
вказує саме на «розвиток у суперечностях», які тим більше не є фактом
загальним»¹⁹. Як універсальну підвалину розвитку Богданов висунув
принцип підбору, тобто пошук живими істотами, в тому числі люди-
ною, найоптимальніших умов існування з найменшою витратою енергії.

На відміну від першої книги з політекономії, «Основні елементи...»
не мали успіху в читачів, незважаючи навіть на те, що на титульному
листі під прізвищем було написано: «...автор «Краткого курса эконо-
мической науки». В. И. Ленин, перебуваючи на засланні в с. Шушен-
ському, в червні 1899 р. одержав черговий п'ятий номер журналу
«Начало» з критичною рецензією на книгу Богданова і буквально
зразу направив запит у книжкове сховище О. М. Калмикової з про-
ханням вислати цю публікацію. В листі О. М. Потресову від 27 червня
він писав: «Не розумію, як міг я пропустити оголошення про вихід
цієї книги... Я вже по першій книзі Богданова запідозрив моніста,
а заголовок і зміст другої книги посилюють мої підозріння... Я думаю
(коли я не помилюся щодо Богданова), що цю рецензію неможливо
буде залишити без відповіді»²⁰. Пізніше в одному з листів до
О. М. Горького він повідомляв, що за творами Богданова з філософії
слідкував, починаючи з «Основних елементів...», які «...студіював під
час перебування ...в Сибіру»²¹. З приводу реакції Володимира Ілліча
на появу цієї книги Богданова, у примітках до 55 т. Повного зібрання
творів В. І. Леніна висловлюється така думка: «Як відомо з листа
О. М. Потресову від 27 червня 1899 року, В. І. Ленін припускав у той
час, що під псевдонімом О. Богданова виступав Г. В. Плеханов»²².

Однак услід за «студіюванням» книги Богданова ніяких відгуків
Володимира Ілліча на неї не надійшло. Можна лише припустити, що
В. І. Ленін, який використовував будь-яку можливість для підтримки
марксистських елементів у Росії (як це було з першою книгою Богда-
нова), не побачив у ній філософії Маркса. Пізніше, вже під час не-
примиренних філософських і політичних незгод і сутичок, В. І. Ленін,
ретроспективно оцінюючи розвиток теоретичних поглядів свого опонен-
та, писав: «...Богданов пішов не до *діалектичного* матеріалізму, якого
він у 1906 році так само не розумів, як і в 1899 р., а до ідеалізму
і до фідейзму...»²³.

Наступна праця Богданова «Пізнання з історичної точки зору»,
яка вийшла в 1901 р., була перехідною до «Емпіріокритицизму», що
означало дальшу розбіжність з марксизмом у галузі філософії. Над
нею він працював уже будучи заарештованим 5 листопада 1899 р.
у зв'язку з провалом в Москві гуртка соціал-демократичних пропаган-
дистів, у якому брали участь розпропаговані ним тульські робітники,
що переїхали до Москви. Півроку Богданов провів у московській тюрмі,
а потім під особливим наглядом поліції до грудня 1900 р.— в Калусі.
Рішенням суду від 31 грудня того ж року його вислали у Вологодську
губернію, де він за висловом начальника жандармського управління
«вів тісне знайомство з політичними засланцями»²⁴.

¹⁸ Богданов А. Основные элементы исторического взгляда на природу.— М., 1899.— С. 37.

¹⁹ Там же.— С. 18.

²⁰ Ленин В. И. О. М. Потресову, 27 червня 1899 р. // Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 31.

²¹ Ленин В. И. О. М. Горькому, 25 лютого 1908 р. // Там же.— Т. 47.— С. 137.

²² Ленин В. И. Примітки // Там же.— Т. 55.— С. 480.

²³ Ленин В. И. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Там же.— Т. 18.— С. 267.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 63, оп. 1894, спр. 385, арк. 127.

Атмосфера серед зсильнопоселенців стимулювала заняття філософією. І хоч, як згадував Богданов, їх налічувалося лише кілька десятків, серед них виділялися такі помітні постаті, як М. О. Бердяєв, С. О. Суворов, О. М. Ремізов, П. П. Румянцев, Б. В. Савінков, П. Є. Щоголев, П. Л. Тучапський, А. В. Луначарський та ін.

З філософськими доповідями там часто виступали Бердяєв, Суворов. В. І. Ленін уважно слідкував за суспільним життям у Росії і підтримував зв'язки з вологодською колонією засланців. У лютому 1902 р. він писав Л. І. Аксельрод: «З Вологди (де сидять Бердяєв і Богданов) повідомляють, що засланці там завзято спорять про філософію і Бердяєв, як найбільш знаючий, «перемагає», очевидно»²⁵. Богданов також зробив ряд доповідей, спрямованих проти Бердяєва, які відразу були опубліковані. В № 12 журналу «Образование» за 1901 р. з'явилася його стаття «Що таке ідеалізм», а в № 3, 4, 5 за 1902 р.— «Розвиток життя в природі і в суспільстві». Остання заслуговує особливої уваги, оскільки в ній Богданов відкрито виступив з критикою соціологічної теорії марксизму: «Старе формулювання історичного монізму, не перестаючи бути правильним у своїй основі, вже не повністю нас задовольняє»²⁶.

На думку Богданова, марксизм не розв'язував найважливішої проблеми — співвідношення діяльності людини (індивідуума) й суспільно-історичних законів розвитку. Він спробував зняти її за допомогою категорії «досвід», який повинен був виступати сполучною ланкою між фізичним і психічним у навколишньому світі. Внаслідок цього і з'являється формула тотожності суспільного буття і суспільної свідомості. Такий підхід визначив ідеалістичне тлумачення Богдановим суспільного процесу як гармонізації досвіду людей, оскільки «життя соціальне зводиться до психічного життя членів суспільства»²⁷.

Саме тоді Богданов заклав наріжні камені своєї теоретичної моделі світу, в якій химерно сплелися риси філософського ідеалізму, «що спотикається», елементи політичної економії й глибока переконаність у необхідності боротьби за соціалізм. Перешкодою на шляху соціального прогресу він справедливо вважав приватну власність на засоби виробництва, яка розділяла людей і не давала здійснити головне завдання — «гармонійне об'єднання суспільно-трудового досвіду»²⁸. І якщо організувати світ по-своєму для Богданова було ще проблематично, то згуртувати робітничий клас для революції, яка швидко наближалася, було необхідно. І в цьому Богданову належала неабияка роль.

Весною 1902 р. саме на цьому ґрунті встановлюється тоненька ниточка зв'язку між В. І. Леніним і О. О. Богдановим. Володимир Ілліч наприкінці березня — на початку квітня надсилає з Лондона у Вологду лист на ім'я останнього як секретарю колонії зсильнопоселенців і погоджується разом з ним видавати брошури з політичних питань. Це була відповідь Володимира Ілліча на таку пропозицію саме з боку вологодських засланців²⁹.

Це зовсім не означало, що В. І. Ленін залишався байдужим до ідеалістичних пасажів Богданова. У примітках до 13 т. другого видання зібрання творів В. І. Леніна під редакцією М. І. Бухаріна про це зазначається: «...ми знаємо, що ще за півтора-два роки до появи презентованої в 1904 р. Богдановим Леніну І книги «Емпіріомонізму», Ленін звернувся спеціально до Плеханова, а потім і до Л. І. Аксельрод, яка писала в «Заре» на філософські теми, з проханням піддати крити-

²⁵ Ленін В. І. Л. І. Аксельрод, 18 лютого 1902 р. // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 167.

²⁶ Богданов А. Развитие жизни в природе и в обществе // Из психологии общества.— М., 1904.— С. 57.

²⁷ Богданов А. Что такое идеализм // Там же.— С. 16.

²⁸ Богданов А. Развитие жизни в природе и в обществе.— С. 77.

²⁹ Ленін В. І. О. О. Богданову // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 171.

ці помилкові погляди, як нову різновидність буржуазних критичних прагнень»³⁰.

Однак наближення в країні революції, II з'їзд партії та внутріпартійна боротьба, що розгорнулася між більшовиками та меншовиками, значною мірою відсунули філософію на другий план. Луна цієї боротьби докотилася й до Вологди. Як відзначав сам Богданов, «філософські інтереси в цей час стали тьмяніти»³¹.

Із закінченням заслання він поселяється у Твері, бере участь у роботі місцевої партійної організації, активно працює в редакції московського журналу «Правда». Як повідомляв начальник відділення по громадській безпеці й порядку м. Москви у Департамент поліції, Богданов був «справжнім ініціатором видання журналу «Правда», накресленому в душі «марксизму»³². В діяльності цього журналу брали участь О. М. Горький, А. В. Луначарський, І. А. Бунін, М. М. Покровський, Є. В. Тарле, В. В. Вересаєв, М. С. Ольмінський та інші відомі публіцисти й літератори. Там він набув цінний досвід публіциста, який став йому в пригоді у майбутньому.

Не затримуючись надовго в Москві, Богданов весною 1904 р. виїхав за кордон, де з найбільшою гостротою розгорілася внутріпартійна боротьба між більшовиками і меншовиками. Він приїхав до Швейцарії і зустрівся там з В. І. Леніним. «Восени 1903 р.,— писав згодом Богданов,— приєднався до більшовиків, і закінчивши заслання, незабаром весною 1904 року поїхав до Швейцарії, там приєднався до Леніна»³³.

Точної дати цієї зустрічі немає, але з деяких джерел можна встановити, що вона могла відбутися у травні. На цю думку наштотує сам Володимир Ілліч. Викладаючи у листі до О. М. Горького історію їхнього знайомства, він писав: «Особисто познайомився з ним в 1904 році, причому ми зразу презентували один одному: я — «Кроки», він — одну свою *тодішню* філософську працю»³⁴. Як відомо, книга В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» вийшла у травні 1904 р.

Богданов швидко прочитав цю працю Володимира Ілліча. Вже 26 травня 1904 р. у листі до Ф. В. Ленгніка Н. К. Крупська повідомляла, що «Богданову брошура Леніна дуже сподобалася»³⁵.

Цього не можна сказати про реакцію Леніна на першу частину «Емпіріомонізму», а саме її подарував Богданов при зустрічі. Ось як про це розповідав згодом Володимир Ілліч О. М. Горькому: «...я відразу ж (навесні або на початку літа 1904 р.) писав йому з Женеві в Париж, що він мене своїми писаннями сугобо переконує в неправильності своїх поглядів і сугобо переконує у правильності поглядів Плеханова»³⁶. Така дипломатична форма критики пояснюється тим, що Ленін поділяв плеханівську точку зору на світогляд Богданова.

В ленінському переказі вона була в тому, що «Плеханов дивився тоді на Богданова як на союзника в боротьбі з ревізіонізмом, але союзника, який помиляється остільки, оскільки він іде за Оствальдом і далі за Махом»³⁷.

Відомо, що В. І. Ленін високо цинив Г. В. Плеханова-філософа і його оцінка Богданова як «союзника, що помиляється» у питаннях філософії й визначала ленінську лояльність. Тим більше, що у внутрі-

³⁰ Ленін В. І. Собр. соч. Изд. 2-е.— М., 1928.— Т. 13.— С. 338.

³¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 259, оп. 1, спр. 4, арк. 3 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, оп. 1904, спр. 13, ч. 1, арк. 3.

³³ Деятели СССР и революционного движения России.— С. 30.

³⁴ Ленін В. І. О. М. Горькому, 25 лютого 1908 р. // Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 134.

³⁵ Крупская Н. К. и Ленин В. И. — Ленгнику Ф. В. // Ленинский сборник.— Т. 15.— С. 27.

³⁶ Ленін В. І. О. М. Горькому, 25 лютого 1908 р. // Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 137.

³⁷ Там же.

партійній боротьбі він одразу й рішуче став на позиції більшовизму, підтримуючи висновки й положення книги «Крок вперед, два кроки назад». Безумовно, можна було припустити, і В. І. Ленін мабуть не виключав такої можливості, що філософські розбіжності зглядяться у процесі спільної політичної роботи. Одним словом, у той час Ленін і Богданов остаточно зійшлися як більшовики «...і уклали, за словами Володимира Ілліча,— той мовчазний, що мовчазно усуває філософію, як нейтральну галузь, блок, який проіснував весь час революції і дав нам можливість спільно провести в революцію ту тактику революційної соціал-демократії (більшовизму), яка, на моє найглибше переконання, була єдино правильною»³⁸.

У Швейцарії відбулася зустріч Богданова з Плехановим, однак після неї вони розійшлися назавжди. Н. К. Крупська так писала про це Ф. В. Ленгніку: «Взагалі Богданов цілком певна більшість ображений дуже на Плеханова, який прийняв його по-генеральськи і обійшовся з усяким презирством»³⁹. Відбулося накладання філософських спорів, політичних розбіжностей та особистої неприязні. Дискусії між Богдановим і Плехановим з того часу проходили у відверто ворожому тоні, який інколи доходив до прямих образ. В еміграції Богданов повністю поринув у партійне життя. Він надіслав у редакцію газети «Искра» статтю «Нарешті», в якій аналізував становище справ у партії. З цією статтею пов'язане формальне визнання членства Богданова в партії. Після її одержання Л. Мартов 15 червня 1904 р. від імені редакції звернувся до більшовиків з листом, у якому писав: «Ваша стаття, яку ми одержали, може бути вміщена лише у тому випадку, якщо редакції буде відома особистість автора. В питаннях внутрішнього партійного життя ми можемо вмішувати тільки статті членів партії»⁴⁰. У відповідь на запитання редакції М. М. Лядов писав: «За дорученням члена ЦК т. Леніна поспішаю повідомити, що автор статті «Нарешті» вже більш як 10 років працює у лавах с-д-ії і тепер належить до нашої партії»⁴¹.

В середині серпня 1904 р. В. І. Ленін звертається до В. Д. Бонч-Бруєвича з проханням прискорити видання брошури О. О. Богданова і М. С. Ольмінського «Наші непорозуміння»⁴².

Таким чином, В. І. Ленін відразу залучив О. О. Богданова до активної праці. Тим більше, що ситуація в РСДРП не залишала часу для роздумів. До середини літа 1904 р. у зв'язку з розкольницькими діями меншовиків і примиренців у ЦК, виникла нагальна потреба у згуртуванні більшовиків.

Наприкінці липня — на початку серпня 1904 р. В. І. Ленін доручив М. М. Ессен їхати до Парижа, розшукати О. О. Богданова й М. С. Ольмінського і домовитися про їхній приїзд до Женеви для зустрічі.

В глухе сільце біля станції Шебр (Швейцарія) у серпні того ж року з'їхалися В. І. Ленін, Н. К. Крупська, М. С. Ольмінський, О. О. Богданов, Є. П. Первухін. Вони намітили заходи, спрямовані на скликання III з'їзду партії. Як згадував М. С. Ольмінський, «мабуть тоді ж між Леніним і Богдановим було вирішено почати стягувати до Женеви літературні сили, насамперед Воровського і Луначарського»⁴³.

На нараді 19-ти, до яких згодом приєдналися ще три особи, було чітко заявлено: «Практичний вихід з кризи ми бачимо у негайному скликанні третього партійного з'їзду»⁴⁴.

³⁸ Там же.

³⁹ Крупская Н. К. Ленину и Стасовой, 18 июня 1904 г. // Ленинский сборник.— Т. 15.— С. 27.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 191, арк. 1.

⁴¹ Там же, арк. 2.

⁴² Див. Ленін В. І. В. Д. Бонч-Бруєвичу // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 359.

⁴³ Воспоминания М. С. Ольминского о газете «Вперед» // Пролетарская революция.— 1924.— № 11.— С. 35.

⁴⁴ Ленін В. І. До партії // Повне збір. творів.— Т. 9.— С. 15.

Після цієї наради Богданов і Ольмінський випускають брошуру «Наші непорозуміння», в якій виклали більшовицьку позицію щодо партійної кризи. В. І. Ленін надавав цій публікації великого значення, оскільки, по-перше, на повний голос про себе заявили молоді більшовицькі літератори; по-друге, навколо неї та іншої брошури М. С. Ольмінського — «Геть бонапартизм!», спрямованої проти меншовизму, розгорілася боротьба у Раді партії за право видавати більшовицькі брошури під заголовком «РСДРП». «Більшість вирішила не дати собі заткнути рота, — писав В. І. Ленін, — і друкує свої твори окремо, видання взяв на себе Бонч-Бруевич. Рада, яка мовчала, коли випускали свої брошури Рязанов і Акимов, зчинила бучу і вимагає, щоб на брошурах не стояло: «Рос. Соц.-Дем. Роб. Партія»⁴⁵. В той же час було вирішено і питання про видання газети «Вперед», склад якої обрали демократичним шляхом. Її головним редактором став В. І. Ленін, редакторами — М. С. Ольмінський, О. О. Богданов і В. В. Воровський. Були намічені також кандидатури А. В. Луначарського і В. О. Базарова. Луначарський перебував тоді у Парижі і, за словами В. І. Леніна, вичікував⁴⁶. Саме Богданову доручалося «перетягти» його на бік більшовиків. До того часу вони не тільки подружилися у вологодському засланні, а й стали родичами. Молодша сестра Богданова — Марія — стала дружиною Анатолія Васильовича. Лише після зустрічі В. І. Леніна й А. В. Луначарського на початку 1904 р. у Парижі, останній активно включився в роботу редакції газети.

Частина учасників наради 22-х повернулася до Росії. У вересні 1904 р. Богданов приїхав у Твер. Перед ним стояло завдання дістати кошти для випуску газети, проведення III з'їзду, а потім негайно повернутися до Женеві для участі у виданні друкованого органу партії. В листі до Богданова від 2 листопада 1904 р. В. І. Ленін виділяє два моменти: «Треба докласти всіх зусиль, щоб роздобути великий куш. Тепер тільки за цим справа, усе інше є». А потім запитує його: «Коли приїдете?»⁴⁷. Тому Володимир Ілліч не рекомендував Р. С. Землячці, яка знаходилася у Петербурзі, включати Богданова до Бюро комітетів більшовістів (БКБ) і «...негайно вислати його сюди»⁴⁸.

Однак події розгорнулися інакше. Південна конференція комітетів РСДРП висунула О. О. Богданова, Р. С. Землячку й І. Х. Лалаянца до складу БКБ. Землячка, у свою чергу, запропонувала Петербурзькому комітету розшукати Богданова для того, щоб «йому передати всі зв'язки з комітетами і доручити йому організувати бюро»⁴⁹. Тим часом О. О. Богданов знаходився у Твері, займався там практичною роботою і наполегливо добивався права на проживання у столиці. Після вологодського заслання він не мав його 5 років. У своєму проханні в департамент поліції О. О. Богданов писав, що живе літературною працею, займається головним чином філософськими проблемами: «Для суто наукової розробки цих питань потрібно багато таких літературних джерел, які можна відшукати тільки у столичних бібліотеках»⁵⁰. Лише 23 грудня 1904 р. тверський губернатор оголосив йому рішення про право на «повсюдне проживання в імперії»⁵¹. Це була його перемога і він зразу виїхав до Петербурга. Можливо цим можна пояснити ослаблення зв'язків із закордоном і досить різкий тон Леніна на його адресу: «Передайте, будь-ласка, негайно Рахметову, що він поводить з нами просто-таки по-свинському. Він не може собі уявити, до якої міри тут усі чекають від нього певних і точних, підбадьорюючих повідомлень,

⁴⁵ Ленін В. І. М. Лейбовичу, 20 вересня 1904 р. // Там же.— Т. 46.— С. 371.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. О. О. Богданову, 21 листопада 1904 р. // Там же.— С. 394.

⁴⁷ Ленін В. І. О. О. Богданову, 2 листопада 1904 р. // Там же.— Т. 46.— С. 385—386.

⁴⁸ Ленін В. І. Р. С. Землячці, 10 грудня 1904 р. // Там же.— С. 407.

⁴⁹ Третій съезд РСДРП: Сб. документов и материалов.— М., 1959.— С. 315.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1894, спр. 1570, арк. 133.

⁵¹ Там же, с. 136.

а не телеграм, які він шле»⁵². Хоч заради справедливості, відзначимо, що довгих листів він не любив і писав їх рідко.

Ленін не тільки вимагав коштів, а й втративши усяке самовладання, написав різкого різкого листа Богданову, Литвинову й Землячці із звинуваченням: «...поїхали по гроші для органу, а зайнялись чортзна якими гівняними ділами»⁵³.

Тим часом О. О. Богданов після виїзду з Твері зустрівся з В. О. Десницьким, рядом московських літераторів і адвокатів. Він установив широкі зв'язки в Петербурзі, у тому числі з О. М. Горьким, а через нього та інших — з грошовитими «капіталістами». В той же час відбулося його знайомство з членом ЦК Л. Б. Красіним, про якого в більшовицьких колах Женеві говорили, що він — примиренець.

Діяльність Красіна, Богданова, Землячки дала можливість переконати Горького субсидувати зразу 3 тис. крб. на газету і 5 тис. крб. на з'їзд, а також погодитися й надалі фінансувати газету «Вперед», якщо він упевниться, «...що орган цурається дрібної полеміки»⁵⁴.

Питання про кошти не було кінцевою метою членів БКБ у Росії. Скликання з'їзду і вихід партії з кризи — ось головне завдання. У цьому виявилися розбіжності Богданова та інших членів БКБ з Леніним. Володимир Ілліч вимагав: «Третій з'їзд проти волі ЦК і без них. Повний розрив з Центральним Комітетом»⁵⁵. Ситуація загострювалася тим, що не завжди вірогідна інформація з Росії приводила В. І. Леніна до висновку про «розбрід» між російськими і закордонними більшовиками. Він вбачав його у затримці від'їзду Богданова, переміщенні центру ваги з видання газети «Вперед» на скликання з'їзду, підтримці угод ЦК з літературною групою більшовиків для випуску літературного органу в Росії.

Однак справа була в тому, що зволікання з термінами відкритого виступу БКБ пояснювалося позицією ряду місцевих партійних комітетів, конференції Північних комітетів, які пов'язували з участю ЦК скликання III з'їзду. Північна конференція пред'явила йому ультиматум, строк якого минав 9 січня 1905 р. До його закінчення БКБ не міг виступити відкрито.

Реакція на різкість Леніна щодо БКБ була миттєвою. Богданов писав Володимирі Іллічу про заміну Землячки в Петербурзі, «інакше вона неодмінно збожеволіє»⁵⁶. Образа і перевтома останньої дали себе взнаки у її відповіді Леніну: «Ви ігноруете занадто думку Росії»⁵⁷.

В центрі уваги «розброду», про який писав Володимир Ілліч, знаходилося питання про умови скликання з'їзду. І Богданов дещо злуквав, коли відповів, що «...ніякого розброду нема»⁵⁸.

Богданов не горів бажанням виїжджати до Женеві для літературної праці, хоч після виходу першого номеру газети «Вперед» Ленін і не наполягав на цьому. Однак Богданов виступав основним опонентом Леніна з ряду питань про скликання з'їзду та організаційних завдань. 9 січня минув строк ультиматуму ЦК, проте Петербурзький Комітет як посередник між Північною конференцією і ЦК не підганяв членів останнього з відповіддю. Час ішов, втрачалися найдорогоцінніші дні для вироблення тактики в революції, яка починалася. Ленінський проєкт «Повідомлення» про з'їзд, який розіслали ще у грудні, залишався без усякої реакції. В 20-х числах січня на його основі, однак з рядом

⁵² Ленін В. І. О. О. Богданову, 21 листопада 1904 р. // Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 392.

⁵³ Ленін В. І. О. О. Богданову, Р. С. Землячці, М. М. Литвинову // Там же.— С. 403.

⁵⁴ Пролетарская революция.— 1925.— № 3.— С. 24.

⁵⁵ Ленін В. І. О. О. Богданову, 10 січня 1905 р. // Повне зібр. творів.— Т. 47.— С. 8.

⁵⁶ Пролетарская революция.— 1925.— № 3.— С. 28.

⁵⁷ Там же.— С. 15.

⁵⁸ Там же.— С. 13.

принципових доповнень, було вироблено нове повідомлення БКБ. По-перше, на з'їзд запрошувалися Рада партії, ЦО, ЦК і Закордонна ліга соціал-демократів. По-друге, у назві III з'їзду випускалося слово «черговий». По-третє, БКБ виступало за єдиний партійний центр у Росії на протипагу лєнінськїй ідеї про два центри. Ініціатором і захисником двох останніх вимог був Богданов. С. І. Гусєв через 20 років, коли Богданов був в опалі, звинуватив його в багатьох гріхах, в тому числі і в союзі з «примирєнцями» проти Лєніна. «Я наполегливо обстоював попередню організацію,— писав він у 1925 р.,— тобто ЦК, редакцію ЦО і Раду партії, яка стояла над ними, абсолютно виключаючи можливість підпорядкування тов. Лєніна (який сидів за кордоном у центральному органі, газеті) Богданову (який знаходився в ЦК, у Росії)»⁵⁹. Правда, заяву цю Гусєв зробив з одним «істотним» застереженням, що «прямо писати про тенденції Богданова» він не мав тоді права⁶⁰.

Між тим, нове «Повідомлення» БКБ було обговорене й схвалене на засіданні Петербурзького комітету і надруковане 5600 примірниками. Лише після цього Гусєв звернувся до Лєніна з проханням підтвердити телеграмою свою згоду на зміни. Володимир Ілліч дав відповідь телеграфом і зразу ж написав досить різкого листа: «Вчора надіслав телеграму про свою згоду на Ваші зміни, хоч зовсім не згоден з тим, щб міг зрозуміти з Вашого листа. Але мені так остогидла ця тяганина і такою насмішкою наді мною звучали Ваші питання, що я махнув рукою: аби тільки робили хоч щб-небудь! аби тільки випускали *яке завгодно* повідомлення про з'їзд, але *випускали*, а не розмовляли про нього!»⁶¹.

Лєнін висловив і незгоду щодо проведення з'їзду в Лондоні. Її теж не почули, оскільки БКБ вже достатньо докладно розробило шляхи доставки делегатів, визначило пункти їх переправлення і відповідальних за цю справу.

Богданов тим часом активно займався літературно-пропагандистською діяльністю. Він написав прокламацію про збройне повстання, надруковану потім у газеті «Вперед» під назвою «Насущні завдання». Лєнін високо оцінив трактування Богдановим цього питання, що й визначило вибір останнього як доповідача на з'їзді про збройний виступ. За дорученням БКБ він розробив проект нового статуту, опублікованого в газеті «Вперед» під назвою «Організаційне питання». В ньому він знову обгрунтував необхідність створення єдиного центру, розширення прав місцевих парторганізацій. У той час В. І. Лєнін виступав за два центри і меншовики негайно скористалися розбіжностями, які виникли між ними. В «Искре» з'явилася стаття «Зигзаги твердого курсу». Лєнін не залишив її без уваги і опублікував у газеті «Вперед» відповідь «З хворої голови на здорову», в якій зазначив, що ідея про два центри враховувала «тимчасові» й «особливі потреби саме російського соц.-дем. робітничого руху»⁶².

Остаточні висновки щодо результатів дискусії серед більшовиків міг зробити тільки з'їзд.

Тим часом, 12 березня 1905 р., був підписаний договір між ЦК і БКБ про спільне проведення з'їзду, за який висловилися не 2, як зазначається в літературі, а 7 членів ЦК. Ще до арешту 9 лютого 1905 р. Богданов написав лист і в Раду партії з пропозицією взяти участь у роботі з'їзду, але вона залишилася без відповіді. Тільки після активної, напруженої і відповідальної роботи вже як делегат з'їзду, обраний тульськими більшовиками, він виїхав до Жєневи, а потім,

⁵⁹ Там же.— № 2.— С. 70.

⁶⁰ Там же.— С. 71.

⁶¹ Лєнін В. І. Лист О. О. Богданову і С. І. Гусєву, 11 лютого 1905 р. // Повне збір. творів.— Т. 9.— С. 232.

⁶² Лєнін В. І. З хворої голови на здорову // Там же.— Т. 10.— С. 36.

на початку квітня, у Лондон для остаточного вирішення організаційних питань і зустрічі делегатів. Звідти він повідомляв В. І. Леніну: «Нас все ще 10 делегатів. Розмовляємо...»⁶³.

Делегати, що зібралися на III з'їзді РСДРП, віддали належне найбільш активним борцям за його скликання, обравши президію в складі: голови — В. І. Леніна і двох співголов — О. О. Богданова і Л. Б. Красіна.

Одержано 12.04.90.

Освещается ранний период революционной деятельности А. А. Богданова — философа, экономиста, медика и политика, забытого советской исторической наукой. Рассматривается его роль в истории большевизма периода 1903—1905 гг.

⁶³ Переписка заграничных учреждений РСДРП, руководимых В. И. Лениным, с местными партийными организациями 1905—1907 гг.— М., 1975.— Т. 2.— Кн. 1.— С. 219.

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

С. О. Єкельчик (Київ)

З історії українсько-єврейських відносин

Автор подає огляд виданого в Канаді у 1988 р. англійською мовою збірника статей «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі». На його думку, матеріали збірника відображають суперечливість сучасного етапу розвитку немарксистської історіографії історії України, коли старі тенденційні положення поєднуються з дедалі зростаючим прагненням до об'єктивістського, неупередженого аналізу історичних подій.

Вже сама назва виданого 1988 р. у Канаді збірника статей — «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі»¹ — може стати предметом для роздумів. Адже ця тема майже не розроблялася сучасною радянською історіографією. Мало хто знає навіть про те, що у 20—30-х роках в деяких вузах України були єврейські відділення, а в складі АН УРСР діяв Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору. Існувала також єврейська історико-археографічна комісія, яка займалася виданням наукових праць. У роки культу особи усе це було ліквідовано, і аж до початку революційної перебудови досліджувати історію євреїв в СРСР, і зокрема на Україні, було практично неможливо.

Натомість українсько-єврейські відносини традиційно не проходили повз увагу зарубіжного українознавства. Причини цього не такі прості й однозначні, як це могло б здатися. Звичайно, «наука не терпить порожнечі», і цілком природно, що замовчуване у нас активніше вивчалось немарксистською історіографією. Крім того, не можна відкидати

¹ Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster.— Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988.— 531 p.

й зацікавленості певних політичних кіл на Заході в «історичному обґрунтуванні» альянсу сіоністів з українськими націоналістами². Особливо виразно це проявлялося в епоху тотальної політизації західної історіографії у 50—70-х роках. Сіоністські центри щедро фінансували відповідні дослідження. Під їхньою егідою створювалися численні спільні комісії, асоціації, скликалися симпозиуми, видавалися монографії й збірники статей. Так, ще донедавна окремі праці з історії України виходили при фінансовій підтримці відомої сіоністської організації «Бнай Брит»³.

Політична кон'юнктура вимагала від західних дослідників захищати діяльність українських націоналістів і сіоністів, акцентувати увагу на їх спільній боротьбі «проти більшовизації України». Антисемітські злочини націоналістів у період їх співробітництва з гітлерівською Німеччиною всіляко замовчувалися. Консервативні українські та єврейські теоретики не цуралися суто політичних заяв про підтримку експансіоністської політики Ізраїлю, закликали об'єднати зусилля з метою «внутрішнього розкладання» СРСР.

Однак у 80-х (а почасти вже й у 70-х) роках в духовному житті людства сталося багато змін глобального масштабу. Воно почало усвідомлювати спільність своєї долі. На нові рубежі вийшла й немарксистська історіографія. Цей найновіший виток західної історичної думки був внутрішньо суперечливим. Він поєднав у собі старі підходи, традиційні антирадянські сюжети з усе переважаючим об'єктивістським, неупередженим поглядом на історичний процес. Відображенням цієї неоднозначності й суперечливості певною мірою і є збірник статей, присвячених українсько-єврейським відносинам. Чудово видана, велика за обсягом (531 с.) книга містить 25 статей та матеріали міжнародного «круглого столу» конференції з цих же проблем, яка відбулася в Канаді у 1983 р. в університеті Маккарі (м. Гамільтон). Більшість статей є переробленими доповідями її учасників. Серед авторів збірника — історики, політологи й літературознавці США, Канади та Ізраїлю, у тому числі майже всі провідні сучасні україністи Північної Америки — Дж. Грабович, О. Пріцак, І. Рудницький (помер 1984 р.), Ф. Сисин та ін. Статті згруповано у шість розділів, які охоплюють проблеми історії України з перших століть нашої ери до сучасності, а також частково історію Канади та деякі аспекти розвитку української і єврейської літератур.

Перший розділ («Ранній період») відкривається змістовною статтею О. Пріцака — відомого американського україніста, який багато років керував Інститутом українознавчих студій при Гарвардському університеті. Вона присвячена євреям Східної Європи та їх взаємовідносинам з хазарами, Руссю й литовцями у VII—XV ст. Ця стаття є, очевидно, частиною багатотомної праці О. Пріцака «Походження Русі». Особливий інтерес викликає зроблений ним аналіз ролі єврейського елемента в культурі хазар та його впливу на Русь. Тут радянський читач знайде маловідомі імена учених-євреїв, які жили на Русі в XI—XIII ст., талмудистів і каббалістів, енциклопедистів середньовіччя Мойсея Київського, Іси Чернігівського, Ісаака Руського й воєначальника князя Святополка Ізяславича Іванка Захарича, який, вірогідно, походив з хазарських євреїв (с. 8). Щоправда, нам уявляється ризикованим твердження автора, нібито Київ і Чернігів заснували хазари у першій половині IX ст. (с. 7). О. Пріцак простежив долю євреїв у Великому князівстві Литовському аж до повного їх вигнання в 1496 р. за указом великого князя Олександра й міграції на ці землі на початку XVI ст. неавтохтонних євреїв з країн Центральної Європи (так званих «ашкеназі»).

² Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины.— Киев, 1984.— С. 77.

³ Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia.— Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982.— 345 p.

Три наступні статті першого розділу, які присвячені участі євреїв у заселенні України в XVI—XVII ст. та ролі «єврейського фактора» у козацьких повстаннях і, зокрема, у «повстанні Хмельницького», охоплюють фактично єдину комплексну тему. Перша з них належить перу проф. Ш. Еттінгера — директора Інституту сучасного єврейства при Єрусалимському університеті. Показово, що довідковий апарат своєї статті автор обмежив кількома побіжними посиланнями у тексті. Не утруднюючи себе доказами, він заявляє, що «...жорстокість нападів на євреїв у 1648 р. і після цього була наслідком не стільки релігійного запалу або соціальної помсти, скільки зростлого політичного впливу Московської держави з її довгочасною традицією ненависті до євреїв і неприйняття самої можливості існування євреїв у християнській державі» (с. 30). Тенденційним положенням Ш. Еттінгера протистоять об'єктивістські статті американських дослідників Ф. Сисина та Я. Пеленського. Останні виступають проти абсолютизації ненависті козаків до осіб єврейської національності взагалі, проти звичайного для сіоністської історіографії порівняння подій середини XVII ст. навіть з тотальним знищенням євреїв фашистами в роки другої світової війни. Річ у тім, пише, зокрема, Я. Пеленський, що «євреї були складовою частиною, а саме — нижчою верствою представників» усєї системи латифундистського землеволодіння, володарювання шляхти (с. 37). Такий погляд взагалі є характерним для сучасних вчених країн Заходу, крім Ізраїлю. Широко відомий ще у 40—60-х роках історик і політолог К. Дойч відзначав, що євреї були своєрідними «амортизаторами між польськими поміщиками і українськими селянами»⁴. Водночас Ф. Сисин та Я. Пеленський не залишають поза увагою такі традиційні для марксистської історіографії категорії, як «національна ідеологія», «православна свідомість» тощо. Протягом тривалого часу радянські філософи й соціологи піддавали їх нищівній критиці. Однак нині, коли успішно розробляються такі поняття, як «соціальна психологія», «масова свідомість», «історична свідомість» та «національна свідомість», це вже неможливо. Подібні категорії необхідні для вивчення духовного життя суспільства. Досвід ряду західних учених підтверджує, що це зовсім не відволікає від дослідження тих чи інших економічних та соціальних реалій.

Другий розділ книги, огляд якої ми подаємо, — «Національне відродження» — присвячено середині XIX — початку XX ст. У статті Р. Сербина, зокрема, йдеться про маловідомий епізод журнальної полеміки 60-х років XIX ст. — суперечку між часописами «Основа» та «Сіон» (Одеса), яка стала «першими публічними дебатами в новий час з українсько-єврейських відносин» (с. 85)⁵. Призвідником дискусії про вживання слова «жид» виступив тоді колишній член Харківсько-Київського таємного товариства В. Португалов, а його головним опонентом став П. Куліш. Вбачаючи у ньому образливий зміст, Португалов наполягав на вживанні в журналі «Основа» слів «єврей» та «єврейський». П. Куліш же доводив, що слово «жид» в українській мові, на відміну від російської, не є образливим і відповідає російському «єврей». Полеміка навколо термінів переросла в дискусію двох часописів про історичні взаємовідносини між українцями та євреями. З одного табору лунали звинувачення у войовничому антисемітизмі, з іншого — у традиційній «єврейській експлуатації» та ізоляціонізмі (с. 97—103). В цій полеміці потонував голос самого В. Португалова, котрий, як зазначає автор, за-

⁴ Deutsch K. W. Nationalism and Its Alternatives.— New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1969.— P. 46.

⁵ Останнім часом з'явилося кілька цікавих статей Дж. Клієра про єврейську пресу та єврейське питання в журналістиці другої половини XIX ст.: Klier J. D. "Kievlianin" and the Jews: 1864—1873 // Harvard Ukrainian Studies.— Vol. V.— N 1.— March 1981.— P. 83—101; Klier J. D. The Jewish "Den" and the Literary Mice, 1869—71 // Russian History — Histoire Russe.— Vol. 10.— Part 1.— 1983.— P. 31—49.

кликав до «інтеграції євреїв у українське суспільство». Він, додамо від себе, розповсюджував «Колокол», створював недільні школи, за що і був ув'язнений та висланий разом зі своїми українськими, російськими й польськими товаришами по Харківсько-Київському таємному товариству.

Назва статті професора Тель-Авівського університету М. Мишкинського «Ставлення українських соціалістів до єврейського питання в 1870-ті рр.» не зовсім відповідає її змістові. Автор, очевидно, просто використав можливість опублікувати основні положення своєї «концепції українського соціалізму». Його теоретична побудова складається з кількох підрозділів з такими назвами: 1) дефініція українського соціалізму; 2) «єврейський компонент»; 3) проблема періодизації; 4) геополітичний аспект; 5) історична традиція; 6) реальність та ідеологія. Для прикладу наведемо частину визначення «українського соціалізму». За М. Мишкинським, йдеться про тих соціалістів, котрі «... так чи інакше мали виражене усвідомлення того, що вони українці й діяли у відповідності з цим. Незважаючи на те, що вони визнавали міжнародну сутність соціалізму, вони вважали його насамперед і найбільше рішенням специфічних проблем українського життя...» (с. 64). Так, автором не віднесено до українських соціалістів народників Я. Стефановича та В. Дебогорія-Мокрієвича, прізвище якого, до речі, помилково чи через друкарський недогляд подано як Моркевич. Вказуючи, що «український соціалізм, здається, не мав верховного органу», М. Мишкинський називає серед найвпливовіших його представників М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка. Аналітичний підхід ізраїльського дослідника викликає певний інтерес (хоча його можна й заперечувати). Однак значення єврейського питання для українських соціалістів подекуди, на наш погляд, перебільшується. Так, автор намагається звести теоретичні розходження С. А. Подолинського з редакцією журналу «Вперед» до засудження «впередівцями» «антиєврейських уявлень в українських брошурах» (с. 58). При цьому М. Мишкинський лише мимохідь згадує, що йшлося не про євреїв взагалі, а лише про так звану «єврейську експлуатацію», тобто про певне соціальне явище.

У збірнику вміщено також посмертну статтю відомого канадського українознавця проф. І. Рудницького — «Українсько-єврейські відносини в українській політичній думці дев'ятнадцятого століття». Автор її зосередив увагу на поглядах таких трьох видатних теоретиків, як М. Костомаров, М. Драгоманов та І. Франко. Причому, якщо позицію Костомарова висвітлено побіжно, а слова Франка взяті здебільшого з його художніх творів, то погляди Драгоманова розглянуто досить ґрунтовно. Канадський історик особливо уважно проаналізував такі праці М. Драгоманова, як «Євреї та поляки в Північно-Західному краї» (1875 р.) та «Єврейське питання на Україні» (1882 р.). Як справедливо вказує Рудницький, М. П. Драгоманов покладав відповідальність за нестерпні умови життя єврейської бідноти на Україні і погроми насамперед на царський уряд. На відміну від багатьох народників, Драгоманов принципово засудив єврейські погроми 1881 р.⁶, відкинув їх тлумачення як нібито прояву «соціального протесту». Однак найпродуктивнішою ідеєю мислителя Рудницький вважає необхідність існування «особливого єврейського соціалістичного руху» (с. 75).

Дж.-П. Химка і О. Баран розглядають українсько-єврейські відносини в галицькому селі та на Закарпатті наприкінці XIX ст. Викладач університету провінції Альберта (м. Едмонтон) Дж.-П. Химка здійснив

⁶ Зазначимо принагідно, що історія єврейських погромів на Україні дуже активно, хоч і з різним ступенем об'єктивності вивчається на Заході. Див., зокрема: Pritsak O. The Pogroms of 1881 // Harvard Ukrainian Studies.— June 1987.— Vol. XI.— N 1—2.— P. 8—43; Weinberg R. Workers, Pogroms, and the 1905 Revolution in Odessa // The Russian Review.— January 1987.— Vol. 46.— N 1.— P. 53—76.

цікавий соціологічний аналіз дописів з місць до львівської газети «Батьківщина» за 1884—1885 рр. Однак навряд чи можна судити про соціальні відносини на селі тільки з газетної підшивки. Тому особливо вигідно вирізняє дослідження Дж.-П. Химки з-поміж інших використання ним матеріалів ЦДІА УРСР у м. Львові та відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР. «Релігійний антисемітизм навряд чи виражений в кореспонденції»,— робить висновок автор і вказує, що джерела конфліктів вкоренилися в «економічному антагонізмі» та його «політизації» українським національним рухом (с. 148—149). Невелика стаття О. Барана присвячена в основному політиці австро-угорського, а згодом угорського і чехословацького урядів щодо національних меншостей Закарпаття у XVIII—першій половині ХХ ст. На думку автора, «закарпатський досвід довів: євреї та українці можуть жити разом, мирно співіснуючи, без антагонізму чи ненависті» (с. 170). Не заглиблюючись у класову та національну стратифікацію населення краю, О. Баран пояснює це тим, що гноблення з боку великої нації сприяє згуртуванню національних меншостей.

Питанню про взаємовідносини українських та єврейських політичних партій в 1900—1917 рр. присвячена стаття Ю. Бошика. Автор одразу застерігає, що його концепція «української партії» суто етнічна, на відміну від територіальної. Тому навіть діяльність «Спілки» аналізується у нього «як виняток», оскільки як автономна організація вона входила до всеросійської партії меншовиків (с. 173—174). Природно, що при такому підході картина політичного життя на Україні подається лише фрагментарно. Наприклад, Ю. Бошик докладно висвітлює зв'язки РУП з Бундом, причому зазначає, що, крім усього іншого, їх об'єднувала «ворожість до російських централізованих революційних партій...» (с. 176). Однак діяльність цих самих партій на Україні зовсім не простежується. Дослідник розглядає історію виборчих блоків між подібними за соціальною орієнтацією партіями (у 1905—1906 рр.—УДРП із Союзом єврейської рівності і т. д.), контакти між закордонними організаціями (УСДРП і Бунду у 1907—1909 рр.) Жодна зі статей збірника, в тому числі й стаття Ю. Бошика, не дає цілісного уявлення про діяльність єврейських партій, їх місце у політичному спектрі на Україні. Однак такі огляди в немарксистській історіографії все ж існують⁷.

Третій розділ збірника названо упорядниками «Революція та після неї». Матеріалам, що стосуються безпосередньо політичної боротьби на Україні, передують теоретична стаття Дж. Елі про особливості процесу державного будівництва у Східній Європі в 1914—1923 рр. Автор виділяє деякі цікаві загальні риси цього процесу. По-перше, із зовнішнього боку, це фундаментальні зміни геополітичного характеру в Європі—перетворення регіону історичних багатонаціональних імперій на скупчення численних «територіально-фрагментарних» національних держав. По-друге, це—завершення «національно-формуєчих процесів», що сягають своїм корінням епохи Великої Французької революції, а надто—революцій 1848—1849 рр. І, зрештою, це—початок розколу світу «на два ідеологічні блоки» (1917—1923 рр.), зростання впливу соціалістичних рухів (с. 214—219).

У статті ізраїльського історика М. Мінца «Київські сіоністи та український національний рух» висвітлюється період з лютого по жовтень 1917 р. На думку автора, Лютий «надихнув єврейське політичне відродження, фокусуючи його увагу на питанні національних прав та персональної автономії» (с. 251). Про інший, на наш погляд, більш суттєвий аспект цього відродження—боротьбу соціалістичних та демократичних єврейських організацій за соціальні зміни в Росії—у

⁷ Див., наприклад: Bogys Y. Political Parties in the Ukraine // The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution.—Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 1977.—P. 152—157.

статті навіть не згадується. Що ж стосується тактики правих сіоністських партій по відношенню до Центральної ради, то, на думку дослідника, вона була неоднозначною. З одного боку, на Україні «вперше в новій історії євреям було надано можливість інституціоналізувати їхню автономію в діаспорі» (с. 251). З іншого боку, єврейські політичні організації (сіоністи в тому числі) були загальноросійськими і побоювалися децентралізації. Тому вони виявляли стриманість щодо спроб ради гарантувати Україні максимально можливий суверенітет (с. 256—259).

У ширшому хронологічному плані розглядається ця проблематика в статті Дж. Френкеля «Дилема єврейського національного автономізму: випадок України, 1917—1920». Професор Єрусалимського університету акцентує увагу на організаційному втіленні ідеї національно-персональної автономії — скликанні національної (на відміну від територіальної) асамблеї. Ідея скликання такого органу виникла не без впливу положень школи «австрійського марксизму» О. Бауера та К. Реннера. У масштабі всієї країни вона виявилася у спробах скликання після Лютневої революції Всеросійського єврейського з'їзду. На Україні в липні 1918 р. відбулися вибори до Тимчасових єврейських національних зборів, які зібралися вже за часів Директорії — 3 листопада 1918 р. В них домінував сіоністський блок (с. 270). Делегація обраного зборами Національного секретаріату навіть вела переговори з Директорією (а саме — з Винниченком) про культурні, релігійні та інші права єврейської національної меншості. Паралельно автор розглядає також участь єврейських партій (Бунду, Об'єднаної єврейської соціалістичної партії, Поалей-Ціон та ін.) у діяльності деяких установ українських урядів, що виникали в 1917—1918 рр. Дж. Френкель робить висновок про банкрутство ідеї єврейської національної автономії у країнах Східної Європи після першої світової війни. Умовами успіху цієї ідеї, пише автор, були б «зміцнення парламентарної демократії», «високий ступінь ладу, стабільності та лібералізму» (с. 275).

Завершує третій розділ збірника стаття М. Альтшулера, присвячена українсько-єврейським відносинам в Радянському Союзі до початку Великої Вітчизняної війни. Однак у поле зору автора потрапила насамперед політика Радянської влади щодо розвитку національних культур. 1920—1923 рр. характеризувалися на Україні, за твердженням М. Альтшулера, «...стриманим і навіть негативним ставленням до української та єврейської мови і культури» (с. 286). На підтвердження цього наводяться дані про зменшення кількості публікацій національними мовами та ліквідацію деяких газет і культурних закладів (с. 289—290). На початку 1923 р. в політиці Радянської влади відбувся поворот, який привів до початку відомої «українізації» і менш відомої «євреїзації» («юдишизації»). М. Альтшулер називає шість основних причин цього повороту. Наводимо їх повністю: «1) «Криза ножиць» загрожувала відчуженням селян від Радянської влади. Необхідно було відновити нормальні відносини між селянами неросійських прикордонних земель і містами; 2) Політика запобігливості щодо національних почуттів неросійських народів, як розраховували, мала викликати симпатію до Радянського Союзу серед національних груп за кордоном. Це було особливо важливим на Україні, оскільки частина українського народу жила в Польщі, де вона зазнавала полонізації; 3) Бажання забезпечити лояльність переважно неросійського населення у прикордонних землях нещодавно створеного Радянського Союзу; 4) Необхідність довести, що встановлення нової політичної структури — Радянського Союзу — не буде працювати проти потреб й інтересів неросійських національностей; 5) Сталін боявся, що члени партії з [неросійських] національностей будуть діяти проти нього, використовуючи листи Леніна, що критикували його національну політику; 6) Сталін мріяв при підтримці партійного керівництва національних республік перемогти у боротьбі з Троцьким»

(с. 291). Зазначимо, що, можливо, тут перебільшено (як для початку 1923 р.) особисту роль Сталіна у розв'язанні корінних питань політики на Україні.

Незвичайним є четвертий розділ збірника — «Літературні та соціальні рефлексії». І. Бартел аналізує тему українсько-єврейського співіснування в новій єврейській літературі. Він спирається на твори як єврейських письменників, що жили на Україні у ХІХ — на початку ХХ ст., так й ізраїльських письменників — вихідців з України. Неважко помітити, що авторові ближчі ті літератори, котрі вважають усіх українців одвічними антисемітами і котрі «не обманюються, навіть коли їхні діти роз'яснюють їм нові ідеї єврейсько-українського співіснування» (с. 324). У статті подибуємо наукоподібні спроби виділити, наприклад, фабульні типи «зіткнень» українців з євреями — на ринку, в шинку, у єврея-ремісника (до речі, хіба у літературі нічого немає про зіткнення українців — робітників і селян — з євреями-орендаторами та підприємцями?).

Цікавою, як на нашу думку, є стаття професора Гарвардського університету Дж. Грабовича «Єврейська тема в українській літературі дев'ятнадцятого та початку двадцятого століть» (Дж. Грабович відомий українському читачеві як автор книги про Кобзаря — «Поет як міфотворець», уривки з якої були надруковані 1988 р. в часописі «Всесвіт»). У невеликому огляді автор висвітлив цей спеціальний аспект ідейно-образної системи творів української літератури від «Історії русів» та М. Гоголя до «Між двох сил» (1919 р.) В. Винниченка. Дослідником розглядаються різноманітні втілення єврейської теми: від традиційних біблійних сюжетів до напівсоціологічних картин життя євреїв на Україні ХІХ — початку ХХ ст. Разом з тим Дж. Грабович визнає, що його огляд ще не дає можливості зробити «широкі, синтетичні висновки».

Маловідомі проблеми взаємодії єврейської та української культури розглянуті у статті канадського дослідника О. Малицького «Радянські українські переклади єврейської літератури». Динаміка зміни кількості перекладів є вельми показовою. За 1917—1920 рр. українські переклади єврейських письменників невідомі. У 20-ті роки було видано 16 назв (з них 14 — протягом двох останніх років десятиліття). В 30-х роках з'явилася 121 публікація, 40-х — 29, 50-х — 15, 60-х — 28 і у 70-х — 21. (с. 347—348). Даних за 80-ті роки, які, на нашу думку, мали б показати зростання кількості перекладів, у О. Малицького ще немає.

Окремо в цьому розділі стоїть стаття М. Богачевської-Хом'як «Єврейські та українські жінки: подвійна меншість». Це спроба порівняти спосіб життя й місце в сім'ї та суспільстві жінок дореволюційної України, які несли подвійний тягар — жіночий та національної меншості в Російській імперії. Працюючи нарівні з чоловіками, українки і єврейки, як вважає американська дослідниця, «не поділяли ідеали материнства і домашнього затишку, що були притаманні західноєвропейському середньому класові» (с. 357). Дослідницею розглядаються також особливості «соціалізації та формування ідеологічного мислення» українських та єврейських жінок. Цінність висновків автора дещо знижують бездоказові посилання на «антиукраїнізм і пізніше антисемітизм більшовиків» (с. 361). Наведено приклади тісного співробітництва єврейок та українок всередині політичних партій (наприклад, у «Спілці»: Настя Грінченко, Марія Виноградова і Геня-Лія Кирнос, Гільда Вульфсон та Сара Шац). Особливу увагу М. Богачевська-Хом'як приділила діяльності Наталі Кобринської — лідера фемінізму на Західній Україні⁸.

«Методологічні проблеми і філософські спірні питання у дослідженні єврейсько-українських відносин під час другої світової війни» —

⁸ Докладніше див.: Bohachevsky-Chomiak M. Natalia Kobryn'ska: A Formulator of Feminism // Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. — Cambridge, Massachusetts, 1982. — P. 196—220.

такою, не більше і не менше, є назва статті Я. Білінського, що відкриває п'ятий розділ збірника. І це не випадково. Навіть найтенденційніші західні історики не можуть заперечувати участь українських націоналістів у масовому знищенні євреїв фашистами. Не приносять особливого успіху і спроби підмінити аналіз їх катівської ролі міркуваннями про «суперечності» між євреями та українцями «взагалі». Тому Я. Білінський і змушений обмежитися посиланнями на те, що, мовляв, у «напруженій атмосфері, створеній органами масової інформації і повторними судами» навколо злочинів фашистських поплічників, необхідно все ж досліджувати «справжні факти» (с. 388).

На фоні «дослідження» Я. Білінського вигідно виділяється стаття А. Вейса про події воєнного часу на Західній Україні. Затаврувавши злочини націоналістів, ізраїльський історик відкидає тезу про «одвічний антисемітизм» українського народу. Більше ста українців, підрахував він, було страчено гітлерівцями тільки у Східній Галичині за спроби сховати євреїв. «Моя сім'я і я,— пише дослідник,— були врятовані українською жінкою, яка переховувала нас двадцять два місяці в Бориславі» (с. 417—418).

Про автора статті «Єврейське питання та українсько-єврейські відносини в українському «самвидаві» І. Клейнера в біографічній довідці читаємо таке: «Незалежний вчений і журналіст, який емігрував з Радянського Союзу в 1971 р. і нині живе у Сполучених Штатах; опублікував кілька книжок і багато статей з проблем радянської національної політики» (с. 514). І. Клейнер розглядає український «самвидав» як складне, неоднозначне явище. Представники демократичної тенденції в «дисидентстві» 60—70-х років засуджували відхід від принципів хрущовської «відлиги», боролися за демократизацію, за право усіх народів на розвиток національної освіти і культури, проти антисемітизму. Показовою в цьому плані була, на думку автора, відома промова І. Дзюби в Бабиному Ярі 29 вересня 1966 р., після якої «існування українського культурно-національного і національно-політичного руху як глибоко гуманістичної й демократичної сили стало широко визнаним фактом у СРСР» (с. 427). (І. М. Дзюба — один з провідних українських радянських літературних критиків і публіцистів, лауреат премії ім. О. І. Білецького. Його статтю «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» у 1988 р. передрукував журнал «Коммунист»⁹). Однак, зауважує І. Клейнер, серед українських дисидентів не всі перебували на таких позиціях. Неоднорідність, різне розуміння мети правозахисного руху 60—70-х років позначилися і на ставленні до єврейського питання. Траплялися випадки, коли самі українські «дисиденти» засуджували своїх товаришів за антисемітські і антиросійські промови (с. 430).

Завершує п'ятий розділ стаття професора Мічиганського університету З. Гітельмана «Сучасне сприйняття українців радянськими євреями: деякі емпіричні спостереження». Автор використовує дані опитувань, проведених серед осіб єврейської національності, що виїхали до Ізраїлю. Його головний висновок: «Євреї продовжують ставитись до українців з підозрою і навіть ворожістю, оскільки історичний досвід вчить їх робити так» (с. 469). Полишимо сумнівну тезу про історичний досвід. Однак у будь-якому разі наукова об'єктивність вимагала від дослідника зробити застереження, що опитування проводилися не серед усіх євреїв Радянської України, а лише серед тих, хто виїхав за кордон, тобто серед тих, які негативно настроєні щодо колишньої батьківщини. Крім того, на відповіді могло вплинути прагнення догодити офіційній пропаганді держави, що прийняла їх. Ці міркування практично позбавляють висновки З. Гітельмана наукової цінності.

⁹ Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // *Культура і життя*.— 1988.— 24 січня; Дзюба І. Осознаем ли национальную культуру как целостность? // *Коммунист*.— 1988.— № 18.— С. 51—61.

Невеликий шостий розділ збірника — «Євреї та українці в Канаді» — містить статтю М. Лупула і діалог А. Шейфмана з У. Тарнопольським. Як зазначає колишній директор Канадського інституту українознавчих студій М. Лупул, і українці, і євреї в Канаді схильні підтримувати політику «багатокультурності». Для українців це насамперед питання збереження мови; для євреїв — захисту від культурної дискримінації взагалі (с. 463). Якихось серйозних проблем, крім долі колишніх військових злочинців українського походження, між цими двома національними спільнотами в Канаді немає. Крім урядових програм, додає до цього А. Шейфман, співробітництво та культурний обмін між українцями та євреями в Канаді регулюється програмою Міжкультурного діалогу Ліги за права людини та багатьох інших громадських організацій (с. 472). Щодо проблеми українських емігрантів, які співробітничали з фашистами, У. Тарнопольський зазначає: «Відносини між нами та євреями в діаспорі не будуть врегульовані, якщо ми не будемо готові визнати, що військового злочинця слід розглядати згідно з міжнародним правом і Конвенцією з геноциду, як такого, котрий має бути переслідуваним будь-де, в інших частинах світу, чи в Канаді» (с. 476).

Сьомий, заключний розділ збірника являє собою матеріали «круглого столу» з українсько-єврейських відносин, що був проведений на конференції в університеті Макмастер у 1983 р. Дискусія була гострою. Щоправда, проблеми дореволюційної історії України суперечок майже не викликали. Професор Р. Сербин так пояснював феномен неоднозначності українсько-єврейських відносин: і українці, і євреї були «пригнобленими національностями в Польській, Російській чи Австро-Угорській державах». Однак це зовсім не приводило до солідаризації цих двох спільностей, навпаки, «кожна спільність дивилась на іншу як на частину пригноблювача» (с. 485). З іншого боку, вказує професор І. Рудницький, демократична українська громадськість ще з другої половини ХІХ ст. мала концепцію вирішення українсько-єврейських проблем — «драгоманівську концепцію культурно-політичного плюралізму». Вона передбачала «співіснування на ґрунті демократичного гуманізму» (с. 488).

Досягненню консенсусу перешкоджали в основному дві проблеми новітньої історії: голод 1933 р. на Україні та знищення євреїв у роки фашистської окупації. Пролунали взаємні звинувачення в організації терору проти українців і євреїв. Ізраїльські вчені відповіли на це, що хоча частка євреїв в апараті НКВС на початку 30-х років була утричі більшою, ніж серед населення країни взагалі, те ж саме можна сказати, наприклад, і про Академію наук (с. 482). Один з учасників дискусії слушно зауважив, що слід говорити не про євреїв як осіб певної національності, а про євреїв, «залучених до радянського апарату» (с. 505). Професор Дж. Френкель поклав відповідальність за насильницьке проведення колективізації на Сталіна та його найближче оточення (с. 502).

Контраргументи висунули і учасники дискусії українського походження. Вони усідяко намагалися відмежуватись від войовничого антисемітизму націоналістів. Я. Білінський наголосив на необхідності розрізнати український національний рух взагалі та діяльність ОУН: «Націоналістичний рух, на наш розсуд, було б більш відповідним формулюванням. Бандера, Мельник і Стецько не були показовими для українського народу...» (с. 483—484). І. Рудницький шкодував, що під час війни «не було жодної української групи або організованого органу, котрий говорив би від імені українського народу і засудив злочини, вчинені проти євреїв, і також застеріг би українську спільність від участі в цих злочинах» (с. 490). При цьому Рудницький, здається, взагалі забув про існування законного радянського уряду України, маючи на увазі лише націоналістичні організації. На завершення цієї непростой дискусії Я. Пеленський зазначив, що труднощі в обговоренні подібних проблем будуть завжди, але «наш моральний обов'язок подолати їх» (с. 512).

З певними труднощами при вивченні історії українсько-єврейських відносин зіткнулися й радянські дослідники, які протягом тривалого часу уникали цієї теми. І лише «визнання необхідності рішучої відмови від огульного «викривального» підходу до західної історичної науки, розробки нових принципів її висвітлення...»¹⁰ дасть змогу творчо використати позитивні досягнення зарубіжних учених у цій галузі.

Одержано 19.12.89.

Автор дає обзор изданного в Канаде в 1988 г. на английском языке сборника статей «Украинско-еврейские отношения в исторической перспективе». По его мнению, материалы сборника отражают противоречивость современного этапа развития немарксистской историографии истории Украины, когда старые тенденциозные положения сочетаются со все возрастающим стремлением к объективистскому, непредвзятому анализу исторических событий.

¹⁰ Могильницкий Б. Г. Современный немарксистский историзм в свете нового политического мышления // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 174.

А. В. Санцевич (Київ)

Види історичних досліджень

Історичне дослідження характеризується в статті як праця, в якій проведено наукове вивчення та реконструкцію якогось об'єкту соціально-історичного минулого. Дано характеристику історичних досліджень за різними видовими параметрами.

У свій час ми відзначали, що саме історичне дослідження є найважливішим й найпоширенішим об'єктом історіографії та обіцяли дати йому розгорнуту, докладну характеристику¹. В зв'язку з цим у даній статті маємо на меті представити в методологічному плані дослідження як невід'ємну частку історичної науки в усіх його видах, формах та проявах, тобто як наукову працю, де досліджується певне питання². Отже, історичне дослідження — це праця, в якій проведено наукове вивчення та реконструкцію якогось об'єкта соціально-історичного минулого з широким використанням відповідного фактичного матеріалу, простеженням закономірностей розвитку явища чи події, оригінальними авторськими висновками та узагальненнями, з певними рекомендаціями на перспективу.

Зауважимо, що навіть в історичних енциклопедичних виданнях не даються визначення та характеристика історичного дослідження як наукового твору. На сучасному етапі перебудови ця тема є дуже актуальною, оскільки останнім часом якість стерлася відмінність між фундаментальними історичними дослідженнями, спрямованими на прирощення знань з історії, і численними популярними виданнями. На наш погляд, дана стаття допоможе історикам у чіткому визначенні характеру і мети створюваних ними праць, дотриманні тих «законів жанру», що свідчать про їхню спрямованість, місце в історіографії.

Характерними рисами історичного, як і будь-якого іншого, дослідження, є науковість, актуальність, новизна певних положень, творчий

¹ Див.: Санцевич А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії // Укр. іст. журн.— 1989.— № 5.— С. 36.

² Словник української мови.— К., 1971.— Т. 2.— С. 385.

аспект. «Праці, які нічого нового не вносять у науку,— відзначала у зв'язку з цим М. В. Нечкіна,— повторюють давно відоме і не дають нічого нового, гадаємо, взагалі випадають з історії науки...»³. Справді, такі видання не належать суто до історичних досліджень. Однак мав рацію і А. М. Сахаров, усе ж відносячи їх до історіографії, оскільки вони свідчать, на його думку, «чи то про стійкість певних концепцій, їх загально визнаність, доказовість, чи то про консервативні впливи на розвиток науки, що уповільнюють її рух»⁴. Додамо від себе, що до таких праць належить чимало науково-популярних видань, учбової літератури, тобто творів спеціального призначення, не розрахованих на поступ історичної науки.

Однак як історичні дослідження, так і згадані вище неоригінальні праці слід залучати до історіографічних розробок, оскільки тільки за цієї умови можна скласти всеохоплююче уявлення про розвиток історичної науки з розкриттям її досягнень, недоліків та суперечностей.

Дослідження з історії мають надзвичайно широкий діапазон охоплення дійсності: від цілого історичного процесу до його окремих, найрізноманітніших проявів. Об'єднані однією темою наукові розвідки можуть належати авторському колективові або окремому виконавцеві. Звичайно, багатотомні видання готують авторські колективи. Минув час, коли такі корифеї історичної науки, як М. М. Карамзін чи С. М. Соловйов, самі писали багатотомні твори з історії Росії. Зростаючий темп життя, наявність значної кількості спеціалістів дають можливість порівняно швидко досліджувати великі теми.

Однак колективна творчість має і свої вади: важко витримати єдиний підхід до викладу матеріалу, а також до висновків та узагальнень, неодмінно відчувуються відмінності в стилі тощо. У працях методологічного характеру досить рідко наводиться класифікація історичних досліджень. Так, характеристику історико-партійних праць дано в книзі М. Я. Варшавчика і Л. М. Спиріна. Автори виділяють узагальнюючі праці з історії КПРС, в яких розкриваються взяті у сукупності закономірності виникнення, розвитку і діяльності комуністичних партій, а також монографічні історико-партійні дослідження, науково-популярну, пропагандистську і навчальну літературу з історії КПРС⁵.

Особливо складні завдання постають перед істориками, які мають намір охопити в своїх дослідженнях увесь історичний процес. І все ж така складна, комплексна праця виходять у світ. Особливо інтенсивно ця робота розгорнулася в ХІХ ст., з переходом історичних знань у статус науки. «Всесвітні історії» належать відомим німецьким історикам Ф. К. Шлоссеру (в 19-ти томах) і М. Веберу. Менш широкі за своїм охопленням твори написали англієць Г. Т. Бокль та американець Д.-У. Дрепер. Праці цих буржуазних істориків відображали умови свого часу. Історію людства вони розглядали як поступальний рух, хоча й зводили його переважно до політичного і розумового розвитку головним чином народів Європи⁶.

Наприкінці минулого і на початку нинішнього століття характер «всесвітніх історій» істотно змінився, що було, зокрема, викликане нагромадженням історичних знань. Розширилися коло джерел і проблематика науки, складнішою стала техніка дослідження. Почали публікуватися уже багатотомні колективні видання, такі, зокрема, як «Загальна історія в монографіях» у 46-ти томах за редакцією Е. Лавісса

³ Нечкіна М. В. История истории // История и историки. Историогр. истории СССР: Сб. статей.— М., 1965.— С. 12.

⁴ Сахаров А. М. Методология истории и историография (статья и выступление).— М., 1981.— С. 133—134.

⁵ Див.: Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС: Введение в историко-партийную науку.— М., 1978.— С. 139—141.

⁶ Всемирная история.— М., 1955.— Т. 1.— С. VI; СИЭ.— Т. 16.— Стб. 297; Т. 2.— Стб. 519; Т. 3.— Стб. 18.

і А. Рамбо, що вийшла в російському перекладі в 16-ти томах в 1897—1939 рр. (1. «Всеобщая история с IV ст. до нашего времени» у 8-ми т.; 2. «История XIX века» у 8-ми т.), «Всесвітня історія», видана І. Пфлугк-Гартунгом в 7-ми томах (Берлін, 1907—1925), «Всесвітня історія» за редакцією В. Гьотца в 10-ти томах (Берлін, 1929—1933), відома «Кембріджська історія», що складається із серій, присвячених стародавньому, середньовічному та новому періодам, у 34-х томах та ін.

Написані, як правило, відомими істориками-дослідниками, ці праці з точки зору багатства та вірогідності фактичного матеріалу досі не втратили свого значення. Однак на їхньому змісті позначилися характерні для періоду імперіалізму особливості буржуазної історіографії. Дедалі частіше дослідники відмовлялися від ідей історичної закономірності та суспільного прогресу. Поширювалися теорії про неодмінне повернення пройденого, періодичне повернення назад.

У новітніх «всесвітніх історіях», написаних буржуазними авторами, звичайно, не розкривалися вся багатоманітність, суперечливість та єдність історичного процесу, натомість довільно виділялася якась одна (до того ж, не головна) його риса. Всесвітньо-історичний розвиток зводився то до історії «світових імперій», то до історії «світових цивілізацій», «світових релігій» тощо.

Применшувалася роль народних мас в історії, помічалася намагання підмінити історію народів та країн космополітичною історією окремих наднаціональних цивілізацій⁷. Фактично розвиток культури (переважно духовної) протиставлявся соціально-економічному поступу всього людства і окремих країн. Явно недооцінювалися базисні явища всесвітнього розвитку.

Досягненням радянської історичної науки стало створення 13-томної «Всесвітньої історії», удостоєної Державної премії СРСР⁸. Ця фундаментальна колективна праця спиралася як на попередній досвід передової суспільної думки, так і на певні здобутки радянських вчених. Матеріалістичне розуміння історії озброїло дослідників стрункою теорією всесвітньо-історичного процесу, в основі якого лежить послідовна зміна суспільно-економічних формацій: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної та капіталістичної, що становлять історичні шаблі людства на шляху до соціалізму.

«Всесвітня історія», як уже було сказано, складається з 13-ти томів. Виклад подій у ній доведено до 1970 р. Перші два томи присвячено історії первісного суспільства і стародавнього світу (до IV—V ст. н. е.), III і IV томи — середніх віків (V ст. — середина XVII ст.), V, VI і VII томи — новій історії (від англійської революції XVII ст. до Великої Жовтневої соціалістичної революції), VIII—XIII томи — новітній історії (VIII—X — періоду від Великого Жовтня до закінчення другої світової війни, XI—XIII — післявоєнному періоду до 1970 р.).

Таким чином, цей великий фундаментальний колективний твір відображає всесвітньо-історичний процес у плані суспільного прогресу, за соціально-економічними формаціями. Зрозуміло, що з величезного числа багатоманітних історичних фактів автори відібрали найважливіші. Вони дають цілісну картину всесвітньо-історичного процесу з позицій нашої епохи, з урахуванням своєрідності його в окремих країнах.

Взагалі дослідники приділяють значну увагу просторовому аспекту історичного процесу. Однак ще досить слабо вивчаються об'єднання держав, історія континентів тощо. Щоправда, останнім часом триває створення багатотомних праць, присвячених Європі, Африці, Латинській Америці та ін. Однак перед їхніми авторами стоять надзвичайно складні завдання, оскільки континенти не становлять собою якоїсь монолітної суспільної єдності з історично тривалими, стабільними зв'язками, як це

⁷ Всемирная история.— Т. 1.— С. VI—VII.

⁸ Всемирная история.— М., 1955—1973.— Т. 1—13.

має місце в окремих державах. Тому нам уявляється досить плідним вивчення історії груп країн, пов'язаних стійкими інтересами (наприклад, держав — учасниць Варшавського договору, країн Європейського Економічного Співтовариства тощо).

У даному виді просторових досліджень пальма першості безумовно належить історіям народів, країн, держав. Це пояснюється тим, що перелічені спільності мають надзвичайно тісні, стійкі зв'язки. Їхнє економічне, політичне й культурне життя має чітко виражену специфіку та певні характерні закономірності розвитку.

Поняття «країна» ширше, ніж поняття «держава». Воно ретроспективно охоплює і період до експлуататорського ладу, за якого виникає і розвивається держава. Тому здебільшого великі історичні дослідження, що охоплюють період з найдавніших часів до сучасності, являють собою історії країн («Історія Польщі», «Історія Югославії», «Історія США» та ін.). В радянській історіографії у подібних працях усталилося офіційне найменування Країни Рад чи союзної, автономної республіки («Історія СРСР з найдавніших часів до наших днів», «Нариси історії СРСР», «Історія Української РСР», «Історія Латвійської РСР» і т. п.). Отже, нерідко до назви включається й останнє найменування відповідної держави.

Оскільки поняття «народ» вужче за поняття «країна», бо на її території, якій дав найменування певний народ, звичайно проживають представники й інших народів, то в назвах відповідних історичних праць досить рідко зустрічаємо термін «народ». До того ж, у стародавній період певну територію заселяли якісь племена або й інші народи. Втім іноді найменування народу вноситься до назви праць, що розглядаються. Це, зокрема, стосується «Історії вірменського народу»⁹, що очевидно пов'язане з історичною розсосередженістю вірмен у багатьох кінцях світу.

Висвітлюючи нагромаджений досвід трудящих, дослідження з історії країн мають величезне пізнавальне і виховне значення. Ці праці охоплюють практично всі жанри наукової, учбової та науково-популярної літератури — багатотомні видання, авторські монографії, наукові нариси тощо.

Історія країн широко досліджується і за окремими періодами, особливо, якщо це — підручники, посібники з історії СРСР дожовтневого, радянського періодів та ін.

Невід'ємною складовою частиною історії країн є історичне краєзнавство, чи місцева історія. До історико-краєзнавчих досліджень належать насамперед праці, присвячені окремим великим регіонам країни, таким, як Сибір, Урал, Далекий Схід, Донбас. Це — і численні узагальнюючі праці¹⁰, і наукові розробки часткового характеру, що становлять певний внесок в історичну науку. Цінність цих досліджень полягає і в тому, що вони показують, як встановлюються і розгортаються економічні, культурні та інші зв'язки між багатьма великими територіальними одиницями (областями чи, навіть, республіками), поширюються історичні традиції, що характерні для цих регіонів.

Активно вивчається, наприклад, історія двох важливих регіонів Української РСР — Донбасу (що включає і Шахтинський район Ростовської області РРФСР) та західноукраїнських областей. З історії Донецького басейну вийшло в світ ґрунтовне двотомне дослідження¹¹⁻¹². Західноукраїнський регіон викликає значний інтерес дослідників через те, що він успішно розвивався прискореними темпами з братерською

⁹ История армянского народа.— Ереван, 1951—1958.— Ч. 1—3.

¹⁰ Соловцов П. А. Историческое обозрение Сибири.— СПб., 1886.— Кн. 1—2; Миллер Г. Ф. История Сибири.— М.; Л., 1937—1941.— Т. 1—2; История Сибири с древнейших времен до наших дней.— Л., 1968—1969.— Т. 1—5; История Урала.— Пермь, 1963—1965.— Т. 1—2; та ін.

¹¹⁻¹² История рабочих Донбасса: В 2-х т.— Киев, 1981.— Т. 1.— 326 с.; Т. 2.— 431 с.

допомогою трудящих інших регіонів країни. Цей історичний досвід відображено в численних працях¹³.

Найпоширенішим об'єктом історико-краєзнавчих досліджень є безумовно місто як центр економічного, політичного і культурного життя. З цієї тематики опубліковано багато змістовних праць, у тому числі фундаментальних, багатотомних — з історії Москви, Ленінграда, Києва¹⁴. Багатотомна історія визначних міст, видатні звершення їхніх трудівників тісно переплітаються з історичною долею всієї країни і тому мають велике наукове значення.

Важливим стимулом до розвитку історичного краєзнавства в країні стали підготовка та видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» — фундаментальної колективної праці, що визначила «новий напрям у радянській історіографії»¹⁵. Вперше в системному плані було викладено краєзнавчий матеріал з історії населених пунктів, синтезовано здобутки професійних істориків та результати збирання історичного матеріалу, проведеного представниками місцевої громадськості на добровільних засадах.

Завжди в центрі уваги радянських дослідників була історія народних мас. Природно, що краєзнавці традиційно приділяли велику увагу фабрикам і заводам. Тільки після Великої Вітчизняної війни в УРСР було видано понад 1780 праць з історії підприємств¹⁶, серед них — і наукові дослідження, які сприяють узагальненню та пропаганді досвіду соціалістичного будівництва, різних форм ініціативи трудящих, соціалістичного змагання.

Певне місце в історико-краєзнавчій літературі належить і працям з історії колгоспів та радгоспів. В Українській РСР видано понад 300 книжок з цієї тематики¹⁷. Вони сприяють конкретнішому і глибшому осмисленню особливостей соціалістичного будівництва на селі в місцевих, специфічних умовах. Мало поки що публікується праць з історії радгоспів.

У цілому для історико-краєзнавчих досліджень характерний ряд недоліків. Слабо розробляються теоретичні питання цієї проблематики, в багатьох працях трапляються помилки та неточності. Деяким з них притаманні схематизм та сухість викладу. Усього цього треба позбавитися в ході дальшого дослідження місцевої історії. Ще В. І. Ленін закликав: «...Більше конкретності у вивченні місцевого досвіду, деталей, дрібниць, практики, ділового досвіду, заглиблення в справжнє життя...»¹⁸.

Таким чином, активно розгортаються історичні дослідження певних сторін історичного процесу в просторовому, зокрема краєзнавчому, плані. Їхня питома вага в роботі істориків є досить значною.

Багато істориків займається проблемно-тематичними дослідженнями¹⁹, пов'язаними з розвитком якихось історичних явищ чи подій.

У радянській історіографії велика увага приділяється історії Комуністичної партії. В численних історико-партійних дослідженнях висвітлюється її розвиток, авангардна роль у житті радянського суспільства.

¹³ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.— Львів, 1968.— 804 с.; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка.— К., 1989.— 498 с.

¹⁴ История Москвы: В 6-ти т.— М., 1952—1959; Очерки истории Ленинграда: В 4-х т.— Л., 1955—1964; Т. 5, присвячений періоду Великої Вітчизняної війни, вийшов у 1967 р.; История Киева: В 3-х т. 4-х кн.— Киев, 1982—1986.

¹⁵ Правда.— 1976.— 7 февр.

¹⁶ История пром. и сельхоз. предприятий УССР: Науч.-вспом. библиограф. указатель.— Киев, 1987.— 293 с.

¹⁷ Історія колгоспу «Здобуток Жовтня».— К., 1986.— С. 3.

¹⁸ Ленін В. І. Н. Осинському // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 237.

¹⁹ Звичайно, кожне історичне дослідження має свою тему, розв'язує якусь проблему. Цей суто умовний термін обираємо, щоб відрізнити праці просторового плану від решти.

У вивченні історії КПРС зроблено багато, однак, на деяких дослідженнях позначилися певна однобічність їхніх авторів у висвітленні подій, недостатня увага до розкриття недоліків, помилок, труднощів, суперечностей у діяльності партії, обходження «білих плям». М. С. Горбачов так визначив основні вимоги до історії Батьківщини, партії: «Це повинна бути чесна, мужня, захоплююча книга, що розкривала б героїчний шлях країни і партії в усій його величі... Книга, що не обходила б драматизму подій і людської долі, у якій не було б білих сторінок, суб'єктивістського віддавання переваг та антипатій, і цінність якої не залежала б від кон'юнктурних пошестей»²⁰.

Досліджується також історія інших партій, різних громадських організацій, зокрема профспілок, комсомолу тощо. Вивчається історія народних мас, робітничого класу, селянства, їх прогресивний розвиток протягом ряду суспільно-економічних формацій. Особливо інтенсивно досліджуються проблеми класової боротьби трудящих за соціальне та національне визволення.

Істориками розглядаються найважливіші питання соціально-економічної, політичної, воєнної історії, культурного розвитку народів за різні періоди на матеріалах різноманітних регіонів.

Велике місце в доробку вчених займає «подійна» історія. Як правило, історики обирають для окремого вивчення видатні, визначні події: революції, повстання, війни (або вирішальні битви), міжнародні конференції тощо. Особливо великий потік історичної літератури виходить до ювілейних дат відповідних подій. Це стосується, зокрема, возз'єднання України з Росією, Вітчизняної війни 1812 р., Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни в нашій країні, утворення СРСР, Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. і т. д.

Значні труднощі для вивчення становлять теми з множинністю об'єктів дослідження, особливо з історії міжнародних відносин, світового робітничого та комуністичного руху, національно-визвольного руху, міжнародних відносин і т. п. Наприклад, у змістовній колективній монографії, присвяченій міжнародним відносинам на Далекому Сході в 1870—1945 рр., відображаються і загальне становище у регіоні в певний період, і політика імперіалістичних держав (США, Великобританії та Франції), і відповідні сторінки історії найбільших держав Далекого Сходу — Китаю, Японії, Таїланду тощо, і окремі війни, що там відбувалися²¹. Подібні дослідження мають комплексний характер, в них тісно переплітаються численні й різнохарактерні тематичні лінії.

Дослідження найрізноманітнішої історичної тематики тісно пов'язані з розкриттям життєвого шляху і діяльності видатних діячів, які відіграють істотну роль в історії. Природно, що це викликає інтерес насамперед у істориків, які створюють наукові біографії — важливий жанр історичної літератури. Видавництво «Наука», зокрема, випускає серію «Наукові біографії», присвячену видатним представникам вітчизняної науки. На жаль, на сучасному етапі художня і художньо-документальна біографічна література ще переважає над науковими біографіями (досить згадати книги серій «Пламенные революционеры», «Жизнь замечательных людей»). Втім якісні наукові біографії, написані здібними істориками, дають найбільш адекватний історичній дійсності життєпис певної видатної особи.

Радянські історики створюють чимало біографій революційних, партійних, державних діячів, прогресивних представників інтелігенції. І це цілком правильно й важливо. Однак чомусь досі більше уваги приділялося життєписам зарубіжних історичних діячів. Про вітчизняних діячів минулого історики пишуть мало. Натомість у 20-х роках часто видава-

²⁰ Горбачов М. С. Молодь — творча сила революційного оновлення: Виступ на ХХ з'їзді ВЛКСМ 16 квіт. 1987 р. — К., 1987. — С. 27.

²¹ Международные отношения на Дальнем Востоке, 1870—1845 / Под ред. Е. М. Жукова. — М., 1951. — 790 с.

лись книги, написані в гострій, памфлетній формі, що викривали «негероїв нашого часу» — царських сановників, міністрів, білих генералів, есерівських, кадетських, меншовицьких діячів.

Відомий дослідник В. І. Старцев цілком правильно висуває питання про доцільність публікацій біографій монархів, які відігравали ту чи іншу роль у самодержавних країнах (у нас вийшли ґрунтовні біографії тільки Івана IV Грозного та Петра I). Інтерес читачів, вважає, зокрема, він, задовольняє в цьому плані апологетична дореволюційна література²². Таке становище, що свідчить про звуженість діапазону наукової біографічної літератури, пов'язане з негативними наслідками культу особи та застою, з тим, що на висвітлення різнобічної діяльності багатьох діячів накладалась заборона. Якщо ж учені і бралися за біографії контрреволюційних діячів, то описували їх однобічно. Так, В. Зорькін написав книгу про лідера кадетів С. М. Муромцева, але в ній він висвітлив тільки його юридичні погляди, обійшовши важливі віхи біографії, реакційну політичну діяльність²³.

На сучасному етапі постало завдання створити ґрунтовні політичні біографії історичних діячів різних поглядів та різної долі. Розроблювані на марксистсько-ленінській методологічній основі, вони мають розкривати постаті осіб у всій їх складності й суперечливості, тобто повністю відповідати історичній правді.

Нині в періодичній пресі вже з'явилися невеликі політичні біографії історичних діячів, про яких досі ми мало що знали. Однак на часі створення вже повноцінних, великих політичних біографій, зокрема і таких неоднозначних осіб, як Й. В. Сталін, М. С. Хрущов, Л. І. Брежнев. Вже побачили світ перші подібні книги: Д. Волкогонова «Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна у двох книгах» (М., 1989), американського політолога Коена про М. І. Бухаріна та ін. Але це тільки початок розробки великої наукової проблеми.

Створюючи наукові історичні біографії, дослідник має керуватися діалектико-матеріалістичними методологічними настановами, давати оцінку тому чи іншому діячеві на основі класового, партійного підходу, першорядну увагу приділяти політичним переконанням, суспільній позиції особи, тобто виявляти її типові риси, з'ясовуючи, інтереси якого класу вона захищала.

В. І. Старцев, зокрема, твердить, що риси характеру, особливості поведінки та особисте життя служать тільки доповненням до наукової історичної біографії²⁴. На наш погляд, ігнорування або навіть найменша недооцінка перелічених подробиць може призвести до однобічного, неповного розкриття сутності особи. У зв'язку з цим досить згадати «Лист до з'їзду», де В. І. Ленін дав влучні стислі характеристики партійним і державним діячам, які безпосередньо з ним працювали, — М. І. Бухаріну, Г. Є. Зінов'єву, Л. Б. Каменеву, Г. Л. Пятакову, Й. В. Сталіну, Л. Д. Троцькому²⁵. Поряд з політичними, ідеологічними й теоретичними оцінками Володимир Ілліч згадував і їхні суто людські якості та риси характеру, які за певних умов можуть відіграти вирішальну роль. Зокрема, він писав: «Сталін надто грубий, і цей недолік, цілком терпимий серед нас і в стосунках між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека»²⁶. І, справді, це призвело до трагічних наслідків для цілих поколінь радянських людей. Отже, в серйозному історичному дослідженні слід враховувати всі якості зображуваної особи, всебічно розкриваючи її життєвий і творчий шлях на фоні епохи.

²² Старцев В. И. Историк и биография // Научная биография — вид исторического исследования (по материалам истории рабочего класса СССР, революционно-го и освободительного движения). — Л., 1985. — С. 11.

²³ Зорькин В. Д. Муромцев. — М., 1980. — 127 с.

²⁴ Старцев В. И. Указ. статья. — С. 19.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 328—330.

²⁶ Там же. — С. 329.

Звичайно, подана тут стисла класифікація видів історичних досліджень є досить умовною. Вона не охоплює всієї їх багатоманітності. Однак постановка цього питання здається нам цілком назрілою, оскільки вже давно проводиться класифікація історичних джерел. Історичні дослідження також потребують класифікації, яка полегшить групування матеріалу в історіографічних розробках.

Як видно з викладеного вище, розподіл історичних досліджень за певними видами дуже корисним є також для виявлення прогалин, недоліків у висвітленні важливої тематики, для чіткого уявлення про цілу систему історичних розробок.

У залежності від широти і значущості теми, обраної істориком для розробки, історичні дослідження набувають і різних форм. Найбільш повне й різнобічне наукове історичне дослідження великої теми звичайно має форму монографії (від грецького «монос» — один і «графо» — пишу). Цей термін виник у стародавній Греції, коли справді один вчений звичайно писав певний науковий твір. З ХІХ ст. почали дедалі більше з'являтися колективні розробки великих наукових тем, і цей термін набув дещо іншого значення. Монографією тепер вважається науковий твір, у якому розробляється якась одна тема, незалежно від того, одним чи кількома авторами. Розрізняються колективні (написані рядом авторів) та індивідуальні (одним автором) монографії.

Справедливо високо оцінювала монографію як історичне дослідження М. В. Нечкіна: «Побудована на базі джерел, часто вперше введених до обігу, вона говорить нове слово в науці, перевіряє гіпотези, підтверджує на документальній основі одні припущення, заперечує інші, проливає світло на те живе сплетення проблем, без розв'язання яких не можна просунути вперед. Монографія — основа великих узагальнень, важливих наукових концепцій»²⁷.

Монографічні дослідження, написані на високому ідейному та теоретичному рівні, є цінним внеском в історіографію, важливою науковою основою для створення фундаментальних багатотомних колективних праць, слугують викладачам вузів і учителям середніх шкіл, використовуються в ідейно-виховній роботі серед трудящих. Звичайно, наукові монографії мають докладний апарат посилань, необхідні покажчики, додатки, що надає їм переконливої доказовості та ґрунтовності.

У багатотомних колективних монографіях, як правило, висвітлюються широкі й складні за структурою теми з історії країн, великих регіонів, класів та станів, основних сфер життя (народного господарства, політичного, соціального й культурного розвитку) тощо. В цих дослідженнях на великому фактичному матеріалі розкриваються найважливіші концепції історичної науки.

Колективним монографіям притаманні й певні недоліки. Це, зокрема, недостатній аналіз використаних авторами джерел та літератури. Внаслідок цього читачеві почасти буває важко визначити конкретний внесок того чи іншого авторського колективу у дослідження розроблюваної теми. Як правило, в таких працях збіднюється апарат посилань, які здебільшого робляться тільки на твори класиків марксизму-ленінізму, на партійні та державні документи, рідко згадуються архівні матеріали, що вперше вводяться до наукового обігу. Внаслідок залучення багатьох авторів не завжди вдається витримати єдність викладу, стрункність стилю.

Колективні монографії не обмежуються за обсягом: вони можуть бути багатотомними.

До невеликих колективних монографій близькі за своїм характером тематичні збірники наукових статей. Відмінність полягає в тому, що в колективній монографії тема розкривається в чітко системному плані, у співвідношенні всіх основних компонентів теми. В збірнику ж тема

²⁷ Нечкіна М. В. Монография: Ее место в науке и в издательских планах // Коммунист.— 1965.— № 9.— С. 77.

розкривається фрагментарно і не дістає закінченої стрункої структури. Якись важливі питання можуть бути висвітлені в збірнику докладно, інші — слабше, а деякі і зовсім обійдені. Окремі тематично однорідні збірники статей виходять і багатьма випусками (наприклад, «Исторические записки», «Вспомогательные исторические дисциплины», «Историко-географичні дослідження в Українській РСР», «Историчні джерела та їх використання», «История и историки» та ін).

Індивідуальні монографії, як і колективні, звичайно присвячуються актуальним, важливим і оригінальним темам. Але наявність одного автора надає їм особливої стрункости, узгодженості частин, мовно-стилістичної однорідності. Різноманітні показчики, які в них вміщуються, дуже допомагають читачам використовувати необхідний матеріал. Здебільшого подаються іменний та географічний показчики, іноді — використаних джерел та літератури. На жаль, дуже рідко наводяться проблемно-тематичні показчики (в зарубіжній літературі — індекси). Мало практикується вміщення у додатках до монографій історичних документів з теми, які вперше вводяться до наукового обігу або публікації яких стали бібліографічною рідкістю.

Увесь науковий апарат, про який ідеться, значно підвищує цінність та значущість монографій.

Важливі питання можуть розроблятися у працях меншого обсягу — в наукових статтях. Ці дослідження мають такий самий апарат, як і монографії. У статтях нерідко вперше ставляться важливі дослідницькі питання, робляться цінні висновки і узагальнення з проблем, які згодом дістають більш повне відображення в монографіях. Через наукову періодику нові ідеї найоперативніше доходять до читачів.

Окрему історичну подію або вузьку тему можна висвітлити в замітці. Створення такого невеликого дослідження, однак, потребує значних зусиль з боку автора: помірного дозування фактичного матеріалу, чіткого і лаконічного формулювання висновків та узагальнень.

У зв'язку з інтенсивним обміном ідеями на різноманітних конференціях, сесіях, симпозіумах значного розповсюдження набули тези виступів — найменша за обсягом форма дослідницького узагальнення. Тези наукових форумів публікуються окремими збірниками. Малий обсяг матеріалів зобов'язує автора ретельно формулювати всі компоненти тез. Якісно складені, вони за рахунок граничного скорочення фактичного матеріалу (наводяться тільки окремі найважливіші факти) дають можливість виразно вичленити теоретичні положення, висновки, подати найважливіші рекомендації.

Оскільки за браком паперу останнім часом рідко видаються повні тексти виголошених доповідей та повідомлень, тези часто-густо залишаються єдиним свідченням про перебіг форуму, про його внесок у науку.

Про наукове значення тез свідчить і те, що вони зараховуються ВАКом як виклад змісту дисертацій.

Історичне дослідження, яких виду чи форми воно не було б, заслуговує на увагу, якщо воно вносить щось нове, оригінальне, неповторне у вивчення історичного минулого та сучасності. Звичайно, вчені неодноразово повертаються до однієї і тієї ж теми на різних історичних етапах. Це пов'язано з нагромадженням нового фактичного матеріалу, розвитком методології та методики досліджень.

Дослідження нових тем набуває особливого значення на сучасному етапі у зв'язку з ліквідацією «білих плям» та заборонених зон у вивченні історії Радянської Вітчизни. М. С. Горбачов справедливо зауважував, що «...ї тепер ще зустрічаємося зі спробами відвернутись від болючих питань нашої історії, замовчати їх, удати, ніби нічого особливого не сталося»²⁸. Почесне завдання істориків — показати як досягнення на-

²⁸ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 21.

шого історичного шляху, так і недоліки, труднощі, біди. Тільки на основі таких різнобічних, глибоких досліджень можна дати повну і правильну оцінку здобуткам, виробити справжній моральний орієнтир на майбутнє.

Для вивчення розвитку історичної науки велике значення має пріоритет тих чи інших істориків у дослідженні актуальних тем. Адже перехід до нової, оригінальної проблематики свідчить про якісні зрушення в історіографії. Однак питання про пріоритет у дослідженні певної теми ще недостатньо виділяється в нашій науці.

На практиці найчастіше трапляється так, що невелика кількість істориків розробляє складні, оригінальні теми першими. Згодом до їх вивчення підключаються інші автори, які часто-густо не називають своїх попередників, не відзначають їхнього вкладу в розробку теми. До цього аспекту наукової етики слід привертати пильну увагу всіх науковців.

Цей нюанс має враховувати й історіограф, аналізуючи дослідження, в яких міститься чимало повторів вже введеного до наукового обігу матеріалу. Особливо часто це трапляється у виданнях, що виходять до ювілейних дат. Публікація кількох праць одного призначення на одну чи близьку тему — це нераціональна витрата паперу, зайве завантаження поліграфічних підприємств.

Однак це явище не може обходити історіограф, оскільки воно проливає світло на стан координації досліджень, на обстановку в історичній науці взагалі. Отже, в історіографічному дослідженні має аналізуватися увесь доробок істориків — розкриватись правдива картина здобутків, недоліків та суперечностей, накреслюватись перспективи дальших студій.

Одержано 12.06.89.

Историческое исследование характеризуется в статье как труд, в котором проведены научное изучение и реконструкция какого-то объекта социально-исторического прошлого. Дана характеристика исторических исследований по различным видовым параметрам.

ЗАМІТКИ

Б. М. Забарко (Київ)
НОВІ ЗАРУБІЖНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ
ПЕРШОГО ТРАВНЯ

1 травня 1990 р. міжнародний робітничий рух, прогресивні сили планети відзначили 100-річчя Першого травня втретє. Це не помилка. Три події, розділені простором і часом, але нерозривно зв'язані

між собою, лягли в основи у святкування столітнього ювілею Дня міжнародної солідарності трудящих.

Перша подія пов'язана з боротьбою американських пролетарів за восьмигодинний робочий день, кульмінацією якої були героїчний виступ чикагських робітників 1—4 травня 1886 р., кровопролиття на Хаймаркетській площі і засудження сімох невинних учасників демонстрації до смертної кари, а одного — до 15 років тюремного ув'язнення.

Друга подія, пов'язана з святкуванням 1 Травня, повертає нас до липня 1889 р. — року століття Великої Французької революції. 20 липня засновники II Інтернаціоналу, які прибули в Париж на його перший конгрес, висунули ідею щорічно, починаючи з 1 травня 1890 р., в пам'ять про страчених чикагських робітників відзначати цей день як міжнародне свято трудящих. У прийнятій з цього приводу резолюції зазначалося: «Буде організована велика міжнародна маніфестація у встановлену дату таким чином, щоб одночасно в усіх країнах і в усіх містах в один умовлений день трудящі висунули громадським властям вимогу обмежити законом робочий день до 8 годин і виконати всі інші постанови міжнародного конгресу в Парижі»¹. Ф. Енгельс високо оцінив цю резолюцію. В листі до Лаури Лафарг 27 серпня 1889 р. він писав: «Це найкраще з того, що зробив наш конгрес»².

Третя подія, зумовлена першими двома, відбулася 1 травня 1890 р., коли вперше відзначалося це свято в багатьох країнах. Воно, на думку Ф. Енгельса, «було епохальним не тільки завдяки своєму загальному характерові, який зробив його першою міжнародною дією революційного робітничого класу. Воно дало також можливість констатувати надзвичайно відрадіні успіхи руху в окремих країнах»³. Сам по собі факт участі мільйонів трудящих різних країн у перших міжнародних першотравневих маніфестаціях, проведених на заклик центру соціалістичних партій — II Інтернаціоналу (в багатьох випадках з припиненням роботи), став яскравим свідченням проникнення ідей солідарності в середовище пролетаріату, що відзначали ще тоді лідери робітничого руху.

Відтоді минуло 100 років. За цей час кожний новий Першотравень збагатив історію світового пролетаріату, сприяв значним переминам у світі. Вже перший Першотравень ознаменував собою народження нової соціальної сили, місія якої полягала в тому, щоб шляхом об'єднання трудящих об'єднати весь світ узами людської солідарності. Виступи трудящих, які спочатку були спрямовані лише на встановлення 8-годинного робочого дня, невдовзі перетворилися на міжнародний рух проти будь-яких форм експлуатації і гноблення, тоталітаризму, реакції і війни. Він продемонстрував, що мільйони пролетарів планети можуть впливати на світову громадську думку шляхом масових акцій і демократичних вис-

¹ Первое мая в документах и свидетельствах современников. 1886—1918.— М., 1989.— С. 26.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 208.

³ Енгельс Ф. 4 травня в Лондоні // Там же.— Т. 22.— С. 59.

тупів не лише з питань поліпшення умов праці і підвищення життєвого рівня робітничого класу.

Сьогодні першотравневий рух наповнюється новим політичним змістом, відображаючи складні проблеми класового і загальнолюдського, національного й інтернаціонального. Він проходить під гаслами боротьби не лише за визволення суспільства від соціального і національного гноблення, а й за таке влаштування життя на планеті, яке дало б можливість усім народам йти вибраним ними добровільно шляхом з урахуванням інтересів усіх і кожного, уникаючи війн, екологічних катастроф, борючись з голодом, неписьменністю, безробіттям, знедоленням і хворобами, багатьма іншими труднощами, що стоять на шляху розвитку людства.

Сторічний ювілей Першотравня сприяв посиленню інтересу вчених, політиків, широких кіл громадськості до історії вікової традиції боротьби і солідарності, активізації дослідницьких пошуків з метою правдивого і якомога повнішого відображення найбільш значних і характерних подій першотравневого руху в міжнародному масштабі і на національно-регіональному рівні, ліквідації «білих плям» в історії робітничого і демократичного руху, аргументованому спростуванню тверджень тих, хто, за словами колишнього секретаря Французької Загальної конфедерації праці Ж. Сегі, намагається «применшити значення 1 Травня, звести його до рівня звичайного свята»⁴, хто виступає проти інтернаціоналізму і солідарності.

Святкування сторіччя Першого травня стало об'єктом ідеологічної полеміки не тільки між представниками трудящих і тими, хто служить інтересам капіталу. Їх точка зору, справедливо зазначається в опублікованій в органі ВФП — журналі «Всемирное профсоюзное движение» статті Й. Шрекера «Роздуми про минуле, сучасне і майбутнє»⁵, безумовно, не збігається з позицією ідеологів робітничого класу.

Жвава дискусія у досить широкому діапазоні з проблем першотравневого руху та його головних принципів проходить і в лавах робітничого руху, де, на жаль, мають місце випадки проти інтернаціоналізму, ревізії чи відмова від його основ, підміна їх туманними й розпливчастими розумуваннями, відхід від славних традицій трудящих.

В той час, коли вороги робітничого руху всіляко намагаються замовчувати або хоча б применшити смисл першотравневого руху, прогресивні партії і організації вважають своїм обов'язком на прикладі сторічної історії пролетарського свята показати, що єдність і міжнародна солідарність людей праці відкривають їм шлях до виживання і соціального прогресу. Тому конгрес Європейської конфедерації профспілок (1986 р.) підкреслив, що «ця річниця завдяки своєму солідаристському і міжнародному значенню для справи миру і утвердження прав трудящих повинна бути урочисто відзначена»⁶, а 41-ша сесія бюро Всесвітньої федерації профспілок (квітень 1989 р.) зазначила, що «було б корисно організувати національні і регіональні семінари в рамках святкування сторіччя Першотравня, щоб викликати до життя нові форми профспілкової взаємодії і солідарності, враховуючи об'єктивну реальність і можливості, які відкриваються»⁷.

Перші спроби узагальнити дослідження історії Першотравня, здійснені в різних країнах, визначити можливості координації різних ініціатив у зв'язку з 100-річчям Першого травня зробив ще в 1984 р. «Фонд Джакомо Бродоліні». Ця наукова установа, близька до Італійської соціалістичної партії і зв'язаним з нею профспілковим колам, виступила іні-

⁴ L'Humanité.— 1989.— 20 Juli.

⁵ Шрекер Й. Раздумья о прошлом, настоящем и будущем // Всемирное профсоюзное движение.— 1989.— № 8.— С. 3.

⁶ Цит. за: Пиццинато А. Рабочий класс сегодня и завтра // Рабочий класс и современный мир.— 1988.— № 6.— С. 69.

⁷ Всемирное профсоюзное движение.— 1989.— № 7.— С. 5.

ціатором створення міжнародного дослідницького проекту «1 Травня» з участю ЮНЕСКО, а також понад 70 наукових центрів і окремих дослідників з Австрії, Австралії, Англії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Гватемали, Голландії, Греції, Данії, Індії, Ірландії, Іспанії, Італії, Канади, Китаю, Мексики, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, ПАР, Перу, Польщі, Португалії, Пуерто-Ріко, Румунії, СРСР, США, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Франції, ФРН, Швейцарії, Швеції, Чехословаччини, Югославії, Японії. Цей перелік країн підтверджує слова представника міланського відділення «Фонду Джакомо Бродоліні» А. Панацчоне, сказані ним на московській міжнародній науковій конференції «Робітничий клас і сучасність» (жовтень 1986 р.), про те, що проект «1 Травня» є основою для «міжнародного наукового співробітництва між інститутами і дослідниками, що дотримуються різних ідеологічних позицій і політичних поглядів»⁸.

У випущених «Фондом» бюлетенях (їх перший номер вийшов у квітні 1986 р.) міститься великий інформативний матеріал про науково-дослідні заходи, проведені в різних країнах у зв'язку з святкуванням 1 Травня. Не аналізуючи всі ці матеріали (статті, бібліографічні огляди, рецензії, проекти), виділимо лише далеко неповну інформацію про дослідження проблеми радянськими вченими. Це історіографічні статті В. К. Коломійця з Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР (учасника міжнародного проекту від нашої країни)⁹, «Передмова» до бібліографії російських і радянських праць з історії 1 Травня, написана директором цього ж інституту, членом-кореспондентом АН СРСР Т. Т. Тимофєєвим і професором М. А. Заборовим¹⁰, інформація¹¹ про вихід у світ кількох мовами книги С. М. Аскольдової «Про події в Чикаго у 1886 р.»¹² та ін.

Відповідно до програми робіт за проектом «Фонду Бродоліні» в різних країнах було складено бібліографії з історії 1 Травня від чикагських подій 1886 р. до наших днів¹³, що включали поряд з політичною літературою образотворчу продукцію (іконографічну і фотодокументацію).

Однією з цілей проекту було створення архіву матеріалів з першотравневої тематики. Деякі результати цієї роботи вже знайшли відображення на виставках «Зображувальні засоби і змістовні аспекти Першотравня», які експонувалися в 1984 і 1986 рр. в Італії. Матеріали іншої виставки, організованої в Західному Берліні (близько 600 унікальних фотографій, ілюстрацій, картин, листівок і брошур, що відобразили виникнення і розвиток першотравневого руху в 40 країнах), були опубліковані в книзі «Моя Батьківщина — Інтернаціонал: міжнародна ілюстрована історія 1 Травня»¹⁴.

У серії «Зошити Фонду Джакомо Бродоліні» вийшов збірник статей «Знай, що сьогодні твоє свято... (до вивчення історії 1 Травня)»¹⁵. Представлення книги відбулося в Римі під час першотравневого свята 1987 р. Тоді ж було видано працю, підготовлену іншим італійським учасником

⁸ Панацчоне А. О некоторых аспектах международного сотрудничества исследователей рабочего движения // Рабочий класс и современность: (По материалам научной конференции).— М., 1986.— С. 383—386.

⁹ Kolomiez V. The Institute of International Labour Studies of the USSR Academy of Sciences on the Centenary of May Day // May Day Bulletin (Milan).— 1987.— № 2.— P. 10—12; Kolomiez V. Latest Research on the History of May Day in the Soviet Union // Ibid.— 1988.— № 4.— P. 16—20.

¹⁰ May Day Bulletin.— 1987.— № 2.— P. 12—14.

¹¹ Ibid.— P. 27.

¹² Askoldova S. Über die Ereignisse in Chicago 1886.— Moskau, 1986.— 103 s.

¹³ May Day Bulletin.— 1987.— № 2.— P. 12—14.

¹⁴ Mein Vaterland ist International: internationale illustrierte Geschichte des 1. Mai 1886 bis heute.— Berlin/W, 1986.— 355 s.

¹⁵ «Sappi che oggi è tua festa...» Per la storia del 1 Maggio: A cura di Andrea Pannaccone.— Venezia, 1986.— 152 p.

проекту — «Фондом Дж. Фельтринеллі», «Ті, що об'єдналися під червоними прапорами. Історія і культура Першотравня. 1886—1922»¹⁶.

В рамках проекту у різних країнах відбулися дискусії в зв'язку з 100-річчям Першого травня і, нарешті, підсумком діяльності наукових установ 38 країн, які брали участь в міжнародному дослідницькому проекті, була підготовка колективної праці, що містила унікальні документи і матеріали про зародження 1 Травня, перші його святкування в міжнародному масштабі. Йдеться про документальне відображення історії масового робітничого руху, яка співпадає з виникненням за ініціативою Ф. Енгельса II Інтернаціоналу (його сторіччя широко відзначалося в 1989 р. в міжнародному масштабі і на національному рівні)¹⁷.

Наукові дослідження істориків про День міжнародної солідарності трудящих проводилися і за рамками «Фонду Бродоліні». Напередодні і в роки ювілею у різних країнах видано книги, брошури, статті, збірники документів з даної тематики. З них назвемо лише деякі випущені в США. Це — праця професора Принстонського університету П. Авріча «Хеймаркетська трагедія»¹⁸, нарис керівника Товариства історії робітничого руху штату Іллінойс професора М. Едельмана про пам'ятні місця Чикаго, пов'язані з подіями 1886 р.¹⁹, монографія відомого дослідника історії американського робітничого руху, вченого-марксиста Ф. Фонера «Перше травня. Коротка історія міжнародного свята робітників. 1886—1986»²⁰. Ця книга про історію зародження першотравневого свята в США і його наступне поширення в світі була видана в Радянському Союзі в 1988 р. з передмовою під назвою «Інтернаціональна солідарність трудящих: традиції і сучасність» і додатком, в якому наведені документальні матеріали з історії 1 Травня (добірка підготовлена співробітниками Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР).

Якщо американські вчені зазначають, що виникнення Першотравня безпосередньо пов'язане з США, то французькі — дотримуються «франкоцентристської» концепції походження свята міжнародної солідарності трудящих. Так, Ж. Сегі, книга якого «1 травня — сто пам'ятних весен» вийшла в Парижі в 1989 р., в інтерв'ю газеті «Юманіте» говорив: «В усьому світі вважають, що історія 1 Травня мало відома. Часто думають, що ідея прийшла з США після кривавої розправи над учасниками маніфестації в Чикаго в 1886 р. Насправді ж батьківщиною 1 Травня є Париж. Саме в Парижі... було прийнято рішення проводити Міжнародний день солідарності трудящих — 1 Травня»²¹.

Книга лідера французького профспілкового руху доповнює працю французького історика А. Росселя, видану до 90-річчя і перевидану до 100-річчя Першотравня²². Вони, як і монографія Ф. Фонера і праця ученого і журналіста з НДР Д. Фрікке²³, були перекладені на російську мову і опубліковані в СРСР. Хоча ці книги написані дослідниками з різних країн, у них чимало спільного, зокрема щодо причин їх написання. «Щороку, — зазначає А. Россель, — мільярди людей у світі відзначають 1 Травня, свято, яке за своєю популярністю перевершило різдво. Однак є чимало людей, які... дуже туманно уявляють, що означає ця дата. Навіть робітникам-активістам часто не відомо, які витoki цього

¹⁶ *Uniti sotto le rosse bandiere: Storia e cultura del Primo Maggio. 1886—1922.*— Milano, 1987.— 112 p.

¹⁷ *A Documentary Book on May (English edition in two volumes): Fondazione Giacomo Brodolini. The Memory of May Day. Edited by Andrea Panaccione.*— Venezia, 1989.— 1280 p.

¹⁸ *Avrich P. The Haymarket Tragedy.*— Princeton, 1986.

¹⁹ *Adelmann W. Haymarket Revisited.*— Chicago, 1986.— 254 p.

²⁰ *Foner P. May Day: A short History of the International Workers Holiday. 1886—1986.*— New York, 1986.— 310 p.

²¹ *L'Humanité.*— 1989.— 20 Juli.

²² *Россель А. 1 Мая: 90 лет борьбы трудящихся всего мира.*— М., 1982.— 279 с.; *Россель А. 1 Мая: 100 лет борьбы трудящихся всего мира.*— М., 1988.— 288 с.

²³ *Фрикке Д. 1 Мая: история, традиция, борьба.*— М., 1986.— 256 с.

свята, яким воно було раніше, чим є сьогодні... Цій події давалися тенденційні й суперечливі оцінки, причому нерідко навіть самими робітничими активістами. Заявляють, наприклад, що свято, яке в минулому мало велике значення, сьогодні нібито повністю його втратило. Але цей спосіб «критикувати» Першотравень не новий, з перших років його святкування такі спроби були. Сила ж 1 Травня — в його міжнародному характері, в самому факті, що трудящі, незважаючи на кордони, які їх розділяють, можуть в один день вийти на вулицю і разом висунути спільні вимоги»²⁴.

Ж. Сегі з жалем зазначав, що «історія 1 Травня не стала предметом вивчення професіоналів» і, що в Франції, де, на його думку, зародилася ідея святкування 1 Травня, «дітей залишають у невіданні щодо найпоширенішого міжнародного дня»²⁵. Звідси випливає обов'язок дослідників «нагадати справжню історію зародження цього свята..., нагадати про його сучасне значення», показати його «людський аспект», як, «слідуючи своїм ідеям, ідеалам і навіть утопіям, люди надають щоразу святкуванню Першотравня неповторного характеру»²⁶.

Результати досліджень учених (за рамками цього короткого огляду залишилися численні дискусії на наукових форумах і конференціях, проведених у різних країнах), здійснених у рамках святкування 100-річчя Першого травня, не претендуючи на вичерпне висвітлення його вікової історії, внесли певний вклад у вивчення першотравневої проблематики і руху інтернаціональної солідарності трудящих, яка сьогодні перед загрозою екологічного чи ядерного знищення людської цивілізації все більше перетворюється на загальнолюдську, планетарну солідарність. Нові дослідження, коротко охарактеризовані в огляді, збагативши в цілому історіографію міжнародного робітничого і загальнодемократичного руху, водночас поставили перед нею багато нових завдань і проблем.

Одержано 01.02.90.

²⁴ Россель А. 1 Мая: 100 лет борьбы трудящихся всего мира.— С. 11.

²⁵ L'Humanité.— 1989.— 20 Juli.

²⁶ Там же.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. О. Курносов (Київ)

Проблеми перебудови в Українській РСР

Даний матеріал є завершальним з циклу лекцій, що їх друкував журнал у розділі «На допомогу викладачу історії». Він присвячений проблемам перебудови і висвітлює такі питання, як загальна оцінка нового етапу в розвитку радянського суспільства, процеси перебудови індустріального виробництва, становище в сільському господарстві, зрушення у суспільно-політичному житті й перші кроки на шляху зростання національної самосвідомості українського народу.

Виклад матеріалу можна розпочати з того, що становище, в якому опинилася наша країна на початок 80-х років, обумовило необхідність його революційного оновлення. Зміст перетворень був спрямований на те, щоб повністю розкрити творчі та соціальні ресурси соціалізму, ідеї якого були дискредитовані ще з часів сталінського тоталітаризму — антидемократичного режиму диктаторської сваволі, повного державного контролю над усіма сферами життя суспільства.

Про потребу докорінних змін у галузі економіки і політики, соціальному й духовному житті нашої країни вперше було сказано на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС у доповіді Генерального секретаря ЦК партії М. С. Горбачова. У рішеннях XXVII з'їзду партії, XIX Всесоюзної партійної конференції, наступних пленумів ЦК, у численних виступах Михайла Сергійовича вироблялися й удосконалювалися концепція і конкретні шляхи перебудови, яка має пройти свої етапи, є порівняно тривалим процесом. На початковій її стадії було подолано ілюзії про щасливе благоденство, усвідомлено дійсну ситуацію, що склалася у попередній період, сформульовано зміст і напрями кардинальних змін. Після цього перебудова перейшла із сфери планів і програм у безпосередню практику¹.

Приступаючи у квітні 1985 р. до оновлення радянського суспільства, ЦК КПРС вважав, що можна обмежитися лише певним виправленням окремих його деформацій. Однак з часом виявилось, що потрібні докорінні перетворення — від фундаменту до надбудови, необхідна зміна нашої точки зору на соціалізм, на самі його критерії. Стало зрозумілим, що долю перебудови може вирішити здійснення двох взаємопов'язаних ключових проблем: радикальної економічної реформи з її кінцевим результатом у соціальній сфері й демократизації суспільного життя, розширення гласності.

Слід наголосити на тому, що багато процесів перебудови на Україні здійснювалися складно й неоднаково. Протягом минулих років у республіці було створено нову політичну й морально-психологічну обстановку. Відбулися реальні зміни у мисленні і настроях людей, більшість з яких підтримує ідеї перебудови, бере в ній активну участь. Намітилися деякі позитивні зрушення в соціально-економічній сфері, з'явилися молоді політично зрілі таланти і лідери. Набувають дедалі більшої ваги загальнолюдські цінності. На практиці почалося здійснення політичного й економічного суверенітету України, вживалися заходи по економічному захисту інтересів республіки як від свавілля відомств, так і необов'язкових партнерів з різних регіонів кра-

¹ Горбачов М. С. Перебудова — справа всіх народів країни // Рад. Україна. — 1989. — 24 лют.

їни. Для більш успішного подолання проблем економічного й політичного розвитку республіки на порядок денний постала необхідність щонайповнішого використання того надзвичайної сили потенціалу, який криється в українському національному відродженні.

Однак все це, а також підвищення вимог людей до самих себе, до інших — як до рядових працівників, так і до партійних, державних і господарських керівників — відбувається одночасно із зростанням опору, агресивності консервативних сил — тих груп й окремих осіб, які в перебудові вбачають загрозу своїм корисливим інтересам і цілям. Перетворення відбуваються в умовах зіткнення старого і нового, різних понять і думок, на фоні економічного безвладдя, що утвердилося в країні². Тому й не дивно, що в 1989 р. у багатьох місцях країни, в тому числі й на Україні, прокотилася хвиля шахтарських страйків, які призвели до зниження темпів економічного розвитку.

На цьому етапі наштовхувалися на протидію, губилися в бюрократичних лабіринтах багато ініціатив і починань трудящих, насамперед людей творчого, незалежного, державного мислення. Немало на Україні є й таких, хто виявляє зневіру в те, що робиться. Одні з них вважають, що перебудова здійснюється вкрай радикально, інші — надто повільно, а деякі в реформуванні багатьох сфер життя вбачають відхід від традиційного розуміння суспільних процесів, які десятиріччями вважалися за соціалістичні.

Ідеї соціалізму дискредитувала насамперед адміністративно-командна система, у тому числі її складова частина — Комуністична партія. Вона на початковому етапі відстала від перебудовних процесів, які швидко розгорталися в суспільстві. Відставання пояснювалося насамперед тим, що мільйонні маси комуністів десятиріччями були відчужені від формування й реалізації партійної політики. Цим займалося партійне керівництво. Немало з них (консервативно настроєних) сприяли перекрученню й гальмуванню революційних перетворень. Так, і тоді, коли було не прийнято говорити про наближення нашого народного господарства до безодні, з трибуни XXVI з'їзду Компартії України з гордістю звітували про піднесення економіки республіки на новий рівень. І коли вже у перебудовний період увесь світ вголос говорив про кризове становище економіки країни, з трибуни чергового з'їзду також запевняли, що економіка України зробила великий крок уперед³. Все це посилювало негативні думки трудящих про партійний апарат, в якому до того ж був помітним прошарок людей некомпетентних і недостатньо здібних.

Згодом розпочалося очищення партапарату від них, запроваджено альтернативність виборів на керівні партійні посади. Та нерідко все це перетворювалося на звичайну формальність. А проголошення обіцянок на майбутнє часто повторювало резолюції минулих років. Чимало керівників і членів партійних комітетів республіки так і не змогли відмовитися від командного стилю роботи, адміністрування, не спромоглися подолати розрив між словом і ділом, не знайшли правильного шляху взаємовідносин з неформальними об'єднаннями, які виникали скрізь. Досить помітна частка партійних керівників неправильно оцінювала роль інтелігенції в перебудові, а то й прагнула протиставити їй робітників і колгоспників — словом чинила опір перебудові на багатьох її ділянках.

Перешкодою на шляхах перебудови виступало також моральне обличчя багатьох комуністів. Насамперед з числа тих 80—120 тис., яких щороку виключали з членів і кандидатів у члени КПРС. Вони своїми діями ганьбили звання комуніста, стаючи на шлях розкрадання,

² Правда.— 1990.— 8 фев.

³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981.— С. 8; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 9.

спекуляції, хабарництва, зловживань службовими обов'язками, пияцтва та інших злочинів⁴. Все це не сприяло згортанню критичного ставлення до позиції та поведінки багатьох комуністів, до роботи партійних організацій, відновленню їх авторитету, який помітно похитнувся серед народу, не підвищувало інтелектуальний рівень апарату. Ще більшою мірою втратили авторитет профспілки і комсомол, що давно позбулися самостійності у своїй діяльності.

З метою підвищення авторитету партії, з'ясування того, як передавати владу Радам, розпочало вживати заходи нове керівництво Центрального Комітету Компартії України. Воно вдалося до аналізу причин виникнення загальнопартійних проблем, виявленню того, що призвело до стану облоги, в якому опинилися партійні організації. Відродженню авторитету партії підпорядковувалися ініціативи, з якими виступали рядові й керівні комуністи на місцях. Зокрема, вони брали активну участь у перебудові, в організації політичних і партійних клубів, відверто вказували на існуючі проблеми й визначали нелегкі шляхи їх подолання тощо.

Одним з найважливіших своїх завдань Компартия України визначила послідовне утвердження політичного й економічного суверенітету Української РСР в оновленій радянській федерації. Республіканська партійна організація в цілому висловилася на підтримку проекту Платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії «До гуманного, демократичного соціалізму», схваленого лютневим (1990 р.) Пленумом ЦК.

Однак у республіці щодо цієї Платформи розгорнулася широка дискусія, висловлювалися різні думки й погляди. В процесі її обговорення наочно проявилися, з одного боку, консерватизм і догматизм учорашніх сил, з другого — відверте стремління до корінного реформування партії. Прибічники останнього розпочали організаційне оформлення своїх структур і об'єднань. Так, 20—21 січня 1990 р. у Москві відбулася Всесоюзна конференція представників 162 партклубів і парторганізацій з 102 міст і 13 союзних республік країни. На ній була прийнята «Демократична платформа в КПРС», що мала як ряд спільних позицій з проектом Платформи ЦК КПРС, так і докорінні відмінності від цього документа⁵. Більшість делегатів з України на цій конференції підтримала демократичну платформу. 24—25 березня 1990 р. 109 комуністів з 21 області республіки провели в Харкові першу республіканську конференцію прихильників радикальної демократизації Компартії України⁶.

Поступово дедалі більше партійних керівників переходили на прогресивні самостійні позиції, ширшим ставало коло тих партійних комітетів, які вимагали запровадження реальної внутріпартійної демократії на всіх рівнях.

Далі вчитель має розповісти учням про перші кроки перебудови індустріального виробництва. Пошуки нових шляхів і методів господарювання обумовили на Україні більш повне використання інтенсивних факторів розвитку індустрії, посилення ряду інших прогресивних тенденцій. Збільшувався середньорічний обсяг промислового виробництва при невисоких темпах його зростання, які все зменшувалися. Це пояснювалося тим, що промисловість республіки почала відмовлятися від того курсу, яким ішла багато десятиріч, постачаючи країні в основному руду, метал, вугілля. Замість цього вона почала переходити на розширення випуску наукоємкої продукції, насамперед точного машинобудування⁷. Розвиток народного господарства України характеризувався дальшою соціальною переорієнтацією економіки, пе-

⁴ Правда.— 1990.— 21 фев.

⁵ Правда.— 1990.— 3 марта.

⁶ Літ. Україна.— 1990.— 5 квіт.

⁷ Известия.— 1990.— 8 февр.

ревищенням темпів приросту виробництва предметів споживання порівняно з темпами нарощування засобів виробництва.

Перебудова відкрила нові можливості для компетентного інженерного й економічного мислення. Чимало керівників промислових підприємств, інженерів, конструкторів, технологів, робітників-новаторів прагнули до подолання інертності, оковамилювання, орієнтації на посередність, запроваджували найбільш ефективні методи розробки сучасної техніки і технології. В результаті в республіці з'явилися машини й механізми, які за своїми конструкторсько-технологічними даними не поступалися кращим зарубіжним зразкам, а то й перевищували їх.

Свідченням громадянської й професійної зрілості трудящих може бути діяльність колективу Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе, який одним з перших у країні нагромадив досвід господарювання по-новому. Для того щоб більш щільно пов'язати інтереси кожного члена трудового колективу з ближчими й віддаленими інтересами підприємства, на Львівському об'єднанні «Конвейер» обрали зовсім незвідані шляхи. З ініціативи його генерального директора В. М. Воложина був розроблений статут соціалістичного акціонерного товариства, на основі якого було випущено й реалізовано серед працівників об'єднання акції, що надавали їм право на одержання частки прибутку. Це значно активізувало їх трудову діяльність, змусило на ділі включитися в управління виробництвом, тобто стати дійсними хазяями підприємства.

Одночасно з пошуками найбільш ефективних господарських і технічних рішень багато ініціативних і компетентних спеціалістів витрачали чимало енергії на боротьбу з інструкціями, що все забороняли, та їх ревнителю. Яскравим прикладом цього є доля черкаського інженера А. І. Чабанова, який разом із своїми колегами-однотимцями вирішив створити сучасне обладнання, вкрай необхідне підприємствам країни. Розроблені ними в короткий строк нові типи верстатів і систем управління одразу ж одержали високу оцінку як у країні, так і за рубежом. Однак місцеві партійні власті й відомчі інстанції безпідставно звинуватили його, зняли з роботи й виключили з партії. Це був конкретний прояв опору перебудові. Лише особисте втручання М. С. Горбачова врятувало країні важливу справу, а черкаському науково-виробничому об'єднанню «Ротор» — його генерального директора⁸.

Та одного ентузіазму й особистого новаторства для належного прориву було замало. Докорінна перебудова індустріального виробництва, як і всієї економіки, вимагала насамперед високої відповідальності й підготовлених високопрофесійних кадрів. Перебудова передбачала урізноманітнення форм соціалістичної власності, створення нових економічних механізмів, які б стимулювали трудову діяльність людини, робили її власником засобів виробництва. Необхідно було відмовитися від старої моделі індустріалізації, що базувалася на споживанні величезної кількості природних, матеріальних та енергетичних ресурсів. Структура виробництва, яка склалася, була надзвичайно трудомісткою, а доходу давала мало. Вона також обумовила утворення на Україні понад усяку норму могутніх індустріальних й енергетичних комплексів, що негативно позначалося на екологічній обстановці в республіці.

В нових умовах господарювання на Україні були задіяні далеко не всі економічні підйоми та стимули реформи. В результаті немало індустріальних підприємств продовжували виробляти неякісну продукцію, звужували її асортимент і невиправдано підвищували на неї ціни. Машинобудівні заводи, як і раніше, випускали досить значну кількість

⁸ Матеріали Пленума Центрального Комітету КПСС, 16 лютого 1986 г.— М., 1986.— С. 42—43; Правда.— 1988.— 13 янв.; Правда України.— 1988.— 20 фебр.

технічного обладнання застарілих моделей, високої металоємкості тощо.

Значну увагу вчителеві слід приділити розповіді про становище в сільському господарстві. Дуже складно й непросто відбувалися перетворення в українському селі. Це пояснюється насамперед ще не подоланими до кінця наслідками сталінської колективізації, аграрної політики наступних десятиріч, яка не тільки завдавала відчутного удару по престижу селянської праці, а й на десятиріччя наперед дезорганізувала продуктивні сили села. Не оновлювалася внутрішня структура колгоспів і радгоспів, продовжувалася знеосібка у використанні землі, інших виробничих фондів, в оплаті праці міцні позиції посіла зрівнялівка тощо.

Все це перестало відповідати потребам розвитку аграрного сектора, вимагало принципової зміни підходів до потреб сільськогосподарського виробництва, кардинальної перебудови економічних відносин на селі, урізноманітнення форм власності, освоєння нових методів господарювання. Без таких зрушень не можна задовольнити потреб населення продуктами харчування, а промисловість — сільськогосподарською сировиною.

На Україні, як і в інших республіках, в останні роки проводилися пошуки організаційних та економічних шляхів найбільш ефективного господарювання на селі. Одним з таких заходів було створення системи держагропрому, діяльність якого скоро підтвердила необхідність дальшого вдосконалення як управління сільськогосподарським виробництвом, так і взаємовідносин між його партнерами. В результаті з'явилися нові форми підприємств у вигляді агрокомбінатів, агрофірм і агрооб'єднань, багато з яких, поряд з великими, економічно міцними колгоспами і радгоспами, засвідчують свою життєздатність. Впевнено керує ось уже чотири десятиріччя колгоспом, а нині агрофірмою «Зоря», що під Ровно, двічі Герой Соціалістичної Праці, народний депутат СРСР В. А. Плютинський. Тут по-сучасному ведуться виробничі справи, вирішуються соціально-побутові проблеми, господарство розширює міжнародні зв'язки. Вже кілька років як вивішено об'яву: «На роботу не приймаємо, вакансій нема»⁹. Це красномовне свідчення господарювання по-новому і людського благополуччя.

Такі агропідприємства є й у деяких інших місцях України. Проте значно більше налічується середніх і слабких, нерентабельних господарств, де в процесі перебудови краще підходить застосування орендних відносин. У республіці зроблено перші кроки по розвитку колективного, сімейного та інших видів підряду — як у рослинництві, так і в тваринництві. Він довів свою виробничу перевагу, обумовив початок відродження раніше покинутих чи проголошених неперспективними сіл. Та ентузіазм, високопродуктивна праця орендаторів не повинні стати синонімом виснажливості. Тим більше, що сімейна оренда об'єктивно супроводжується використанням дитячої праці, а це може негативно впливати на здоров'я й гармонійний розвиток підростаючого покоління.

Нові форми праці та методи господарювання сприяють зростанню виробництва продукції сільського господарства, зниженню її собівартості, збільшенню прибутку й рентабельності. Однак у багатьох місцях республіки вони запроваджуються повільно, не набувають поширення. Це пояснюється рядом причин. Так, незважаючи на відповідне законодавство, у тому числі й затверджене на з'їздах народних депутатів СРСР, триває хибна практика, коли прибуток, одержаний трудовим колективом, без дозволу «згори» не може бути ним використаний на власні потреби, а то й значну його частку вилучають волевим рішенням.

⁹ Неделя.— 1989.— № 32.— С. 13.

Таким чином, в економіці республіки, хоча й з прорахунками та помилками, але здійснювалися перші кроки у напрямі перебудови. Певні зрушення у запровадженні нових форм і методів господарювання відбувалися й у промисловості та в сільському господарстві. Однак докорінного перелому тут ще не відбулося. Більше того, середньорічні темпи приросту національного доходу в республіці все зменшувалися, зростав товарний дефіцит, посилювалася інфляція тощо. Основними причинами цього були відсутність життєво важливих законів, на яких мають базуватись економічна реформа, практичні дії кожного громадянина, затримка з розробкою комплексних рішень з точним визначенням пріоритетів і послідовності дій. Найбільш дієздатна частка нації постійно відволікалася для служби у Збройних Силах СРСР. Великий вплив на формування складної ситуації в економіці справляли опір адміністративно-командної системи, бурхливий розвиток спекуляції, корупції та розкрадання, нерідко байдужість і безладдя самих трудівників.

Вчитель має розповісти учням про зрушення у суспільно-політичному житті. Найважливішим інструментом перебудови, від якого багато в чому залежать результати революційних перетворень, є широка демократизація суспільства, розширення гласності в усіх сферах його життя. Вже на першому етапі перебудови значно активізувалася творча енергія мас. Скрізь у республіці зростали рівень громадянської самосвідомості людей, прагнення до критичної переоцінки досягнутого, пошуку нових підходів і шляхів вирішення найрізноманітніших завдань. Демократизація стала найбільш помітним наслідком перебудови.

Одними з рушійних сил гласності є засоби масової інформації та письменницький загал, насамперед їх публіцистика і участь у громадському житті. Саме вони переконливо розповідають про світле й трагічне в нашій історії і сьогоденні, про ентузіазм трудящих мас у побудові нового суспільства й про відхід від ленінських заповітів, про страхотливі злочини сталінізму. На сторінках газет і журналів з'явилось чимало матеріалів про застійні часи, про те, як політичне й державне керівництво республіки, слухняно виконуючи волю центральних відомств, довело соціально-економічне становище України практично до кризи.

Значну увагу журналісти й публіцисти зосереджують на викритті тих, хто своїми діями стає на перешкоді перебудові, намагається загальмувати прогресивні перетворення, встановити над гласністю контроль, підпорядкувати її своїм корисливим інтересам.

Переважна більшість громадян реально оцінює діяльність партійного й державного апарату та його керівників. Народ дає владу в руки кращих своїх представників. Проте якщо вони не виправдовують його сподівань, то може цю владу і відібрати. Зокрема, під тиском незадоволення багатьох трудящих-комуністів і безпартійних змушені були піти у відставку перші секретарі Ворошиловградського, Донецького, Житомирського, Івано-Франківського, Харківського, Чернігівського обкомів Компартії України.

Однією з прикмет оновлення суспільного життя став початок нових взаємовідносин між державою і церквою, представниками усіх релігій. Віруючим повертали храми, інші культові споруди. Створюються більш сприятливі умови для здійснення свободи слова. Важливою подією було святкування влітку 1988 р. 1000-річчя прийняття християнства на Русі. Зростає інтерес народу, у тому числі й молоді, до моральних витоків своєї культури, історії релігії. На цьому фоні не можуть не викликати занепокоєння відносини, що склалися в ряді місць Західної України між православною й українською католицькою церквами.

Значне зростання суспільно-політичної активності людей викликало певне вдосконалення виборчої системи, альтернативність у висунен-

ні кандидатів у депутати під час виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. Самі ж вибори стали випробуванням авторитету партійного і державного керівництва республіки. Значна кількість секретарів партійних комітетів — від районних і до Центрального Комітету, голів виконкомів Рад народних депутатів різних рангів — була заболотована.

Перші етапи роботи з'їздів народних депутатів СРСР і сесій Верховної Ради країни виявили немало лідерів — незалежних людей, компетентних не тільки у сфері своєї діяльності, а й у політичній, законодавчій творчості. Робота з'їзду і Верховної Ради засвідчила також труднощі в набутті парламентського досвіду, те, що бути парламентарієм не кожному під силу. Активно діють члени Республіканського депутатського клубу України. Вони беруть участь у суспільно-політичному житті республіки, розробляють різні платформи й документи, з якими звертаються до широкої громадськості УРСР.

З метою активізації перебудовних процесів на Україні одна за одною виникали неформальні громадські організації. Це обумовлювалося насамперед недоліками у функціонуванні всіх ланок політичної системи суспільства. У вересні 1989 р. з ініціативи Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР створено масову організацію — Народний рух України за перебудову, який протягом короткого часу набув авторитету у значної частини народу. Його головою обрано відомого поета І. Драча. До складу Руху ввійшли комуністи і безпартійні, комсомольці і священнослужителі, інтелігенція й робітники, люди різних національностей, різних політичних поглядів та намірів, на жаль і такі, хто не поважає загальноприйнятих у цивілізованому суспільстві норм поведінки.

Наприкінці жовтня того ж року на установчому з'їзді Руху було проголошено утворення екологічної асоціації «Зелений світ», яку очолив письменник, народний депутат СРСР Ю. Щербак. Одна за одною з'являлися організації історико-просвітницького товариства «Меморіал», мета яких полягає в збереженні та увічненні пам'яті про жертви безпідставних репресій, надання допомоги тим, хто постраждав від сваволі, захистити їх інтереси у державних і громадських установах. На хвилі демократизації виникли, існують і діють десятки інших громадських організацій. Проте не всі з них дотримуються законодавства і встановленого порядку, а то й припускають дії, які можуть призвести до масових проявів насильства. Насамперед це стосується Спілки незалежної української молоді, Української гелісінської спілки та деяких інших угруповань.

Демократизація зумовила появу незвичної для нас форми вирішення конфліктів. Так, коли шахтарі переконалися, що сподівання на соціальну справедливість не виправдовуються, вони вдалися до крайньої міри — страйку. Разом з іншими влітку 1989 р. застрайкували й гірники України — Донецької, Дніпропетровської та західних областей республіки. Великим виявився перелік невирішуваних проблем, що викликали такий рішучий протест. Вимоги починалися від задоволення побутових питань і закінчувалися виявом недовіри місцевим партійним, профспілковим і господарським керівникам, потребою скорішого впровадження нових методів господарювання. Вжиті урядом соціальні й матеріальні заходи сприяли відновленню роботи на всіх шахтах республіки.

Дальші зрушення в суспільно-політичному житті республіки пов'язані з виборами у березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади. Депутатський корпус значно поновився. До складу Рад було обрано немало кандидатів у депутати від різних громадських політизованих організацій, які вважали себе представниками демократичної альтернативи офіційним властям. Та переважно більшість депутатських місць здобули представники державного й партійного апарату, господарські керівники різного рангу. Насамперед це стосується

депутатів Верховної Ради УРСР, серед яких нема жодного рядового колгоспника, вкрай обмаль робітників, лише 13 жінок і 5 комсомольців. Отже, новообраний склад Верховної Ради Української РСР далеко не відповідає соціальному складу населення республіки¹⁰.

Вчитель також акцентує увагу на тому, що розширення демократичних свобод завжди супроводжується зростанням потягу народних мас до національного самоусвідомлення, відродження патріотизму. Тому демократизація всіх сторін нашого життя на сучасному етапі розвитку радянського суспільства посилила у трудящих почуття національної гідності, самоповаги, любові до свого рідного краю. Одночасно вона висвітлила гострі проблеми, які нагромадилися у такій найтоншій, найболючішій у житті людства сфері, як національне питання.

В республіці його гострота обумовилася грубим викривленням ленінських засад національної політики ще з часів сталінізму, позбавленням по суті прав на задоволення національних, соціальних і культурних потреб людей різних національностей, які в силу різних причин опинилися на території Української РСР. Принципові підходи до розв'язання цих проблем зафіксовано в платформі КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах». До практичного вирішення національного питання включилися громадські організації, створені на Україні в період перебудови. На початку 1990 р. у республіці вже налічувалося близько 100 національно-культурних товариств¹¹. Тоді ж було утворено Державний комітет УРСР у справах національностей.

Центральний Комітет Компартії України в останні роки неодноразово розглядав стан національних відносин у республіці. Поряд із здобутками він відзначав і недоліки, що мали тут місце. Спільними зусиллями партійні, державні і громадські організації почали закладати основи під розширення дійсного суверенітету республіки. Для найбільш повного задоволення соціально-культурних потреб українського народу, кожної національності в органах влади утворювалися комісії з міжнаціональних питань, формуються національні адміністративно-територіальні утворення, йшлося про надання правових гарантій тим громадянам, які проживають за межами своїх державно-територіальних утворень. Зміцненню національної самосвідомості українського народу сприяло широке святкування в усьому світі 175-річчя з дня народження його великого сина Т. Г. Шевченка. Відзначено 50-річчя возз'єднання Західної України з Радянською Україною у складі СРСР, здійснене на основі волевиявлення трудящих західноукраїнських земель, проголошеного у жовтні 1939 р. на Народних Зборах Західної України, яке стало реальним завершенням першої спроби возз'єднання українських земель ще в 1919 р.

Особливо гострого характеру в останні десятиріччя набула проблема розвитку української мови, яка є одним з вирішальних факторів національної самобутності народу, проявом його багатовікової національної культури. Ця гострота була викликана догматичними «теоріями» колишнього ідеологічного керівництва КПРС (насамперед, в особі Суслова), яке програмним завданням партії проголосило ідею штучного злиття націй під гаслом їх розвитку.

В результаті слухняного здійснення цих установок роль і значення української мови почали катастрофічно падати, сфера її вживання постійно звужувалася. Закривалися сотні шкіл з українською мовою навчання, її практично було витіснено з науки і техніки, вищих і середніх спеціальних учбових закладів, з багатьох партійних і державних установ, вона майже перестала звучати у спілкуванні людей у містах. Впала національна самосвідомість багатьох українців¹². Після квітнево-

¹⁰ Івашко В. А. Доповідь на пленумі ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1990.— 3 квіт.

¹¹ Рад. Україна.— 1990.— 8 берез.

¹² Літ. Україна.— 1990.— 15 лют.

го (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, який провів епоху перебудови, демократизації й гласності, було створено можливості для національного відродження, піднесення ролі української мови у духовному житті республіки.

У лютому 1989 р. було засноване республіканське Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, яке очолив відомий поет і громадський діяч Д. Павличко. Значну увагу воно приділяло розвитку української мови в республіці, утвердженню її в усіх ділянках суспільного життя, примноженню традицій українського народу, формуванню національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян, гармонійному розвитку міжнаціональних відносин.

Спільними зусиллями встановлювалася історична справедливість. Наприкінці 1989 р. було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, на забезпечення всебічного розвитку і функціонування її в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до Закону українську мову в республіці проголошено державною і поряд з російською та іншими мовами — також і мовою міжнаціонального спілкування. Цей Закон створює всі можливості для розвитку й використання мов інших національностей аж до малих етнічних груп.

Почали налагоджуватися тісніші зв'язки з українськими культурно-освітніми товариствами союзних республік країни. У дусі нового політичного мислення вироблялися нові підходи по перебудові суспільних і культурних зв'язків з вихідцями з України та їх нащадками за кордоном. Одним із свідчень цього було утворення в 1989 р. Міжнародного конгресу українців. Між республікою та величезним потенціалом української діаспори встановлювалися широкі практичні взаємовідносини. 15 січня 1990 р. у Києві відбулось урочисте відкриття Міжнародного інституту менеджменту, натхненником якого був професор із світовим ім'ям Б. Гаврилишин — вихідець з України. Викладачами цього інституту є й українці із США та Канади. А перед цим у Сполучених Штатах Америки було організовано громадський Фонд допомоги дітям Чорнобилю, Товариству української мови ім. Т. Г. Шевченка. Налагоджувалася співпраця з такими масовими організаціями українців за кордоном, як Світовий конгрес вільних українців, Комітет українців Канади, Ліга американських українців та ін.¹³

Отже, відбувалися перші зрушення в суспільно-політичному житті республіки. Треба тільки не сприймати демократизацію як вседозволеність. На жаль, події останнього часу дають підстави вважати, що саме так гласність і плюралізм думок розуміє певна частина членів деяких неформальних організацій. Одночасно не можна не бачити й прагнення ряду представників офіційних властей відносити до розряду демократичного лише те, що відповідає їх інтересам.

Одержано 12.04.90

Данный материал является завершающим из цикла лекций, которые публиковал журнал в разделе «В помощь учителю истории». Он посвящен проблемам перестройки и освещает такие вопросы, как общая оценка нового этапа в развитии советского общества, процессы перестройки индустриального производства, положение в сельском хозяйстве, сдвиги в общественно-политической жизни и первые шаги на пути возрастания национального самосознания украинского народа.

¹³ Літ. Україна.— 1990.— 22 лют.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Р. Я. Пиріг (Київ)

В. М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії

Висвітлюються окремі епізоди біографії В. Молотова, пов'язані з його діяльністю на Україні на початку 20-х та у 1932 рр.

Однією з найхарактерніших ознак сучасного революційного оновлення радянського суспільства є широке звернення до джерел нашого минулого, спроби заново осмислити пройдений шлях, засвоїти уроки історії, нерідко важкі й гіркі. Сьогодні на тлі минулого знову висвічує постаті колишніх «вождів», намагаючись покласти на терези часу добрі і несправедливі їх діяння. Та останні, на жаль, часто-густо переважають. Саме до таких діячів належить Вячеслав Михайлович Молотов.

Серед найближчого оточення Сталіна він помітно відрізняється політичним і фізичним довголіттям. Незмінний упродовж майже трьох десятиліть член Політбюро ЦК ВКП(б), тривалий час — голова Раднаркому, міністр закордонних справ СРСР. Один з найвпливовіших і зловісних діячів культівських часів, безмежно відданий Сталіну і безмірно винний у кривавих злочинних проти народу і партії. Розвінчання культу особи «вождя народів» кинуло на Молотова справедливу, але безкарну тінь, на десятиріччя зробило його «фігурою умовчання», сховало від справедливого народного гніву і суду. З свідомості старших поколінь він пішов у забуття, а молодь не мала й гадки про існування такого сумнозвісного сучасника. Малопомітною залишилася і його кончина у 1986 р. на 97-му році життя.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій про Молотова¹. Однак, на наш погляд, лише Р. Медведєв подає найбільш узагальнено точний, хоч багато в чому емоційно-інтуїтивний портрет Молотова. Відкриття доступу до архівів дає можливість створити історично достовірну біографію цього діяча, дозволяє показати підступне переродження революціонера у запопадливого і жорстокого виконавця волі тирана, всю глибину аморальності сталінщини.

Дана публікація ставить за мету висвітлення лише двох маловідомих сторінок політичної біографії Молотова, безпосередньо пов'язаних з його роботою на Україні в кінці 1920 — на початку 1921 та восени 1932 рр. Сталося так, що ці факти «випали» з поля зору істориків. Лише у Р. Медведєва зустрічаємо про них побіжну згадку та один рядок у авторизованій біографії Молотова. Мабуть з висоти подальшої політичної кар'єри посади, які він обіймав на Україні, здавалися йому вже малозначущими, а місії, виконувані там за дорученням Сталіна, були не варті обнародування.

В. М. Молотов (справжнє прізвище — Скрябін) народився 9 березня 1890 р. в слободі Кукарка Вятської губернії у сім'ї прикажчика. Навчався в Казані у реальному училищі. У 1906 р. вступив до більшовицької партії. Вперше був заарештований у 1909 р. Відбув два роки

¹ Медведєв Р. Об одном московском долгожителе // Юность.— 1989.— № 3.— С. 66—81; Буков К., Самордов А. Правая рука // Московская правда.— 1989.— 6 апр.; Амлинский В. Тень // Лит. газета.— 1988.— 7 сент.; И дашкин Ю. Знакомый с портретов // Лит. Россия.— 1988.— 22 июля та ін.

заслання. Після повернення вступив на економічне відділення Петербурзького політехнічного інституту. Саме тоді він почав брати участь у створенні газет «Звезда» та «Правда», працював секретарем останньої, виступав зі статтями. Потім — нелегальна революційна робота у Москві, арешт і заслання до Іркутської губернії, звідки він згодом втік. Повернувшись до Петрограда, він включився в підпільну діяльність. У 1916 р. Молотова ввели до Російського бюро ЦК партії. Після Лютневої революції він увійшов до редакції «Правды», розширеного складу ЦК та виконкому Петроградської Ради. Під час Жовтневої революції — член Петроградського Військово-революційного комітету.

У роки громадянської війни Молотов перебував на господарській та партійно-радянській роботі: 1918 р. — голова Ради народного господарства Північного району, 1919—1920 рр. — уповноважений РНК РСФРР на Поволжі, голова Нижегородського губвиконкому. На IX з'їзді партії був обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б) ².

Восени 1920 р., в умовах завершення громадянської війни, ЦК партії, Раднарком, особисто В. І. Ленін приділяли велику увагу відродженню паливно-металургійної бази Донецького басейну. Сюди на роботу прибула значна кількість партійних, радянських, господарських працівників. За рішенням Оргбюро ЦК РКП(б) у Донбас був направлений і Молотов. Нам не вдалося до кінця з'ясувати, як постало питання про рекомендацію Молотова на Україну. Однак, є свідчення, що в цей час у нього склалися напружені стосунки з місцевими нижегородськими працівниками.

Так чи ні, але вже 9 серпня 1920 р. секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор повернувся до ЦК РКП(б) з проханням затвердити кандидатуру Молотова на посаду голови Донецького губвиконкому замість Артема. Оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло це прохання, але затвердження Молотова відклало в зв'язку з заявою О. І. Рикова про необхідність поспішити з головою Укрпромбюро В. Я. Чубарем. У вересні рішення про направлення в Донбас Молотова з групою товаришів було прийняте. На початку жовтня він прибув у Донбас, був введений до бюро губкому партії і обраний секретарем ³.

11-12 листопада 1920 р. відбулася III Донецька губернська партконференція. Обговорювалися питання відбудови промисловості, продовольчого постачання, активізації організаційно-партійної роботи. З доповіддю «Чергові завдання партійного будівництва» виступив Молотов. Основні положення доповіді розходились з установками IX Всеросійської партконференції на дальше розгортання внутріпартійної демократії. Зокрема, Молотов стверджував: «Навіть коли повна перемога буде на фронтах, все напруження сил потрібно буде спрямувати на відновлення культурного і господарського життя. Вся робота партії має бути побудована на воєнний лад». У такому ж дусі була витримана і резолюція з цього питання. Текстуальне співставлення матеріалів конференції, з якими виступив Молотов, і публікацій на цю тему в органі Донецького губкому КП(б)У — газеті «Всероссийская кочегарка» показує, що і ті, й інші були підготовлені членом губкому Т. І. Харечко — прихильником політики жорсткого централізму у внутріпартійному житті ⁴.

І коли у січні 1921 р. Молотов вже як секретар ЦК КП(б)У зробив на пленумі доповідь про внутріпартійну роботу, то вона цілком була

² Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат.— Т. 41.— Ч. II.— С. 57—65.

³ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 16, арк. 14; Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 215, арк. 89 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁴ Всероссийская кочегарка.— 1920.— 14 ноябр.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 215, арк. 95.

витримана в дусі постанов Всеросійської партконференції⁵. Такі розходження у принциповому питанні пояснюються тим, що Молотову було відразу важко розібратися у тонкощах внутрішнього життя КП(б)У. Він був обраний делегатом V Всеукраїнської партконференції і незабаром з іншими посланцями Донецької парторганізації, яку очолював близько місяця, виїхав до Харкова.

Безперечно, що в роки революції та громадянської війни Молотов був звичайним працівником губернського масштабу, яких налічувалися тисячі. Однак його сходження у 1920—1930 рр. до політичного олімпу, вузького кола «вождів сталінського типу» вже обумовило гіпертрофоване висвітлення його революційної діяльності у той період. Під час помпезного відзначення п'ятдесятиріччя Молотова у березні 1940 р. на його адресу посилався шквал таких оцінок і епітетів, які могло перевершити тільки славослів'я на адресу самого «вождя народів».

У ті дні в «Правде» з'явилася величезна стаття І. І. Мінца, в якій Молотов усупереч істині зображувався керівником Петроградського комітету РСДРП(б), одним з організаторів Жовтневого збройного повстання. У такий же спосіб старий більшовик А. Є. Бадаєв гіперболізував дореволюційну діяльність Молотова. І зовсім дивним здається той факт, що у порівняно короткій телеграмі ювіляру від ЦК КП(б)У не згадується про роботу Молотова на Україні, хоча у привітанні ЦК ВКП(б) підкреслюється його діяльність як керівника партійних організацій Донбасу та України⁶.

Однак повернемося до осіннього Харкова, де 17-22 листопада 1920 р. проходила V конференція КП(б)У. Були заслухані політичний та організаційний звіти ЦК, розглянуті чергові внутрішні завдання партії, питання господарського будівництва, земельне та продовольче, боротьби з бандитизмом, роботи з молоддю та інші. Як і попередні з'їзди, конференція проходила у гострому протиборстві думок, точилася полеміка навколо оцінки діяльності ЦК, у питаннях господарського будівництва з своїми тезами виступили представники «робітничої опозиції». Однак в цілому конференція прийняла конструктивні рішення з найважливіших проблем життєдіяльності КП(б)У. В її роботі активну участь брав представник ЦК РКП(б) Г. Є. Зінов'єв. На одному з засідань був присутній Л. Д. Троцький, який присвятив свій виступ питанням відбудови промисловості Донбасу⁷.

Ретельне вивчення документів не дає свідчень про скільки-небудь помітну участь Молотова у роботі конференції. Він жодного разу не виступав, не був обраний до робочих органів. Вперше його прізвище зустрічається при виборах Центрального Комітету, яке відбулося 22 листопада. Наведемо повністю новообраний склад ЦК, щоб читач мав можливість пересвідчитися, що до вищого керівного органу КП(б)У ввійшли авторитетні на Україні люди, професійні революціонери, відомі партійні, радянські, господарські, військові діячі. Саме їх волею секретарем ЦК стане найменш знаний — Молотов. Члени ЦК КП(б)У: Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, М. В. Фрунзе, П. А. Кін, М. О. Іванов, В. Я. Чубар, Г. Л. Пятаков, К. Є. Ворошилов, Ф. Я. Кон, А. В. Іванов, О. Я. Шумський, Д. З. Лебідь, В. М. Молотов, І. Г. Ніколаєнко, С. К. Мінін. Кандидати у члени ЦК КП(б)У: Я. Н. Дробніс, Т. І. Харечко, В. К. Аверін⁸.

Наступного дня відбулося перше пленарне засідання новообраного ЦК. Було визнано за доцільне ввести посади двох секретарів ЦК — першого і другого. До цього часу обирався лише один секретар. У 1918—1920 рр. цю посаду займали Г. Л. Пятаков, Е. І. Квірінг і

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 127—129 (далі — Компартія України в резолюціях...).

⁶ Правда.— 1940.— 9, 10, 11 марта.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 43, арк. 18—29. Троцький перебував на Україні на чолі надзвичайної комісії по відбудові Донбасу.

⁸ Там же, арк. 241.

С. В. Косіор. Слід відзначити, що вибори першого в історії Компартії України першого секретаря ЦК проходили у демократичній атмосфері, як тепер прийнято говорити, з декількох альтернативних кандидатур.

На обговорення були висунуті чотири особи: Г. Л. Пятаков — член партії з 1910 р., один з фундаторів КП(б)У, колишній секретар ЦК, у той час член Реввійськради 6-ї армії Південного фронту; Д. З. Мануїльський — член партії з 1903 р., відомий політичний працівник, нарком землеробства УСРР; Д. З. Лебідь — член партії з 1909 р., активний партпрацівник Катеринославщини, начальник політвідділу Катерининської залізниці та В. М. Молотов.

Навколо кандидатури першого секретаря ЦК розгорілися гострі дебати. Більшість членів ЦК віддала перевагу Молотову, хоч він сам переконував присутніх у недоцільності його обрання, посилаючись на слабку обізнаність з обстановкою в республіці. Проти Молотова виступили В. Чубар і М. Іванов. Вони зажадали внести до протоколу їх окрему думку з цього питання. У заяві, зокрема, відзначалося: «Враховуючи недостатнє знання т. Молотовим українських умов і особливо партійних течій, а також, надаючи важливого значення ролі т. Молотова для роботи у Донбасі, вважаємо в даний час призначення його секретарем ЦК недоцільним»⁹.

Постає питання: які ж чинники стали визначальними у виборі членами ЦК КП(б)У першого секретаря? Розгадку мотивів обрання на цю відповідальну посаду саме Молотова, на наш погляд, слід шукати у співпадінні зацікавленості більшості членів ЦК КП(б)У і керівництва ЦК РКП(б) у пошуку такої політичної фігури, яка б змогла стати над внутріпартійними розходженнями та давніми особистими неприязнями серед керівної групи партпрацівників України. Адже саме спалахи їх протиборства ускладнювали роботу попередніх всеукраїнських з'їздів і спричиняли чимало турбот ЦК РКП(б).

У всіх на пам'яті були події минулої весни, коли внутрішня боротьба між делегатами IV конференції КП(б)У набула такої гостроти, що частина з них залишила засідання, а обраний за цих умов Центральний Комітет Політбюро ЦК РКП(б) змушене було розпустити і створити тимчасовий ЦК КП(б)У. До речі, представником ЦК партії на тій конференції був Сталін. Запропоновані ним тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії з питань господарського будівництва зусиллями децистської опозиції були відхилені¹⁰.

І якщо необізнаність з українськими умовами і партійними течіями одними ставилися Молотову за недолік, то для більшості непричетність до жодної з цих течій була, безперечно, фактором позитивним, а, можливо, й вирішальним. Показовим з цієї точки зору є склад Політбюро ЦК КП(б)У, до якого були обрані Раковський, Петровський, Чубар, Мануїльський, Молотов¹¹. Ніхто з провідних партпрацівників, активних учасників колишніх груп в керівництві КП(б)У не ввійшов до Політбюро чи Оргбюро ЦК.

Однак такий перебіг подій не входив до особистих планів Молотова. Гадаємо, що він щиро відмовлявся від обрання на Пленумі ЦК. В той же день він написав до ЦК РКП(б) листа, в якому знову порушив питання про недоцільність затвердження його першим секретарем ЦК КП(б)У. Мотивуючи свою відмову, він наголосив: «Повинен прямо заявити, що не знаю ні української партійної роботи, ні українських умов взагалі, ні українських працівників, ні навіть української мови, що тепер на Україні, безумовно, необхідно». Закінчувався лист заявою про те, що він не збирається залишатися на Україні і просить направити його на іншу партійну чи радянсько-господарську роботу. Через три тижні Оргбюро ЦК РКП(б) відхилило це прохання Молотова.

⁹ Там же, спр. 55, арк. 1.

¹⁰ Компартія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 76—84.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 2.

Тим часом перехід до мирного будівництва висунув перед КП(б)У важкі й невідкладні завдання. Їх розв'язання поставило ЦК у епіцентр подій, на декілька місяців цупко втягнуло Молотова у вир їх бурхливого перебігу. Молотову довелося займатися безліччю великих і малих справ, коло яких можна умовно окреслити трьома головними напрямками: організаційно-партійна, політична та господарська робота. На протязі трьох місяців були проведені три пленуми ЦК, 19 засідань Політбюро і 22 — Оргбюро. Це вимагало значного напруження зусиль секретарів — Молотова та Лебеда, апарату ЦК КП(б)У.

Та головна складність полягала у переході до нових форм роботи, відмові від методів, притаманних воєнному часу. З огляду на це Молотов склав тези про внутріпартійну роботу, які потім були затверджені на Пленумі ЦК. Цей документ цілком правильно орієнтував комуністів на пожвавлення внутрішнього партійного життя, розвиток демократичних засад, посилення відповідальності місцевих парторганів, відмову від призначенства, ліквідацію політвідділів у господарському будівництві, підвищення самодіяльності та ініціативи комуністів тощо. Та, як побачимо нижче, ЦК і його перший секретар нерідко самі відступатимуть від цих в принципі правильних положень. Також Молотов особисто займався налагодженням роботи апарату ЦК, який у цей час зростає кількісно та розгалужувався. Були затверджені положення про відділи ЦК, нова схема конструкції губкомів. Варто відзначити, що у стилі роботи секретаря ЦК поволі почала виявлятися схильність до паперотворчості. Він готував сам і заохочував апарат до написання численних інструкцій. За чотири місяці з ЦК до губкомів було направлено понад сотні різних інструктивних матеріалів, циркулярних листів тощо¹². Безперечно, низові партійні організації потребували певної орієнтації та інформування. Водночас немало з цих інструкцій скоували ініціативу, спричинилися до зайвої регламентації партійного життя на місцях.

Декларувавши відмову від призначенства, Оргбюро ЦК на кожному засіданні розглядав численні направлення на місця керівних партпрацівників, перекидав їх з однієї губернії до іншої. Одночасно Молотов погодив з ЦК РКП(б) питання про відрядження до республіки відомих партійних і радянських працівників (С. В. Косіора, Я. А. Яковлева, С. І. Гоннер та інших), займався розподілом комуністів у зв'язку з розформуванням Південного фронту, партійними мобілізаціями на боротьбу з бандитизмом тощо.

Молотов також брав участь у підготовці V Всеукраїнського з'їзду Рад та X з'їзду РКП(б). За його підписом до всіх губкомів були надіслані директивні рознарядки: скільки і кого персонально слід обрати делегатами майбутнього з'їзду. Донецький губком отримав вказівку Д. З. Лебеда провести на з'їзд Молотова. У лютому 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У заслухав звіт про роботу Політбюро (доповідач Молотов) і визнав її в цілому задовільною¹³.

Життя ставило на порядок денний важливі політичні питання, у розв'язанні яких Молотов мав визначитися як комуніст і секретар ЦК. В кінці 1920 р. в КП(б)У, як і у всій партії, розгорнулися гострі дискусії про профспілки. Не було єдності з цієї проблеми й серед членів ЦК КП(б)У. 9 січня 1921 р. це питання було винесено на розгляд Пленуму ЦК. Після бурхливого обговорення більшість висловилося за тези, підготовлені на основі ленінської платформи. За них голосували Петровський, Чубар, Лебідь, Молотов, Ворошилов, Затонський, Мануїльський, Мінін. Тези Троцького підтримали Раковський, Дробніс, М. Іванов,

¹² Підраховано за матеріалами Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 5, 6, 55, 71; ф. 1, оп. 20, спр. 400 та ін.).

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 71, арк. 1.

Кон, Аверін, Кін. Пленум заборонив меншості виступати у питанні про профспілки від імені ЦК¹⁴.

У кінці лютого черговий Пленум ЦК КП(б)У розглянув надісланий до Харкова за підписом Л. Б. Каменева проект постанови ЦК РКП(б) про заміну розверстки продподатком. На жаль, у цьому питанні, стратегічно важливому для соціалістичних перспектив країни, ЦК КП(б)У зайняв помилкову позицію. Проект ЦК РКП(б) був визнаний неприйнятним, а впровадження продподатку на Україні ставилося у залежність від його введення у РСФРР¹⁵. Мабуть, Молотову та іншим членам ЦК КП(б)У не вистачило діалектичності мислення, перспективного бачення політичних наслідків «воєннокомуністичних» методів господарювання. Характерно, що напередодні Оргбюро ЦК прийняло жорстке рішення про вжиття заходів до селян за невиконання продрозверстки, пропонуючи ввести, крім колективної, ще й індивідуальну відповідальність за реалізацію цієї важкої і вкрай непопулярної повинності. Розвиток політичних подій в країні, рішення X з'їзду партії прискорили подолання цих помилкових поглядів.

Довелося Молотову прилучитися й до такого складного і тонкого питання, як національне. Вже на першому пленарному засіданні обговорювалося ставлення до української інтелігенції. Була створена спеціальна комісія для складання пропозицій про амністію частини колишніх учасників боротьби проти Радянської влади. ЦК вживав заходів по запобіганню винесення необгрунтованих вироків представникам інтелігенції. На початку грудня Політбюро прийняло рішення про вилучення з компетенції особливих відділів справ про українську інтелігенцію і передачу їх до Всеукраїнської Надзвичайної Комісії для розгляду за участю Політбюро та губкомів КП(б)У. На засіданнях ЦК неодноразово обговорювалися питання розвитку української мови, культури, підготовки національних кадрів, ставлення до нацменшостей на Україні¹⁶.

Молотов підписав листа до губкомів партії з питань прийому до КП(б)У укапістів, довелося йому і розв'язувати проблеми фінансування організацій Бунду тощо. Також саме йому у спадок дісталися й відголоски інциденту з одним з колишніх лідерів Центральної ради В. К. Винниченком, який повернувся на Україну, але згодом знову виїхав за кордон. Були розроблені заходи по викриттю на Україні та за кордоном «двурушництва» Винниченка. Не дивно, що за таких умов звернення М. С. Грушевського за дозволом повернутися на Україну було відхилене Політбюро ЦК КП(б)У. Чимало довелося Молотову займатися організацією розгрому загонів Махна, боротьби з бандитизмом тощо.

Серед питань господарських у центрі уваги ЦК постійно знаходилися постачання населення продовольством та паливом. Молотов особисто займався справами надання допомоги Донбасові: трудові мобілізації, забезпечення продовольством, інженерними кадрами, проведення спеціального місячника. У січні 1921 р. він здійснив поїздку в Донбас. Взагалі у архівах відклалося чимало свідчень про діяльність Молотова в той час на Україні, які дозволяють детально простежити різноманітне коло його занять.

Яке ж місце у тогочасній партійно-державній ієрархії УСРР займав Молотов? Посада першого секретаря ЦК аж ніяк автоматично не забезпечувала йому першої ролі. Молотов залишався маловідомим у КП(б)У та республіці і, безперечно, не міг тягатися за авторитетом з такими визначними діячами, як Раковський, Петровський, Чубар, Затонський, Скрипник. Популяризації його особи заважала відсутність яскравих ораторських здібностей. Він не виступав на зборах, мітингах,

¹⁴ Там же, арк. 8.

¹⁵ Там же, спр. 73, арк. 6.

¹⁶ Там же, спр. 55, 71, 73, 75.

у пресі. Навіть пленуми ЦК вели Петровський чи Раковський. У той час широко практикувалося прикріплення керівних партійних та радянських працівників до заводських парторганізацій. Але й тут Молотов чомусь обрав собі не партосередок одного з робітничих гігантів Харкова, а другорядного Балашівського залізничного вокзалу.

Сьогодні вже неможливо встановити, як Молотов оцінював своє місце серед керівних працівників республіки. Залишилось одне, на наш погляд, промовисте свідчення. У протоколах засідань Політбюро при переліку присутніх завжди першим ставили прізвище Раковського, інші — у довільному порядку. І от, підписуючи протокол за 2 лютого, Молотов помітив, що його прізвище відсутнє у списку членів Політбюро і власноручно вписав себе попереду Раковського¹⁷. Але це лише деталь, хоча й характерна.

У січні 1921 р. на IV Донецькій губпартконференції Молотов був обраний делегатом X з'їзду РКП(б). У зв'язку з від'їздом керівників республіки до Москви було утворено Тимчасове бюро ЦК (Кон, Чубар, М. Іванов), якому передавалися функції Політбюро і Оргбюро ЦК. Обов'язки секретаря були покладені на Ф. Кона.

Бурхливі й напружені перепетії з'їзду загальновідомі. Йшло гостре зіткнення ідей, протиборство платформ і фракцій. У важкій борні Ленін повертав партію і державу до непу. Однак за цих умов перший секретар ЦК КП(б)У залишався на з'їзді фігурою малопомітною. Його не обрали до президії з'їзду, він жодного разу не виступав. Відсутнє його прізвище й у списку 280 делегатів, направлених з'їздом на придушення кронштадтського заколоту, хоча у бойових діях брали участь чимало делегатів з України (Затонський, Пятаков, Лебідь, Харечко та інші).

В той же час з найважливіших питань порядку денного Молотов послідовно підтримував В. І. Леніна. Як свідчать списки поіменного голосування, він висловився за ленінські резолюції «Про єдність партії» та «Про анархо-синдикалістський ухил». Принципова позиція Молотова, безперечно, була відома В. І. Леніну. І коли 13 березня зібралася окрема нарада делегатів з'їзду, прихильників «платформи десяти», то серед кандидатур до складу ЦК РКП(б) був названий і Молотов¹⁸. Наступного дня його обрали членом ЦК, а 16 березня на Пленумі ЦК РКП(б) він став кандидатом у члени Політбюро і відповідальним секретарем ЦК, на якого покладалося ведення поточних справ і керівництво апаратом ЦК. Згодом у своїй біографії Молотов відзначить, що на цю посаду його рекомендував В. І. Ленін. Напевно це твердження близьке до істини. Сталося так, що секретаріат ЦК (Крестинський, Преображенський, Серебряков) у гострих передз'їздівських дебатах підтримали Троцького. Виникла потреба оновити керівництво робочим органом ЦК. Вибір припав на Молотова.

22 березня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило Молотова з посади першого секретаря ЦК. Закінчилося його чотиримісячне «українське відрядження». Це був час відповідальної і напруженої роботи, здобуття досвіду керівництва, своєрідна прелюдія до майбутньої кар'єри. Короткочасне перебування Молотова на Україні не залишило якогось помітного сліду на партійно-державному видноколі республіки. У свідомості тих, хто знав його близько, відбився образ доляльного і обережного політика, врівноваженого керівника апаратного типу, шанобливого до чужих авторитетів і без надміру власної амбіційності, дещо сухого і педантичного у суто людських стосунках. Принаймні, сьогодні не вдається віднайти документальне підтвердження якогось невдоволення чи, навпаки, захоплення тогочасною діяльністю Молотова. Однак згодом життя примусило Політбюро ЦК КП(б)У дати ретроспективну оцінку якостей свого колишнього лідера.

¹⁷ Там же, оп. 6, спр. 18.

¹⁸ Десятий съезд РКП(б).: Стеног. отчет.— М., 1963.— С. 714, 732, 771.

Навесні 1925 р. ЦК КП(б)У став перед вибором нового генерального секретаря (Е. І. Квірінг подав заяву про відставку). Саме в цей час Політбюро повернулося до кандидатури Молотова. На наш погляд, цей крок був своєрідною реакцією на замір Сталіна рекомендувати на Україну Кагановича. 20 березня 1925 р. Політбюро прийняло рішення: «Категорично наполягати перед ЦК РКП(б) на негайному направленні на цю роботу т. Молотова як товариша достатньо авторитетного у партійній масі та здатного своєю керівною роботою у складній обстановці партійного життя об'єднати всю організацію»¹⁹. Важко сказати, наскільки це була об'єктивна, щира характеристика чи прояв політичної кон'юнктури. Скоріше за все — своєрідний симбіоз того й іншого. Та Сталін вчинив по-своєму. Через тиждень Каганович став генсеком ЦК КП(б)У.

Як бачимо, вихор кадрових переміщень та звичайний збіг обставин висунули Молотова — людину посередніх здібностей і заслуг, на провідні ролі у партійних організаціях України. Його робота тут припала на період крутого перелому в житті партії, розвитку соціалістичної революції, була хоч і не тривалою, але, безперечно, напруженою. Головним її політичним змістом стала підтримка ленінської лінії у складних і гострих перипетіях внутріпартійної боротьби, яка й визначила у кінцевому рахунку його прихід до ЦК РКП(б).

Діяльність Молотова на Україні не була позначена пафосом революційного горіння чи сповнена самопожертв. Скоріше це була праця, яка трапилася на шляху людини обов'язку і виконувалася нею сумлінно настільки, щоб зажити позитивної оцінки. А та в свою чергу й стала своєрідним трампліном для злету його політичної кар'єри.

Якщо короткочасна робота Молотова на Україні у 1920-1921 рр. не залишила якогось помітного сліду, то приїзд його в республіку у жовтні-листопаді 1932 року зловісно закарбувався у народній пам'яті тотальними реквізіціями хліба, крутими репресіями до селянства, наростанням продовольчих труднощів, смертного голоду.

Восени 1932 р. зрив спущених згори планових завдань по заготівлі хліба став очевидним. За цих умов Сталін послав на Північний Кавказ, Поволжя і Україну надзвичайні комісії. Сама ідея направлення у основні регіони зерновиробництва високопоставлених емісарів базувалася на сталінській вірі в універсальність і безвідмовність адміністративно-командних методів. До цього ж підштовхував і «успіх» його власної поїздки до Сибіру під час продовольчої кризи 1928 року. І от тепер Сталін кидає на хлібозаготівлі своїх найближчих соратників. На Україну з цієї місії наприкінці жовтня 1932 р. вирушає член Політбюро ЦК ВКП(б), Голова Раднаркому СРСР Молотов²⁰.

Вибір на цю роль «другої» особи у партійно-державному керівництві був, безперечно, зроблений самим Сталіним. Це визначалося високою питомою вагою хлібопоставок республіки у загальносоюзний фонд і особистою причетністю Молотова до визначення плану тогорічної хлібоздачі Україною. Справа в тому, що Молотов разом з Кагановичем у липні 1932 р. брали участь у роботі III Всеукраїнської партконференції, яка розглянула комплекс питань піднесення сільськогосподарського виробництва у республіці. Незважаючи на зменшення посівних площ, прорахунки у керівництві, помітний вихід селян з колгоспів, Молотов вимагав безумовного виконання планів хлібоздачі. «Стати на шлях згортання хлібозаготівель,— говорив він на конференції,— значить стати на шлях капітуляції перед труднощами соціалістичного будівництва..., значить стати на стежку згортання більшовицьких темпів»²¹.

Однак головне, чого добився Молотов (і заради чого, мабуть, і приїздив на Україну), було прийняття конференцією плану хлібоза-

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 41.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 904, арк. 11.

²¹ Третя конференція КП(б)У: Стеногр. звіт.— Харків, 1932.— С. 119.

готівель для республіки у розмірі 356 млн. пудів. Поза всіляким сумнівом цей непомірний тягар був прийнятий керівництвом УСРР під сильним тиском тандему сталінських посланців — Молотова та Кагановича, за якими бовваніла постать самого «вождя народів».

Як і слід було чекати, прийнятий з фальшивим оптимізмом план хлібоздачі не викликав адекватного піднесення в республіці. Заготівлі хліба у селянства, навченого досвідом попередніх компаній, заляканих продовольчими труднощами тогорічної весни, йшли важко й повільно. На час приїзду комісії Молотова УСРР виконала річний план лише на 39%. При завданні заготовляти кожної п'ятиденки 14 млн. пудів зерна добирали лише четверту частину²².

Наприкінці жовтня 1932 р. комісія Молотова прибула до Харкова. Наскільки місія Голови Раднаркому була надзвичайною, настільки й маловідомою для сторонніх. Від її діяльності майже не залишилося документів, про неї не сповіщалося у пресі. І взагалі всю комісію **уособлював сам Молотов** з його цільовим завданням — взяти хліб будь-якою ціною та необмеженими повноваженнями*. Приїзд Молотова, кількадевні засідання Політбюро ЦК КП(б)У за його участю, розгромні летючі наради у районах Харківської та Дніпропетровської областей, гнівні телеграми-блискавки на адресу районних, обласних комітетів та керівництва ЦК КП(б)У, його доповіді про стан справ на Україні Сталіну створили крутий злам у морально-політичній атмосфері республіки, інспірували хвилю репресивних заходів до селянства, гальванізували дещо затихлі пошуки «правоопортуністичних елементів», «зрадників партії» і т. д.

29—30 жовтня йшли тривалі засідання Політбюро ЦК КП(б)У за участю Молотова та його нечисленного супроводу. Він сповістив про зменшення плану хлібозаготівель для України на 70 млн. пудів, тобто на п'яту частину. Безперечно, сталінське керівництво йшло на цей «милостивий» крок, скріпивши серце. Однак воно не сподівалося, що цим жестом вдасться кардинально поправити справу хлібозаготівель і головним чином покладалося на адміністративний тиск та репресивні дії. У прийнятих Політбюро ЦК КП(б)У рішеннях хід виконання планів здачі хліба був визнаний незадовільним, а головні причини зриву вбачалися у «пануванні демобілізаційних настроїв», «слабкій більшовицькій боротьбі за хліб» з боку парторганізацій тощо. Були розроблені надзвичайні заходи по безумовному виконанню нових контрольних завдань.

ЦК КП(б)У терміново з числа членів та кандидатів у члени Політбюро відрядив до областей на взірць молотовської свої комісії. С. В. Косіор виїхав у Одеську, В. Я. Чубар та М. О. Скрипник — Дніпропетровську, В. П. Затонський і С. А. Саркісов — Київську, П. П. Любченко і К. В. Сухомлин — Вінницьку, Г. І. Петровський — Донецьку, М. М. Хатаевич — Харківську, Ф. І. Зайцев — Молдавську АРСР. Крім того, було мобілізовано близько 100 відповідальних працівників центральних установ «для посилення хлібозаготівель у районах». Уповноважені, які займалися питаннями осінньої сівби та збирання цукрових буряків, негайно переключалися на хлібозаготівлі. Особлива увага приділялась одноосібному секторові, який мав завершити здачу хліба до 10 грудня²³. Передбачалися також заходи широкого економічного тиску на селянство з метою активізації виконання планів хлібозаготовок. Зокрема, заборонялася торгівля хлібом до повних розрахунків з державою, скорочувалося постачання промислових товарів тощо.

Однак дуже швидко під тиском Молотова пріоритет у методах активізації хлібозбирання був відданий репресивним заходам. Вже 5 ли-

²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 140.

* До складу комісії за постановою Політбюро ЦК ВКП(б) були включені Калманович, Саркіс, Маркевич і Кренцель.

²³ Там же, арк. 140—144.

стопада ЦК КП(б)У дав директиву про посилення допомоги у проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції. У кожній області створювалися 5—10 додаткових роз'їзних судових сесій для роботи в районах. А згодом обкомам партії було запропоновано створити для керівництва застосуванням судових репресій спеціальні комісії у складі: першого секретаря обкому, голови контрольної парткомісії, начальника облвідділу ДПУ та прокурора області. 11 листопада Раднарком УСРР прийняв постанову про репресії до злісних нездавців хліба²⁴.

Незважаючи на вжиття надзвичайних заходів, відрядження на місця керівних працівників та численних уповноважених, очікуваного перелому у ході хлібозаготівель за три п'ятиденки листопада не сталося. 17-18 листопада знову за участю Молотова проходять засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на яких приймається низка рішень про посилення хлібозаготівель. Майже всі вони за своїм характером і цілями мали надзвичайну, репресивну спрямованість. У колгоспах, які незадовільно виконували плани хлібоздачі, повністю припинялася видача натуровансів. Ставилася вимога повернути хліб, використаний для потреб громадського харчування. При цьому передбачалося вжиття суворих заходів до голів, членів правління, адміністративного персоналу колгоспів. До господарств, які зривали хлібозаготівлі, застосовувалися натуральні штрафи у розмірі 15-ти місячних поставок м'яса. При молотарках призначалися контролери, а при МТС, сільрадах і райвиконкомах — спеціальні трійки²⁵. З метою «подолання куркульського опору» хлібозаготівлям було визнано за необхідне заносити на «чорну дошку» окремі колгоспи та села. Це означало повну економічну блокаду: негайне припинення підвозу товарів, заборону кооперативної і державної торгівлі, будь-яких форм кредитування тощо.

Розпочалася також чистка сільських партійних організацій. Першими перевірячі були піддані Снігурівський та Фрунзенський райони Одеської області, Солонянський, Василівський та Великолепетинський райони Дніпропетровської області. У постанові зазначалося: «Чистка повинна звільнити партію від людей, чужих справі комунізму, які проводять куркульську політику, розклалися, нездатні проводити політику партії на селі. Вичищених вислати як політично небезпечних»²⁶. Для надання допомоги сільським парторганізаціям у хлібозаготівлях було вирішено мобілізувати 600 комуністів-робітників, які мали «досвід партійно-масової роботи і проявили себе в ударно-політичних кампаніях як свідомі і стійкі більшовики». Вони групувалися в бригади по 3-4 особи і були направлені у вирішальні для справи хлібозаготівель райони і села.

Серед прийнятих у ті тривожні листопадові дні рішень Політбюро ЦК КП(б)У одне слід виділити особливо. Це постанова «Про колгоспні фонди»²⁷. Керівництво республіки пішло на цей крок добре розуміючи, що Україна може залишитися не тільки без необхідних продовольчих ресурсів, а й без насінневих запасів. Передбачалося, що до 1 січня план хлібозаготівель буде виконаний, а до 15 січня — сформовані й насінневі фонди у колгоспах. Безсумнівно, що на місцях віддали перевагу засипці зерна для майбутнього сіву. Це не могло пройти повз увагу союзних органів і згодом «помилка» була виправлена.

Відразу ж після засідань Політбюро ЦК КП(б)У Молотов знову виїхав до районів Дніпропетровської та Харківської областей. 21 листопада на зворотному шляху він надіслав телеграму секретареві Дніпропетровського обкому партії Строганову, копії якої були передані всім обкомам та членам Політбюро ЦК КП(б)У. Відзначивши деяке зростання хлібозаготівель, Молотов зажадав громити «знахабнілу кур-

²⁴ Там же, арк. 177.

²⁵ Там же, арк. 207—216.

²⁶ Там же, арк. 212.

²⁷ Там же, арк. 209—210.

кульську агентуру», закликав кинути на хлібозаготівлі «сили у більшовицькому порядку, організувати перемогу». Через декілька днів вже з Серпухова на адресу секретаря Синельниківського райкому партії Дніпропетровської області (копія керівництву республіки) надійшла нова гнівна телеграма: «Ніякими балачками безхребетних керівників, будь то у районі, в області чи вище, не можна виправдати безпорадності у виконанні посильного плану хлібозаготівель». У цій телеграмі рельєфно проступає роздратування і невдоволеність Молотова вищим керівництвом республіки²⁸.

В свою чергу керівники республіки, не розраховуючи на позитивну оцінку їх діяльності у доповіді Молотова Сталіну, головну ставку робили на адміністративні заходи. Так, С. В. Косіор одну за іншою гарячково надсилав до обкомів партії директиви про посилення репресій, створення трійок для керівництва судами, занесення колгоспів на «чорну дошку» тощо. Ланцюгова реакція репресій, отримавши імпульс зверху, сягала сільських глибин і завершувалася швидкими на розправу судами над «куркульськими саботажниками», а потім бумерангом поверталася вже до районного рівня, де вишукували і знаходили «опортуністичні елементи», «зрадників партії», «переродженців» тощо. Як гриби після дощу, з'являються групі «справи» — Оріхівська та Великокоткомацька (Дніпропетровщина), Балаклійська та Кобеляцька (Харківщина), Носівська (Чернігівщина) і т. д.²⁹

Найбільш відомою, можна сказати, «зразково-показовою» стала «Оріхівська справа». Цілком вірогідно, що Молотов доповів Сталіну про дії керівників цього району, які за умови невиконання планів хлібоздачі дозволили колгоспам створити насінневі фонди. Розгніваний «батько народів» направив до обкомів партії листа, у якому оріхівське керівництво кваліфікувалося як обманщики партії і шахраї, що проводять куркульську політику. Тут же містилась вказівка «негайно заарештувати і нагородити за заслугами, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному»³⁰. Однак і без цього маховик репресій розкручувався на Україні все швидше. С. В. Косіор, доповідаючи 8 грудня 1932 р. Сталіну про хід хлібоздачі в республіці, як останній козир власного виправдання за сповільнення темпів заготівель, подав дані про репресії до керівної ланки колгоспів. Всього органами ДПУ було заарештовано 1830 осіб (голів — 340, членів правлінь — 750, рахівників — 140, бригадирів — 140, вагарів — 265, інших — 195). Однак це були неповні і обмежені лише останнім місяцем дані. На цей час тільки у Дніпропетровській області було засуджено за саботаж — 2379 осіб, за крадіжку хліба — 5215 (в т. ч. 174 — до розстрілу)³¹.

Однак ні розмах репресій, ні надміру докладний лист Сталіну не змогли пом'якшити негативне враження «вождя» від розповіді Молотова про стан хлібозаготівель на Україні. Косіор, Чубар та Строганов були викликані до Москви, де 14 грудня звітували на Політбюро ЦК ВКП(б) про виконання планових завдань хлібоздачі.

У постанові з цього питання, підписаній Молотовим і Сталіним³², відзначалося, що в результаті вкрай слабкої роботи і відсутності революційної пильності деяких місцевих парторганізацій України до колгоспів, сільрад, в землеоргани проникли контрреволюційні елементи, куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, які намагаються направити роботу цих установ проти інтересів пролетарської держави і політики партії, організують саботаж. ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язува-

²⁸ Там же, спр. 2063, арк. 10—12.

²⁹ Там же, ф. 1, оп. 101, спр. 1113, арк. 100—101.

³⁰ Парт. арх. Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 20, арк. 69—70.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 101, спр. 1113, арк. 98.

³² Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 911, арк. 42.

лися «рішуче викоринити контрреволюційні елементи шляхом арештів, заточенням в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання найбільш злісних з них». Цією ж постановою була вирішена доля заарештованих на Україні партійних, радянських, господарських керівників, які проходили за Оріхівською та іншими вищевказаними «справами». Була підтверджена сталінська вказівка дати їм по 5-10 років ув'язнення. Та на місцях відступили від цієї міри. На жаль, не у бік пом'якшення, а навпаки. У грудні завершився суд над оріхівцями. Був встановлений «злісний саботаж хлібозаготівель» з боку колишніх керівників району. Секретар райкому партії Головін, голова райвиконкому Паламарчук, головний агроном Аністрат були засуджені до розстрілу*, а решта отримала 8-10 років позбавлення волі у таборах особливого призначення.

Сталінське керівництво свідомо і умисно зробило «Оріхівську справу» жахливим жупелом підхльостування середніх ланок командно-адміністративної системи до жорсткого і безжального викачування зерна з села. Суд в Оріхівці широко висвітлювався у пресі, були організовані демонстрації, учасники яких вимагали суворо покарати «переродженців». Газета «Известия», публікуючи вирoki, тут же сповіщала про дострокове виконання Оріхівським районом річного плану здачі пшениці.

У цей час Сталін і Молотов зробили ще один, згубний для України крок — була скасована постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада про створення колгоспних фондів. Наявність цих запасів могла певною мірою стримати наростаючий голод, прислужитися на весняній сівбі. І от вже з Харкова за підписом Косіора надійшов до партійних комітетів циркуляр з вимогою у п'ятиденний строк вивезти всі колгоспні фонди, включаючи й насінневий, у залік виконання плану хлібозаготівель. Тих, хто супротивився цьому, слід було заарештовувати і віддавати до суду³³.

Чи усвідомлювали вищі керівники всю складність становища? Безперечно, вони добре розуміли і надзвичайну ситуацію, і можливі трагічні наслідки здійснення політики, і міру власної відповідальності за її проведення. Проте поняття відповідальності в той час означало: не стільки перед власним народом, скільки перед сталінським керівництвом. Саме тому їм бракувало політичної волі і особистої мужності протистояти Сталіну у приреченні українського народу на страхітливий голод. Було б відступом від історичної правди не сказати про те, що С. В. Косіор, В. Я. Чубар, перші секретарі обкомів партії Р. Я. Терехов, В. І. Чернявський, М. М. Майоров та інші зверталися за допомогою до ЦК ВКП(б) та РНК СРСР. Зверталися багато разів, повсякчас ризикуючи замість допомоги отримати гнів, немилість чи опалу, як це й трапилося з секретарем ЦК і Харківського обкому КП(б)У Р. Я. Тереховим. Проте ще з більшою ретельністю і заповзяттям намагалися вони виконувати сталінсько-молотовські директиви, нерідко йдучи наперекір власній совісті. Ось приклад з С. В. Косіором. Як відомо, з його ініціативи була прийнята постанова про колгоспні фонди. І коли це рішення скасували, він, кривлячи душею, намагався виправдати дії сталінського керівництва. У листі до членів Політбюро ЦК КП(б)У він писав: «Ознайомившись ближче зі станом у районах, я повинен по-чесному заявити, що якби наша постанова від 18 листопада не була скасована, то я тепер сам би вніс цю пропозицію, адже інакше це означало б на ділі відступати на хлібозаготівельному фронті перед куркулем»³⁴.

* Розстріл згодом був замінений тривалим ув'язненням.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 101, спр. 1112, арк. 184.

³⁴ Там же, арк. 203.

В кінці листопада Молотов повернувся до Москви. Однак заведений ним механізм викачування зерна, розгойданий маятник репресій продовжував вершити свою чорну справу, підштовхуючи республіку до масового голодомору.

Перегорнуті дві сторінки однієї політичної біографії. Вони розділені десятиріччям, яке вмістило смугу невпинного сходження нашого героя до вершин влади і одночасного переродження колишнього революціонера у взірць «вождя сталінського типу». І якщо на початку цієї смуги сама суспільна атмосфера, праця під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна стримували розвиток негативних потенцій молодого еста, то згодом вони потрапили під «благодатний» вплив генсека і досягли такого гатунку, що тривалий час відповідали найвищим стандартам сталінщини.

Одержано 06.04.90.

Освещаются отдельные эпизоды биографии В. М. Молотова, связанные с его деятельностью на Украине в начале 1920-х и в 1932 гг.

До уваги читачів!

У другому півріччі 1990 р. на сторінках «Українського історичного журналу» будуть опубліковані праці М. І. Костомарова «Мазепинці» та В. Б. Антоновича і В. А. Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах».

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

В. Г. Сарбей (Київ)

М. М. Аркас і його «Історія України-Русі»

Стаття висвітлює подвижницьку діяльність на ниві української культури М. М. Аркаса (1852—1909 рр.)—просвітителя, композитора, історика. На основі нового архівного матеріалу розповідається про найголовнішу справу його життя—першу україномовну науково-популярну працю з історії України. Вихід її у світ приніс авторові чимало радості і печалі.

Револьюційна перебудова радянського суспільства повернула із «спецсховів» багато книг про минуле нашого народу. Одна з них—«Історія України-Русі» Миколи Аркаса, вперше видана у Петербурзі 1908 р. Створення цієї праці, ставлення до неї з боку сучасників та представників пізніших поколінь були досить складними й суперечливими.

З одного боку—швидка й постійно зростаюча популярність у читачів з найрізноманітнішим рівнем освіти, схвальні оцінки, що належали прогресивним діячам національно-визвольного руху та культурного процесу на Україні перших десятиліть ХХ ст. І водночас, з другого,—розносна, з буржуазно-націоналістичних позицій, критика за те, що, мовляв, книга ця зроблена «на московський кшталт», тобто спроба переконати читачів, нібито перед ними автор-великодержавник, а то й узагалі ідейний прислужник російського царизму. Він виставлявся як людина, що взялася не за свою справу, дилетант. Це, як не дивно, визначило й ставлення до його праці з боку радянської історичної науки! Книгу просто перестали помічати, а в роки культу особи прирекли на цілковите забуття, зарахувавши її в розряд буржуазно-націоналістичної літератури. Про автора практично перестали говорити й писати. І лише «відлига» кінця 50-х років повернула суспільству ім'я Миколи Миколайовича Аркаса (1852—1909 рр.).

У 1958 р. про нього була видана перша й досі єдина радянська монографія. Написав її музикознавець, історик українського музичного мистецтва Л. С. Кауфман, що цілком правомірно. Адже в історію української культури, освіти й науки М. Аркас увійшов не тільки як автор першої виданої українською мовою узагальнюючої праці з історії України, а й як творець «Катерини»—першої опери, написаної на матеріалі геніальної поетичної спадщини Т. Шевченка. Грунтовно висвітливши музично-композиторський доробок героя свого нарису, Л. Кауфман дещо поскупився на розповідь про М. Аркаса-історика, можливо піддавшись успадкованим від недавнього минулого стереотипам у ставленні до «Історії України-Русі» як до книги буржуазно-націоналістичної¹. До речі, на цей недолік звернув увагу один з перших рецензентів праці Л. Кауфмана О. Новицький. Він пожалкував, що в ній не розказано докладно про «Історію України-Русі», створенню якої так багато часу й праці віддав М. Аркас².

Не подолали огульно негативних оцінок М. Аркаса-історика й автори статей про нього в таких енциклопедичних виданнях, як «Радянська енциклопедія історії України», «Українська радянська енцик-

¹ Кауфман Л. М. М. Аркас: Нарис життя і творчості.— К., 1958.— С. 100.

² Новицький Олекса. Книга об Аркасе // Сов. Украина.— 1959.— № 2.— С. 169.

лопедія». Газетні публікації про М. Аркаса (переважно в миколаївській обласній пресі 50—80-х років) також віддають данину пам'яті М. Аркаса — в основному як композитора і культурно-освітнього діяча.

Зовсім дезорієнтують читачів кілька рядків про «Історію України-Русі» в нарисі про М. Аркаса, вміщеному в книзі В. О. Карпенка. Автор пише: «Зародження української школи — факт сам собою прогресивний — було своєрідним протестом проти шовіністичної політики, яку проводило самодержавство. Цей загалом справедливий протест нерідко обертався протилежною крайністю — заводив Аркаса в непролазні нетрі українського буржуазного націоналізму. Саме з ліберально-буржуазних позицій багато в чому написана 1907 року його книга «Історія України-Русі», яка ще в ті роки була зустрінута серйозною критикою з боку прогресивно настроєної громадськості»³.

Тут що не слово, то неточність: «Історія України-Русі» писалася протягом кількох років, критикували її несправедливо і зовсім не з прогресивних позицій. А головне — автор змішав в одне український буржуазний націоналізм та буржуазний лібералізм і все це приписав світоглядові М. Аркаса, не підкріпивши скільки-небудь серйозною аргументацією свій плутаний висновок, який аж ніяк не узгоджується з дуже теплою в цілому авторською розповіддю про героя нарису.

Березневого дня 1909 р., коли ховали М. Аркаса, за його труною йшов десятитисячний натовп. Чи не переконливе це свідчення народної вдячності за все те «розумне, добре, вічне», яке сів небіжчик? Що-правда, непідробна любов земляків контрастувала з хворобливою підозріливістю губернського начальства, яка супроводжувала М. М. Аркаса все життя. І це при тому, що його офіційне становище на державній службі було досить пристойним: ад'ютант командира Чорноморського флоту, значні посади в губернському управлінні, почесний мировий суддя, зрештою, «генеральський» цивільний чин дійсного статського радника. І так протягом усього життя: високий авторитет серед широких кіл прогресивної громадськості за любов до українського народу, його історії та культури й відверте засудження «українофільських» симпатій М. Аркаса всіма, хто ревно охороняв царський режим.

«Українофільство» (за офіційною термінологією тих часів) ніколи не викликало у властей добрих почуттів до його носіїв. А напевно до таких відносили вони й М. Аркаса. Хіба ж не вагомою підставою для цього були його знайомства і листування з багатьма діячами українського національного і культурного руху, спілкування з кобзарями й бандуристами та іншими людьми «з народу», опера «Катерина»? А участь у відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві! Адже всі учасники цієї події були взяті на замітку царською охоронкою. А написаний М. Аркасом вірш «На смерть лейтенанта Шмідта», що мав відверто революційне спрямування. Коли б його знайшли охоронці царизму, авторові загрожували б, м'яко кажучи, величезні неприємності.

Цей вірш було надруковано вже за Радянської влади⁴. Він допомагає краще зрозуміти демократичні основи світогляду як самого автора, так і оспівуваного ним славнозвісного героя першої російської революції (М. М. Аркас і П. П. Шмідт були знайомі один з одним).

Де ж витoki демократичного світогляду та почуття найщирішого патріотизму, які визначили життєвий шлях Миколи Аркаса, принесли йому чимало особистих неприємностей і заслужено ввели у сонм безсмертних діячів української науки й культури? Шукати їх, очевидно, слід у материнському вихованні, у дитячих роках. Мати Миколи —

³ Карпенко В. Тут, біля самого моря: Нариси, есе.— К., 1989.— С. 164—165.

⁴ Життя і революція.— 1926.— № 2.

Софія Петрівна, хоч і була дочкою високого урядовця Чорноморського флоту, який мав чин дійсного статського радника, не забувала, що її рід Богдановичів започаткував представник української козацької старшини. Змалечку вона прищеплювала синові любов до народних звичаїв, пісень, казок, переказів, до мальовничої природи України. Згодом усе це юнак глибше пізнавав і через особисті контакти з селянами, в тому числі з тими, які працювали у батькових маєтках.

Під час шкільних і студентських канікул Миколу, одягнутого «по-народному», можна було побачити серед селян у полі чи на фермі. Та й сам він охоче прилучався до фізичної праці. Його батько Микола Андрійович (адмірал, начальник порту і військовий губернатор Миколаєва) скося і без найменшого схвалення споглядав за цим спілкуванням, а коли до нього додалося й щире кохання сина до селянської дівчини Оксани з найсерйознішим наміром одружитися з нею, не на жарт сполошився. На той час юнак уже закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського (Одеського) університету (1875 р.). І батько негайно віддав сина на державну службу до канцелярії свого військово-морського відомства в Миколаєві, а наступного року навіть відправив у закордонне відрядження до Константинополя, а потім до Галаца. Після повернення звіди його одружили з дочкою морського офіцера Шишкіна — Ольгою Іванівною.

Незважаючи на спішність і формальність шлюбу, він виявився напрочуд вдалим. У 70—80-х роках у молодого подружжя Аркасів народилися діти: дочка Оксана і сини — Петро й Микола. Дружина повністю поділяла демократичні і патріотичні ідеали чоловіка, які дістали своє втілення у двох сферах діяльності, аж ніяк не зв'язаних з його професією природознавця — історії та музиці. Тут М. Аркасу пощастило на вчителів. В Одеській гімназії, де він свого часу навчався, історію викладав Л. А. Смоленський — людина прогресивних поглядів, шанувальник О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова. Обурення соціальною несправедливістю він передавав і своїм учням. Демократом за переконаннями був і вчитель музики П. І. Ніщинський, автор відомої музичної картини «Вечорниці» з її славнозвісним хором «Закувала та сива зозуля», який виконується й донині. Він навчив Миколу теорії та композиції музики, виконавському мистецтву, розвинув професійний смак.

Значну роль у житті М. Аркаса відіграло його знайомство у студентські роки з видатним діячем українського театру М. Л. Кропивницьким. Цей епізод настільки багато важив у всьому подальшому житті М. Аркаса, що його вважали за потрібне згадати навіть у коротенькому некролозі, складеному друзями й однодумцями від імені миколаївської «Просвіти». «В часи перебування свого в університеті, — говорилося в ньому, — М. М. вступив як діяч до першої української трупи під орудою славного батька українського театру М. Л. Кропивницького, яка грала на той час в Одесі. Перебування його в цій трупі було добрим додатком до того, що вже й так міцно прищепилося до його чулого серця. Тут рідна мова, рідна пісня і рідна справа якнайкраще сприяли тому, що коли по бажанню весільного тоді батька прийшлося вступити на не любу йому службу морського офіцера, він не перестав бути непохитним у своїх переконаннях і після смерті батька залишив посаду, відмовившись від платні і чинів і цілком віддався роботі на українській ниві. Йому належать немало творів і найвидатніші з них, то вище згадані опера «Катерина» і «Історія України-Русі», про художню вартість і потребу котрих — твори говорять самі за себе»⁵.

⁵ Справоздання Українського Товариства «Просвіта» у Миколаєві. На 1 січня 1909 року. — Николаев, 1909. — С. III.

Ми не ставили своїм завданням аналізувати творчі здобутки М. Аркаса на ниві музичної культури. Що ж до історії України, то ґрунтовним вивченням опублікованих документальних матеріалів з цієї тематики, а також друкованого доробку професійних учених він зайнявся десь на самому початку нинішнього століття.

На той час М. Аркас уже мав досить багату власну кількатисячну книгозбірню, в якій українознавча проблематика займала найпочесніше місце і яку він поповнював протягом усього свого життя, починаючи ще з студентських років. Микола Миколайович передплачував різноманітну періодику, старанно фіксуючи в ній щонайменшу замітку, будь-який малюнок, що становили для нього інтерес. Це знадобилося йому пізніше, коли він заходився готувати свій рукопис до друку.

Щоб не пропустити жодної книжкової новинки чи публікації з історії України, М. Аркас не тільки налагоджує офіційні контакти з книгарнями, бібліотеками і видавництвами, а й зав'язує знайомства з компетентними людьми, які палко підтримали його дослідницький інтерес, сприяли придбанню відповідної літератури у найбільших вітчизняних культурних центрах: Києві, Петербурзі, Одесі, Львові та ін.

Так само серйозно, як свідчить його листування⁶, підійшов М. Аркас і до апробації рукопису серед фахівців: у ході написання своєї праці він окремими частинами надсилав її до Києва, а потім доопрацьовував згідно з висловленими зауваженнями. Видання рукопису відповідало загальногромадським суспільно-політичним і культурним потребам національно-визвольного руху українського народу, що розвивався в руслі загальноросійської визвольної боротьби напередодні революції 1905—1907 р. За рік до її початку київський книготорговець В. Степаненко писав М. Аркасу, підбадьорюючи його в нелегкій творчій роботі: «Вже то сумненько, що «Історія України» у Вас тугенько просувається — її аж он як тепер треба, та ба, ніхто не друкує, не хочуть. Ви пишть її потроху, бо Ви ж знаєте, який тепер рух між українцями — дух радується, багачко надій єсть. Пишіть, спасибі Вам, від усіх буде Вам велика подяка»⁷.

Ще більше подібних звернень від людей, які знали про його роботу над узагальнюючою популярною книгою з історії України, одержував М. Аркас у розпалі революційних подій 1905 року. Ось типове тогочасне міркування одного з адресантів М. Аркаса: «Тим часом бажано по-українськи мати хоч і не повну історію, бо наш народ нічого про неї не знає. Історії Грушевського і по-українськи, і по-російськи не підходящі для народу, як Ви й самі знаєте»⁸. Як бачимо, на той час уже цілком реально можна було обговорювати питання про видання українською мовою популярної праці з історії України — річ дуже небезпечна в Російській імперії до 1905 р. Активна революційна боротьба широких народних мас, що розгорнулася того року, так налякала царизм, що він змушений був скасувати суворі заборони щодо вживання української мови. Це надало хоч якихось правових гарантій для випуску в світ «Історії України-Русі» М. Аркаса. І все ж цього було замало для реалізації задуманого. Не вистачало коштів, кадрів грамотних друкарів⁹. Тому обговорювалися різні варіанти залучення до цієї справи меценатів чи створюваних тоді в ряді міст України культурно-освітніх організацій — «Просвіт»¹⁰.

⁶ Держ. арх. Миколаїв. області (далі — ДАМО).— ф. 468, оп. 1, спр. 18, арк. 6 зв. (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 10.I.1903); арк. 10 зв. (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 1. IX.— 1905).

⁷ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 18, арк. 7.

⁸ Там же, спр. 21, арк. 8 зв. (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса, 17.VIII. 1905). Йдеться про «Очерк истории украинского народа» (СПб., 1904) М. Грушевського та про перші чотири томи його багатотомної «Історії України-Русі».

⁹ Там же, спр. 2, арк. 8—8 зв. (чернетка листа до Є. Чикаленка); спр. 21, арк. 15 (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса, 19.V.1906).

¹⁰ Там же, спр. 18, арк. 11 (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 27.V. 1906).

Ми не ставили своїм завданням аналізувати творчі здобутки М. Аркаса на ниві музичної культури. Що ж до історії України, то ґрунтовним вивченням опублікованих документальних матеріалів з цієї тематики, а також друкованого доробку професійних учених він зайнявся десь на самому початку нинішнього століття.

На той час М. Аркас уже мав досить багату власну кількатисячну книгозбірню, в якій українознавча проблематика займала найпочесніше місце і яку він поповнював протягом усього свого життя, починаючи ще з студентських років. Микола Миколайович передплачував різноманітну періодику, старанно фіксуючи в ній щонайменшу замітку, будь-який малюнок, що становили для нього інтерес. Це знадобилося йому пізніше, коли він заходився готувати свій рукопис до друку.

Щоб не пропустити жодної книжкової новинки чи публікації з історії України, М. Аркас не тільки налагоджує офіційні контакти з книгарнями, бібліотеками і видавництвами, а й зав'язує знайомства з компетентними людьми, які палко підтримали його дослідницький інтерес, сприяли придбання відповідної літератури у найбільших вітчизняних культурних центрах: Києві, Петербурзі, Одесі, Львові та ін.

Так само серйозно, як свідчить його листування⁶, підійшов М. Аркас і до апробації рукопису серед фахівців: у ході написання своєї праці він окремими частинами надсилав її до Києва, а потім доопрацьовував згідно з висловленими зауваженнями. Видання рукопису відповідало загальногромадським суспільно-політичним і культурним потребам національно-визвольного руху українського народу, що розвивався в руслі загальноросійської визвольної боротьби напередодні революції 1905—1907 р. За рік до її початку київський книго-торговець В. Степаненко писав М. Аркасу, підбадьорюючи його в нелегкій творчій роботі: «Вже то сумненько, що «Історія України» у Вас тугенько просувається — її аж он як тепер треба, та ба, ніхто не друкує, не хочуть. Ви пишіть її потроху, бо Ви ж знаєте, який тепер рух між українцями — дух радується, багачько надій єсть. Пишіть, спасибі Вам, від усіх буде Вам велика подяка»⁷.

Ще більше подібних звернень від людей, які знали про його роботу над узагальнюючою популярною книгою з історії України, одержував М. Аркас у розпалі революційних подій 1905 року. Ось типове тогочасне міркування одного з адресантів М. Аркаса: «Тим часом бажано по-українськи мати хоч і не повну історію, бо наш народ нічого про неї не знає. Історії Грушевського і по-українськи, і по-російськи не підходящі для народу, як Ви й самі знаєте»⁸. Як бачимо, на той час уже цілком реально можна було обговорювати питання про видання українською мовою популярної праці з історії України — річ дуже небезпечна в Російській імперії до 1905 р. Активна революційна боротьба широких народних мас, що розгорнулася того року, так налякала царизм, що він змушений був скасувати суворі заборони щодо вживання української мови. Це надало хоч якихось правових гарантій для випуску в світ «Історії України-Русі» М. Аркаса. І все ж цього було замало для реалізації задуманого. Не вистачало коштів, кадрів грамотних друкарів⁹. Тому обговорювалися різні варіанти залучення до цієї справи меценатів чи створюваних тоді в ряді міст України культурно-освітніх організацій — «Просвіт»¹⁰.

⁶ Держ. арх. Николаїв. області (далі — ДАМО). — ф. 468, оп. 1, спр. 18, арк. 6 зв. (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 10.I.1903); арк. 10 зв. (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 1. IX. — 1905).

⁷ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 18, арк. 7.

⁸ Там же, спр. 21, арк. 8 зв. (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса, 17.VIII. 1905). Йдеться про «Очерк истории украинского народа» (СПб., 1904) М. Грушевського та про перші чотири томи його багатотомної «Історії України-Русі».

⁹ Там же, спр. 2, арк. 8—8 зв. (чернетка листа до Є. Чикаленка); спр. 21, арк. 15 (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса, 19.V.1906).

¹⁰ Там же, спр. 18, арк. 11 (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 27.V. 1906).

Зрештою, грошові видатки, необхідні для видання книги, взявся покрити сам автор, хоч це дуже підірвало його матеріальне становище, адже довелося позичити (та ще й під великі проценти) 10 000 крб. Пізніше у листі до Лесі Українки М. Аркас зізнався: «Як довелося видавати свою злочасну історію України, то я примушений був на дуже тяжких умовах позичити гроші у лихварів і досі виплачую цей борг, який так страшенно гнітить мене і завдає великого клопоту»¹¹.

Що ж до місця видання, то «програвши варіанти» надрукування праці в Одесі (передбачалося активне сприяння авторитетного громадського діяча у галузі українознавства М. Ф. Комарова)¹² та у Києві (українське видавництво «Вік» і видавництво журналу «Киевская старина»)¹³, М. Аркас, зрештою, передав своє дітище петербурзькій друкарні товариства «Общественная польза». До цього Миколу Миколайовича спонукало й те, що редактор його «Історії України-Русі» Василь Миколайович Доманицький (7 (19).III.1877—28.VIII(10.IX).1910) опрацьовував цей рукопис 1907 р. в Петербурзі і мав змогу здійснювати безпосередній нагляд за його друкуванням.

До честі М. Аркаса слід відзначити, що він не побоявся вступити у ділові зв'язки з особою, переслідуваною за революційну діяльність царською охранкою. Василеві Доманицькому та його брату Платонові інкримінувалася, зокрема, ініціатива заснування 1905 р. у їх рідному селі Колодистому на Київщині селянської споживчої кооперації, читання селянам забороненої літератури з тим, щоб підбурити їх «проти поміщиків і, особливо, проти цукрозаводчиків». Отже, й розгром цукрового заводу в сусідньому селі Майданецькому прямо пов'язувався з агітацією Доманицьких¹⁴.

Наприкінці липня 1905 р. Платона заарештували, а Василь за кілька днів до того виїхав із села і більше вже туди не повернувся. Протягом двох з половиною років поліція настирливо розшукувала В. Доманицького по всій країні¹⁵, а він у цей час спокійнісінько, хоч і нелегально, мешкав на квартирах друзів у самій столиці Російської імперії. Коли ж, нарешті, у грудні 1907 р. лише на основі слідчих матеріалів про революційну діяльність В. Доманицького суд заочно виніс ухвалу вислати політичного злочинця на три роки до Вологодської губернії, цей вирок так і залишився на папері. За місяць до цього, завершивши роботу над підготовкою до друку найповнішого на той час «Кобзаря» Т. Г. Шевченка та «Історії України-Русі» М. Аркаса, В. Доманицький у зв'язку із загостренням давньої хронічної хвороби (туберкульоз легенів) виїхав на лікування за кордон¹⁶.

Роботою свого редактора М. Аркас залишився цілком задоволений. Повністю підтвердилася характеристика, що її давали В. Доманицькому треті особи, рекомендуючи останнього до співпраці з М. Аркасом: «На його можна цілком покластися, бо він знає історію не менш Грушевського»¹⁷.

Друзі-однодумці щиро вітали Миколу Миколайовича з виходом талановитої книги. Весь її семитисячний тираж розійшовся протягом кількох місяців — явище рідкісне у ті часи, особливо ж з огляду на те, що йшлося про книгу, друковану українською мовою, яка лише

¹¹ Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М. М. Аркасом // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР.— 1963.— № 4.— С. 48.

¹² ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 21, арк. 15 (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса, 19.V. 1906).

¹³ Там же, арк. 16 зв. — 17 (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса. 24.IV. 1906); 21 зв. (лист Є. Чикаленка до М. Аркаса, 6.XII. 1905).

¹⁴ Лобач-Жученко Б. Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького // Рад. літературознавство.— 1970.— № 8.— С. 33.

¹⁵ Центр. держ. іст. арх. УРСР у Києві, ф. 283, оп. 1, спр. 12, арк. 430 зв.

¹⁶ Чистому серцем: Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон.— К., 1912.— С. 28.

¹⁷ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 18, арк. 11 (лист В. Степаненка до М. Аркаса, 27.V. 1906).

двома роками раніше «легалізувалася» після найсуворіших царських заборон, але так і не стала мовою народної освіти.

Згадуваний уже київський книготорговець В. Степаненко 16 червня 1908 р. інформував М. Аркаса: «Радую Ваше серце, що продали Ваші історії. Забирають її на Україну, в Московію, в Галичину, Америку, навіть і Швейцарію — добре йде, аж дух радується. Сьогодні виражено в Америку 50 штук в оправах»¹⁸.

Діячі «Просвіти», які в період революції 1905—1907 рр. організувалися в багатьох містах і навіть селах України, закидали автора схвальними і водночас вимогливими листами. Дякували за першу написану українською мовою, доступну розумінню навіть малоосвічених читачів популярну книгу з історії України, наголошували на її величезному значенні для піднесення національної та історичної свідомості народних мас, дорікали за недостатній тираж, просили й вимагали другого видання.

Так, бібліотекар Одеської «Просвіти» А. В. Ніковський у листі від 6 січня 1908 р. писав: «Коли я передивився книгу, то побачив, що автором зроблено все, щоб зміст книги легко й хутко і надовго западав у голову читачеві — це і ілюстрації, і, особливо, помітки на полях, котрі мають уявляти з себе конспект. Таким побитом, додавши те, що написано популярно й пристосовано до середнього читача, можна гадати, що «історія» буде корисною для гімназій, для учителів народних шкіл, а поки що для кожного українця. Бо ж зараз ми такої історії не маємо. Візьміть Грушевського — велику в п'яти томах — до неї бояться підходити. «Очерк истории украинского народа» мав зіграти деяку роль, коли ж написано важко і це одбиває охоту до читання. На що Вам краще: за весь час існування Одеської «Просвіти» її продано було всього 5 примірників!

З історією Єфименковою (вид. Брокгауз і Єфрон) — ще гірше.

Отак пильно переглянувши Вашу книгу і зауваживши, що написано її мовою українською, я привітав її як з'явище великої ваги — це... книга, якої не доставало, яка дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей і підміцнюватиме вже свідомих інтелігентів і робітників»¹⁹.

Своє враження від «Історії України-Русі» поспішив висловити 9 січня 1908 р. один з активних діячів народженої революцією 1905—1907 рр. україномовної преси редактор наймасовішої буржуазно-ліберальної газети «Рада» Є. Чикаленко: «Написали Ви її не для баришів, а для того, щоб пролити свідомість в широкі маси. І треба оддати Вам справедливість, Ви зробили своєю історією так багато, що й сподіватися того не можна було... Вона розходитьсь добре, читається з великим інтересом, будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на майбутнє. Одним словом, ця книжечка, на мою думку, повинна стати наряду з «Кобзарем» настольною книгою у кожного українця»²⁰.

Через рік у листі від 16 січня 1909 р. голова київської «Просвіти», видавець і редактор журналу «Нова громада», упорядник епохальної мовознавчої праці «Словарь української мови» Б. Грінченко підбадьорює М. Аркаса у його намірах братися за підготовку другого видання «Історії України-Русі» такими словами: «Ви не дивіться, що дехто на Вас косо дивиться і шкварчить. Хай собі шкварчать, бо їх завидки беруть за Вас... Невже ж Ви не постерігаєте, як Вас усюди і всі люблять за Вашу історію? А як би вся ця біднота зустріла радо та прихильно «нову» та ще й повнішу історію»²¹.

¹⁸ Там же, арк. 17 зв.

¹⁹ Там же, спр. 14, арк. 7 зв.— 8 зв.

²⁰ Там же, спр. 21, арк. 36—36 зв.

²¹ Там же, спр. 4, арк. 23 зв.

Сучасник М. Аркаса, спеціаліст у галузі історії історичної науки на Україні В. Біднов, високо оцінюючи вихід у світ Аркасової «Історії України-Русі», зазначив пізніше, що «ні одна українська книжка, крім «Кобзаря», не мала такого поспіху, який випав на долю труда М. Аркаса... Автор її безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй робити свій вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалася. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій»²².

Останній висновок здається нам особливо показовим. Висловлений у бурхливі дні громадянської війни, він підтверджується й спостереженнями часів нинішньої революційної перебудови, коли дуже посилюється потяг мас до пізнання свого історичного минулого, але не так через праці фахівців, як, насамперед, через публікації популяризаторів історії, найбільше — майстрів художнього слова — письменників. У даному ж разі йшлося про справді визначну працю, яка, на думку відомого мемуариста українського національного руху кінця XIX — початку XX ст. О. Лотоцького, «була перша книжечка нашої історії, написаної для широкої публіки, й популярність її в свій час була надзвичайна. «Ілюстрована історія України» М. С. Грушевського появилася пізніше й не мала такого успіху у широкого читача, як «Історія України» Аркаса — Доманицького»²³.

Мемуарист не випадково згадав Грушевського та його популярний нарис з історії України, бо з цим пов'язані наступні досить неприємні факти й події. І найвидатніший професійний історик України відіграв у них дуже негарну роль. Схильний до монополізації своєї наукової діяльності у галузі історії України, він відзначався крайньою нетерпимістю до будь-кого, хто вторгався у досліджувану ним проблематику, чи міг скласти конкуренцію в реалізації його творчих задумів. Так, не без впливу М. Грушевського редакція журналу «Киевская старина» відмовилася друкувати написану згідно з оголошенням нею ж конкурсом узагальнюючу працю «История украинского народа» О. Я. Єфименко. «А се тим охитніше зробили, що в Петербурзі друкується той курс історії України Михайла Сергійовича, який він читав у Парижі», — зазначає 23 січня 1904 р. в листі до В. Гнатюка В. Доманицький. І тут же з гирким сарказмом додає: «Колись буде чудовий матеріал для якогось драматурга для історичного водевілю...»²⁴ 21 лютого того ж року про конфліктну ситуацію, що створилася внаслідок відмови редакції «Киевской старины» друкувати працю О. Єфименко, М. Аркасові повідомив у своєму листі В. Степаненко²⁵. Тоді, коли робота над рукописом його власної «Історії України-Русі» лише розпочиналася, хіба міг він навіть подумати, що через кілька років, коли вона вже побачить світ, на шляху її розповсюдження та підготовки другого видання стане все той же Грушевський!?

І от Аркасова праця — на прилавках книгарень. За свідченнями сучасників, спочатку М. Грушевський начебто й не сприйняв її всерйоз як конкурента своїм власним планам. До відвертої ж протидії він вдався тоді, коли дізнався про підготовку другого видання цієї книги. Про те, що цей намір помітно стурбував М. Грушевського, Аркасові повідомив його редактор — В. Доманицький. У своєму листі від 11 (24) липня 1908 р. із села Криворівні, що в Карпатах, він писав Миколі Миколайовичу: «Балакав я вчора з професором Грушевським про всячину, і між іншим він заявив, що з осені сідає писати Ілюстровану історію і за півроку її випустить. Я йому сказав, що ви заходжуєтесь

²² Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). — Кам'янець-Подільський, 1919. — С. 50.

²³ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 148.

²⁴ Львів. біб-ка АН УРСР. Відділ рукописів, спр. 193, арк. 2 зв.

²⁵ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 18, арк. 7 зв. — 8 зв.

коло другого видання, і він був здивований, бо не знав, як книжка добре пішла: думав що її ще на 1½—2 годи вистачить. Признався, що торік ми йому дорогу загородили своїм виданням, тим-то він і не брався досі писати. Тепер він хоче видати 10 000, рахуючи, що літ за 5—6 гроші вернуться. Очевидно, що два видання (наше 2-е і його) після того як «ринок насичен» вже нашим першим, було б вже занадто: і те туго йшло б, і друге. Я говорив, що ви вже розпочали заходи коло 2-го видання і мабуть замовили художникам малюнки, але що сьогодні ж повідомлю Вас про стан речей. Він сказав, що малюнки, коли вони замовлені, він міг би перейняти й на себе, якби Ви зреклися видавати друге видання, а зрештою — робить, мовляв, як знаєте. Оце я переказую, яка була розмова, а як тепер далі бути, то міркуйте вже Ви.

...Я особисто не стою за те, щоб нам конче уступати з дороги. Цими днями прочитаєте у «Літературно-науковому віснику» рецензію д. Липинського»²⁶.

Повідомляючи Доманицького про наступну публікацію рецензії В. Липинського на Аркасову «Історію України-Русі», М. Грушевський промовчав, однак, що її буде надруковано у редактованому ним журналі разом з його власною, підсумковою, рецензією. Тим часом в останній не тільки не містилося бодай одного доброго слова про книгу Аркаса, а й фактично бралася під сумнів рецензія Липинського, який спробував дати всебічну об'єктивну оцінку праці Аркаса, відзначивши як позитивне в її змісті та формі викладу, так і хиби та конкретні помилки у висвітленні окремих подій і явищ історичного процесу²⁷.

На противагу цьому критика М. Аркаса М. Грушевським за формою мала деструктивний, поспіль нищівний характер, а за змістом корисними у ній були тільки вказівки на неточності, допущені автором у викладі окремих подій. Найбільше ж М. Грушевський обурюється фактом великої популярності книги М. Аркаса, широкого її розповсюдження. Злива суцільних звинувачень на адресу рецензованої праці дивовижно контрастує з компліментарною обмовкою: «Знаю автора як чоловіка щиро прихильного українству і не сумніваюся ні на хвилину в його добрих намірах, які водили ним в писанню і видаванню сеї книжки»²⁸. А тим часом від фрази до фрази виразно проступає недобророзичлива мета рецензента — скомпрометувати «Історію України-Русі» М. Аркаса перед усією читацькою громадськістю. Як тільки не вправляється М. Грушевський у своєму явно упередженому кепкуванні. Вченому явно зраджує почуття міри у використанні найпринизливіших епітетів і найобразливіших таврувань: авторські недогляди і фальші — страшенні; замітки — чисто сміхотворні; вислови і погляди — просто дикі, предивні убогістю, неповністю змісту і масою фактичних помилок; виклад — сухий, схематичний, неінтересний, незручний і примітивний, стереотиповий, банальний, бідний; книжка — «шкодлива з наукового, просвітнього, національного погляду», «джерело безконечних баламутств», «історія без історії, без культурного суспільного і політичного змісту»²⁹.

Від такої незадоволеної огульної критики відразу ж відмежувався В. Липинський, опублікувавши у київській газеті «Рада» статтю на підтвердження свого загалом позитивного ставлення до книги М. Аркаса. «Бажаючи національного відродження цілого українського народу, а не тільки певних, перейнятих однаковим світоглядом сучасного українства, його частин,— писав він,— думаю, що діло, яке робить і довго робитиме історія д. Аркаса, діло для цього відродження корис-

²⁶ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 23, арк. 1—2 зв.

²⁷ Див.: Липинський В. Історія України Мик. Аркаса // Літ.-наук. вісн.— 1908.— № 8.— С. 307—317.

²⁸ Грушевський М. До рецензії д. Липинського // Літ.-наук. вісн.— 1908.— № 8.— С. 318.

²⁹ Там же.— С. 319—322.

не»³⁰. В іншому номері «Ради» того ж періоду ще одну статтю на захист «Історії України-Русі» від несправедливої критики М. Грушевського, який «своїм авторитетом приголомшив автора і прибав до злочинного стовпа редактора», опублікував співробітник цієї газети В. Піснячевський³¹.

Під натиском цих відгуків М. Грушевський був змушений публічно виправдовуватися у статті, опублікованій в одному з наступних номерів «Літературно-наукового вісника». Вона цікава насамперед тим, що тут М. Грушевський найвідвертіше зізнається, чим саме його не влаштовує книга М. Аркаса. Виявляється тим, що, по-перше, «тої ідеології, яка була б нам бажана, того освітлення історії України, в якій ми її бачимо — в книзі Аркаса нема», і, по-друге, «що д. Аркас цілу стару Україну перебрав «на московський кшталт»³².

Ось у чому суть! М. Грушевського не влаштовувала проросійська, як він вважав, концепція М. Аркаса — В. Доманицького. Гадаємо, цілком мав рацію Б. Б. Лобач-Жученко, який дійшов висновку, що Доманицький розійшовся з Грушевським на ідейному ґрунті, незважаючи на матеріальну залежність від нього³³. Ще більше не влаштовувала Грушевського «Історія України-Русі» Аркаса — Доманицького як конкурент не тільки вже існуючих, а й лише замислюваних його власних видань.

Історія з рецензуванням книги Аркаса — Доманицького знайшла відображення й на сторінках опублікованого щоденника близького знайомого Грушевського, добре поінформованої людини у справах українського національного руху кінця XIX — початку XX ст., редактора-видавця «Ради» Є. Чикаленка. «...Незаслужено гостра критика Грушевського на цю працю, — писав він, — боляче вразила Доманицького. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне забув у нього коректуру своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом, і він з того часу вже не міг поправитись.

Коли я докоряв Грушевському за цю рецензію, то він виправдувався тим, що він не навмисне забув її у Доманицького і писав її «по долгу науки», але всім очевидно, що рецензія написана необ'єктивно, з роздрозненням, наче з задрості, що праця Аркаса — Доманицького придбала собі таку велику популярність»³⁴. Лише два роки прожив тяжко хворий В. Доманицький після розгромної рецензії М. Грушевського. Ще менше — лише півроку — прожив з часу тієї ж публікації Аркас, який боляче переживав несправедливі звинувачення на свою адресу.

«Ви розумієте, що воно таке, коли чоловік загубив віру у свої сили?! — пише він Б. Грінченку. — Ні до чого не сила узятись, стоїть, як суворя пересторога: «З праці твоєї може вийти тільки велика шкода для рідного краю». Ці слова у вухах, а свідомість, що ти дійсно тільки нікчемний дилетант, припиняють усякі заходи до будь-якої праці. Я навіть радий, що брак грошей, тяжке становище, яке доводиться переживати..., не дадуть аніякісенької можливості заходитись коло другого видання своєї злочинної «Історії»³⁵. Тут же М. Аркас висловлював щире подяку Б. Грінченкові за дружню підтримку: «Спасибі Вам, за всі Ваші теплі і приятні відносини до моєї «шкодливої історії» і за Ваші поради».

Б. Грінченко, як міг, заспокоював автора першої історії України

³⁰ Рада.— 1908.— № 199.

³¹ Рада.— 1908.— № 192.

³² Грушевський М. На українські теми: Ще про культуру і критику // Літ.-наук. вісн.— 1908.— № 10.— С. 129, 133.

³³ Лобач-Жученко Б. Б. Назв. праця.— С. 36.

³⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917).— Львів, 1931.— С. 10.

³⁵ Центр. наук. біб-ка АН УРСР. Відділ рукописів, № 355.

рідною мовою, докладав усіх зусиль, щоб відновити його душевну рівновагу. «Хочу сказати про Вашу «Історію»,— писав він.— Я чув, що Ви думали видавати її другим виданням і дуже зрадив, це почувши. Але тепер знову чутка,— мов би Ви вже залишили цю думку. Це шкода. Тепер Ви могли б скористуватися з тих фактичних уваг, що вам наробили рецензенти, і випустити друге видання, поправивши деякі помилки, без яких, звичайно, не обходиться ніяка робота людська, навіть і така, що виходить з рук дуже вчених і гострих професорів-критиків, охочих думати, що сам Господь Бог, творець усесвіту, передав їм монополію на їх науку. От саме про одного з таких критиків. Кожен знає, що проф. Грушевський чоловік дуже заслужений і кожен йому дякує за ту роботу, що він зробив, але нащо йому схотілося показати людям, що він може бути дуже несправедливий до своїх товаришів у роботі. А його рецензія на Вашу книгу показує це дуже добре.

Замість, щоб дякувати Вам, що Ви своєю популярною, легко написаною історією, готуєте широкого читача до читання трудніших історичних книжок (навіть таких тяжко написаних, як книги самого Грушевського), збуджуєте в йому цікавість до минулої долі українського народу, допомагаєте розвиватися національній свідомості нашій— замість, щоб за все це дякувати, кажу Вам, пан професор, не зважаючи на обставини і на факти, накидається на Вас мокрим рядном і аж лиходія з Вас робить.

Ця рецензія робить прикре враження не Вам (бо, знов кажу, не помиляється тільки той, хто нічого не робить), а самому рецензентові.

От через те, я дуже прохав би Вас і од себе, і од деяких Ваших читачів, щоб Ви не покидали думки дати друге видання Вашої книги. Його треба, і воно зробить добре діло»³⁶.

В тому ж підбадьорливому дусі написано й цілий ряд листів інших адресантів Аркаса. Ось деякі витримки з них. Книготорговець В. Степаненко: «Думаю, що бомбу він (М. Грушевський.— В. С.) випустив пусту, та ще так випустив, що оскілками сипнуло прямо на нього»³⁷. Художник, музикант, письменник Г. Хоткевич, що, як і В. Доманицький, проживав у Галичині на становищі політемігранта: «Та взагалі навіть смисла немає в тім, аби складати все в одні руки. Нехай якнайбільше буде у нас творів, нехай буде конкуренція— то ж не буде на шкоду, а лиш на користь. ...Що з того, що д. Грушевський хоче писати Історію сам і посередньо пропонує Вам зняти свою працю? Чи не таким же точно правом могли би Ви звернутися до пана Грушевського з пропозицією: «Не пишіть, пане добродію, історію, бо я вже пишу»³⁸. Є. Чикаленко: «Може в книжці Вашій і єсть дрібні помилки проти науки, але висловлюватись за неї, як висловився Грушевський, не слід би було, що я йому скажу, як побачусь. На всіх нас його рецензія зробила дуже, дуже неприємне враження. Нехай Вам се буде моральним удовлетворенієм. Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од його не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики»³⁹.

Після зустрічі з М. Грушевським Є. Чикаленко писав М. Аркасу: «Сими днями я висловив свій погляд і панові професорові, я казав йому, що рецензія його не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, яка, як люди кажуть, розчищає дорогу для своєї книжки. На се мені професор відповів, що він написав рецензію «по долгу історика» і не одзивався про неї, поки вона не розійшлась, щоб не пошкодить виданню, а коли люди вбачають в його рецензії особистий інтерес, то своєї історії він і видавати тепер не буде»⁴⁰.

³⁶ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 4, арк. 10 зв.— 12 зв.

³⁷ Там же, спр. 18, арк. 21—21 зв (лист від 10.IX. 1908).

³⁸ Там же, спр. 31, арк. 9 зв.— 10.

³⁹ Там же, спр. 21, арк. 41—42.

⁴⁰ Там же, арк. 43—43 зв. (лист від 2.IX. 1908).

Насправді М. Грушевський явно кривив душею, бо, по-перше, на час, коли він дізнався від В. Доманицького про те, що весь тираж Аркасової «Історії України-Русі» розійшовся, рукопис його рецензії уже знаходився в друкарні (відповідне епістолярне свідчення В. Доманицького наводилося вище), а, по-друге, пишучи листа до Є. Чикаленка, М. Грушевський досить активно готував до друку свою «Ілюстровану історію України», перше видання якої вийшло в світ у 1911 р.

А наступного року було видано книгу, на обкладинці якої значилося: «Історія України-Русі з малюнками. Написав Микола Аркас. Друге видання. Краків. Накладом Ольги Аркасової. 1912». Проте насправді то вже не був Аркасів твір. Доопрацьований автором і наполовину відредагований В. Доманицьким рукопис загубився під час лікування останнього у Франції⁴¹. Після смерті їх обох довести працю до друку взялися корінні галичани Богдан Лепкий та Вячеслав Липинський, а також український емігрант з Харкова Микола Левитський⁴². І хоч у листуванні з Ольгою Іванівною Аркасовою нові, «гуртові», якщо можна так сказати, редактори запевняли, що редакторську роботу вони стараються «вести так, як почав її п. Доманицький»⁴³, що вони якнайбільше прагнуть задовольнити «гаряче бажання цілої України якнайскоріше бачити друге видання «Історії України»⁴⁴, насправді текст був перероблений до невпізнання як за формою, так і за змістом. Вже в першій ґрунтовній рецензії, опублікованій у єдиному на той час на Україні у складі Російської імперії україномовному і українознавчому журналі «Дніпрові хвилі», зверталася увага читачів на те, що перед ними вже зовсім не твір М. Аркаса й В. Доманицького. Те, що було названо другим виданням «Історії України-Русі», критикувалося в рецензії і за мову, «незвичну для вуха російського українця», і за невиправлені та залишені без відповідних наукових коментарів помилки першого видання, і за допущені нові помилки, і за різке погіршення ілюстративного матеріалу⁴⁵. Загальна оцінка другого видання книги М. Аркаса також була критичною: «Друге видання дуже популярної серед українського громадянства Історії Аркаса вийшло після смерті і автора і редактора... Рукопис опинився в чужих руках, друкувати довелося за кордоном — у Кракові, кінчали видання зовсім нові люди. Отже нема чого дивуватися, що друге видання вийшло далеко не таким, як того хотіли автор і редактор»⁴⁶.

До цього можна додати, що саме висвітлення історії України в цьому так званому другому виданні книги М. Аркаса подається значною мірою на основі пропольсько-шляхетської і австрофільсько-галицької орієнтації. Так, зміст «Вступу» різко контрастує з відповідним текстом першого видання. Він дуже ідеологізований. Зокрема, тут виразно проступають шовіністичні погляди про нібито природно й історично зумовлені переваги українського народу над іншими — і культурою, і державністю, і побутом. У «Вступі» відверто утверджується антиісторична думка про «безкласовість» українського народу: мовляв, 80 або 90% українців протистоять поміщикам, купцям, промисловцям, урядникам — представникам переважно інших націй. Націоналістична тенденція помітна й у тому, що замість визначених Аркасом «Київського» і «Галицького» періодів фігурує період «Самостійно-державний», який нібито був основою державності лише українського народу.

⁴¹ Лист В. Доманицького : (З останніх місяців його життя) // Наше минуле.— 1919.— № 1—2.— С. 154—156.

⁴² Аркас М. Історія України-Русі / 2-е вид.— Краків, 1912.— С. XII, XIV.

⁴³ ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 27 (лист Б. Лепкого до О. Аркаса, 3.XII.1910), арк. 4 зв.

⁴⁴ Там же (лист М. Левитського до О. Аркаса, жовтень 1911 р.), арк. 2.

⁴⁵ Дніпрові хвилі.— 2 сент. 1912.— № 15—16.— С. 221—223.

⁴⁶ Там же.— С. 221.

Якщо в першому виданні йдеться про три групи слов'ян — західну, південну і східну, то в другому діють лише «українсько-слов'янські», «українсько-руські», «русько-українські» племена та князі. Про Святослава говориться: «чистий запорожець на князівському столі», Володимир ставиться в заслугу, що він «позбирав усі українські землі». Опущено легенду про заснування Києва, а сам він згадується тільки як «найголовніше місто полян». З періоду XVII ст. у другому виданні знято окремий ліхтарик про Петра Могилу, який заснував Київську академію. Натомість при характеристиці діяльності Петра Сагайдачного вміщено явно антиросійську ілюстрацію «Сагайдачний під Москвою», якої у першому виданні не було. Однозначно негативно оцінюється возз'єднання України з Росією 1654 р. Явно упереджено й тенденційно зображається політичний та соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: мовляв, у той час, як на Наддніпрянській Україні було знесено Запорізьку Січ і заведено кріпацтво, Австрія у Галичині і Буковині «зачала заводити добрі порядки», цісарі дбали «о добро своїх підданих і хотіли добути селян з панської неволі».

Отже, й у змісті другого та першого видань «Історії України-Русі», як і в їх авторстві, було дуже мало спільного. Саме тому республіканське видавниче об'єднання «Вища школа» здійснює фототипічне видання книги М. Аркаса за тим її справді авторським оригіналом, який випущено в Петербурзі у 1908 р. Оце й буде істинно друге видання Аркасової «Історії України-Русі». Читачі мають отримати його в 1990 р. у супроводі наукового коментаря, що відбиватиме сучасні погляди на події історичного минулого.

Що ж позитивного і критичного можна сказати про книгу М. Аркаса нині, у час революційної перебудови, коли так різко зросли і національно-патріотична самосвідомість громадян СРСР, і живий інтерес найширших народних мас до історії їх рідної землі. Увагу найширших читацьких кіл Аркасова «Історія України-Русі» приверне й тепер не лише цікавим змістом фактичного матеріалу про події та явища від перших століть нашої ери до революції 1905 р., а й простою і образною водночас мовою викладу. Автор не обмежується відомостями, зафіксованими в «сухих» документальних джерелах. Він залюбки вдається до, так би мовити, фольклорного бачення історії, знайомить читачів з різними переказами та легендами, які закарбувалися в історичній пам'яті народу, а пізніше були записані вченими-народознавцями. Безперечно, привабить читачів і багате ілюстрування Аркасової книги, хоча й воно не без хиб, і в ньому далеко не все може подобатися кожному. До картографічного матеріалу (а в своїй книзі М. Аркас умістив 9 карт) сьогодні слід поставитися суто критично. Він дуже й дуже приблизно відображає реальну дійсність щодо територій (зокрема, природних чи державних кордонів останніх) розселення українців, їх предків і сусідів у різні історичні часи.

Словом, перед нами твір, який відбиває певний рівень розвитку історичної думки, певний етап історії історичної науки на Україні. Вперше знайомлячись із книгою М. Аркаса, сучасний читач повинен пам'ятати, що в даному разі має справу з автором, історична концепція якого не ґрунтується на філософії діалектичного та історичного матеріалізму. Підхід М. Аркаса до пізнання й тлумачення суті історичних подій і явищ позначений ідеалістичним світоглядом. Звідси — уявлення про наявність у кожного народу (нації) певних тільки йому органічно властивих рис суспільно-політичного світогляду, а також розгляд історичного процесу «за видатними особами» — позитивними чи негативними. Серед діячів, введених в Аркасовій книзі, багато представників правлячої еліти різних часів на Україні — князів, царів, королів. Абсолютну перевагу автор віддає висвітленню політичної історії за рахунок соціально-економічної, дещо перебільшує міжнаціональні відмін-

ності та конфлікти за рахунок недооцінки загальнолюдських і класових. Авторська періодизація історичного процесу на Україні примітивізована: побудована не згідно з об'єктивними законами внутрішнього соціально-економічного розвитку, які й зумовлюють зміну соціально-економічних формацій, а за зовнішніми ознаками — завоюванням та підпорядкуванням українських земель тій чи іншій державній владі.

Незвично для сучасного читача звучать вживані М. Аркасом терміни «жиди» (замість «євреї»), «ляхи» (замість «поляки»). Але ж це історичні терміни, які за нормами української народної мови дожовтневого періоду були єдинопоширеними і до того ж несли в собі певний соціальний, а не лише національний зміст, оскільки, як правило, стосувалися визискувачів народних мас. У такому значенні їх широко вживали й класики української літератури та історіографії — Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, І. Я. Франко та інші (в радянських виданнях їх творів згадані терміни залишаються незмінними).

Як суто умовні слід сьогодні розглядати й вживані М. Аркасом терміни «Україна», «український» стосовно періоду Київської Русі та наступної феодальної роздробленості. Насправді ж вони закріпилися у свідомості народних мас як етнічна назва після утворення (XIV—XV ст.) української народності. Автор же «Історії України-Русі», спираючись на сучасний йому рівень наукової розробки проблеми етногенезу східнослов'янських народностей і націй, дещо примітивізує процес їх формування. Сучасна радянська історична наука доводить, що прямими предками українського, як і російського та білоруського народів, були стародавні східнослов'янські племена, які, консолідувавшись у VI—VIII ст., створили єдину державу — Київську Русь, в ході розвитку якої виникла давньоруська народність. Остання стала основою дальшого об'єктивного процесу формування трьох братніх народностей: російської, української та білоруської.

Не виявляє М. Аркас і належної послідовності в оцінках діяльності українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, але неодноразово підкреслює, що, якщо у колах козацької старшини й знаходилися відступники від союзу українського народу з російським, то народні маси на Україні незмінно обстоювали цей союз. Історик висміює класову недалекоглядність української панівної козацько-старшинської верхівки, яка у народних масах вбачала лише пасивну сірому, цілком залежну від волевиявлення зверху (мовляв, народ «...зовсім таки не мав ні політичного розуміння, ні терпіння, щоб спокійно дождатися, які наслідки будуть од праці їхніх Гетьманів. Тим-то ні один з них не дійшов до того, до чого прямував») ⁴⁷. Сам же автор «Історії України-Русі» своїми міркуваннями переконує читачів у тому, що вимоги старшини про свободу і самостійність України зумовлювалися насамперед намаганням надійно забезпечити свій соціальний статус феодальної верхівки тодішнього українського суспільства. І соціально споріднений з нею російський царизм охоче пішов назустріч цим домаганням. Цілком у традиціях революційно-демократичної історіографії, започаткованої кумиром М. Аркаса — Т. Г. Шевченком, в «Історії України-Русі» висвітлюється і таврується кріпосницька політика, яку наполегливо проводили на Україні при сприянні місцевих феодалів російські царі, особливо Петро I і Катерина II.

Принаймні спірним є авторське альтернативне припущення про можливість вільного розвитку України у «європейській сім'ї народів» у разі здійснення того, що проголошував Мазепа, вступаючи у спілку з Карлом XII, яку одностайно негативно (і це переконливо показано в праці Аркаса) сприйняли широкі народні маси України. Проте в той час, коли в умовах Російської імперії національне питання висунулося

⁴⁷ Аркас М. Історія України-Русі.— Петербург, 1908.— С. 228.

на передній край суспільно-політичної боротьби і найпередовіша політична сила країни — лєнінська партія більшовиків висунула гасло самовизначення народів аж до їх відокремлення, міркування М. Аркаса можна розглядати саме в цьому обмеженому дожовтневими хронологічними рамками історичному аспекті. З діяльністю більшовицької партії, яка виражала соціальні і національні інтереси трудящих усіх націй Російської імперії, були пов'язані й найрадикальніші зміни в суспільно-політичному устрої на Україні.

Одержано 09.08.89

Стаття освещає подвижницькую діяльність на ниве української культури Н. Н. Аркаса (1852—1909 гг.) — просветителя, композитора, историка. На основании нового архивного материала рассказывается о самом главном деле его жизни — первом украиноязычном научно-популярном обобщающем труде по истории Украины. Выход ее в свет принес автору много радости и печали.

До уваги читачів!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу»

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Червона Армія в оцінці абверу (липень 1941 р.)

Події переддня та початку Великої Вітчизняної війни завжди викликали підвищений інтерес у дослідників, непокоїли пам'ять широкої громадськості. Нині, у зв'язку з наближенням 50-річчя чорної неділі 22 червня 1941 р., цей інтерес дедалі зростає. Тим часом у радянській літературі знайти достовірну відповідь на запитання, як же насправді починалася війна, непросто, бо саме це висвітлено в ній поверхово, неповно, а подекуди й неправдиво.

Певний інтерес для дослідників, як і всіх любителів історії, становить документ із сейфів німецької розвідки та контррозвідки (абверу). Це — підсумок досвіду, набутого вермахтом у ході прикордонних боїв за три тижні війни. Його підготував начальник абверу прифронтного тилового району «Південь» гауптман доктор Перцборн.

У цьому документі читач знайде не позбавлені інтересу спостереження та оцінки, що поглиблюють наші уявлення про трагічні події п'ятдесятирічної давності.

Вступне слово, підготовка документа до публікації та примітки М. В. Коваля (Київ)

**Головне командування фронтового тилу Південь.
Розвідувальний відділ.
Оперативне донесення гауптмана доктора
Перцборна від 19.07.41 р.**

Досвід, нагромаджений за час російської кампанії

До найскладніших завдань генерального штабу, особливо відділу «Іноземні збройні сили Схід», останніми роками входило добування та вивчення інформації про збройні сили Радянського Союзу, про так звану Червону Армію. Наглухо замкнуті кордони, відмінно розроблена система маскування та обширність території давали радянським керівникам змогу поряд з поширенням відомостей дезинформаційного характеру і пропагандистським маневруванням досить успішно приховувати справжній стан боєготовності їх збройних сил. Тому не викликає подиву той факт, що, незважаючи на наявність зібраного копіткою працею багатого інформаційного матеріалу про Червону Армію, не бракувало несподіванок, коли німецькі збройні сили вступили у двобій з цим сфінксом.

Завданням найвидатніших спеціалістів у галузі військової справи є необхідність уже тепер, а згодом вона стане ще актуальнішою, зробити в цій галузі остаточні висновки, провести порівняння і проаналізувати досвід.

Коли я, не будучи фахівцем і не маючи до того ж достатньо часу на підготовку, дозволю собі сьогодні висловити деякі міркування з приводу нагромадженого на даний момент досвіду ведення цієї гігантської війни, то це буде лише незначна частина того, що можна сказати з цього приводу.

Найближче до розкриття даної теми, очевидно, можна підійти шляхом постановки таких питань:

1. Що ми знали про Червону Армію до початку війни, або за що ми її приймали?

2. Як змінилося наше уявлення про неї, виходячи з досвіду першого місяця війни?

Така постановка питань передбачає як аналіз озброєння, виучки, тактики і боєздатності окремих родів військ, так і розгляд проблем постачання і стану укріплених районів, а також дослідження питань, пов'язаних із застосуванням росіянами в ході цієї війни досвіду ведення інших воєн.

Організаційної структури російських сухопутних військ, яка вимагає більш детального й уважного розгляду, я в межах цієї доповіді не торкався, щоб не робити її занадто довгою.

В даній доповіді обійдено також питання про мету, яку ставлять перед собою росіяни у цій війні.

Деякі цифри допоможуть краще висвітлити стан справ на момент початку війни:

Із 171 наявної стрілецької дивізії 146 знаходилися в Європі і 25 в Азії; з 33,5 кавалерійських дивізій 25,5 — в Європі і 8 в Азії; із 40 мотомеханізованих і танкових бригад 35 були в Європі і 5 в Азії¹. Навесні та на початку літа (1941 р.— М. К.) всі війська, розташовані в Європі, були підтягнуті до східного кордону з Радянським Союзом (західного кордону СРСР.— М. К.), де вже до цього зосереджувалися значні сили з часу польської кампанії і зайняття Бессарабії.

В загальній оцінці Червоної Армії у нас побутувала така думка:

а). 60—70% вищого командного складу збройних сил (від верховного командування до командуючих арміями), що мали досвід бойових дій, впали жертвами великої чистки влітку 1937 року, і, таким чином, людей подібного масштабу залишилося дуже мало. Здібності й досвід більшості новопризначеного вищого командного складу не відповідали вимогам, які ставилися до командування великими військовими з'єднаннями.

б). Вищий і нижчий командний склад був слабким. Він відзначався недостатністю знань, досвіду, самостійності й ініціативи. Навчання військ просувається повільно.

в). Сержантський склад методично вихований і навчений. Командирам усіх рангів притаманна схильність до схематизму.

г). Простий солдат характеризувався як твердий, невибагливий, вольовий і хоробрий.

В детальному розгляді:

Піхотинець, судячи з російського національного характеру, буде особливо успішно діяти в обороні. В наступі у взаємодії з танками, важким піхотним озброєнням і авіацією йому як самостійній бойовій одиниці не вистачатиме необхідної рішучості й гнучкості. Його оснащення й організація такі самі, як і в інших сучасних арміях, однак оснащеність, а отже, й боєздатність окремих дивізій перебувають на різних рівнях.

Масовані наступи російської піхоти кількома щільними валами, що здійснювалися незважаючи на найтяжчі втрати, були характерними для фінської війни.

Кавалерія вихована в наступальному дусі і відзначається сміливістю. Посилення моторизованими частинами і насамперед танками значно підвищило боєздатність кавалерійських з'єднань.

У нас висловлювався сумнів у тому, що командування великих об'єднань, до складу яких входять танкові й авіаційні з'єднання, відповідають сучасним вимогам.

Артилерія, лише частково оснащена сучасними видами озброєнь, під час фінської війни виявила недоліки у вогневій підготовці й особливо в управлінні вогнем. Найбільша увага приділяється навчанням

артилерійських офіцерів. Про важку й далекобійну артилерію відомостей майже не було.

Понтонні та інженерні війська навчені добре, вони відзначаються великою вправністю у зведенні польових укріплень і загороджувальних споруд. Їх оснащення технікою також, здається, поліпшено й доповнено. У справі наведення мостів вони досягли високого рівня.

Танкові з'єднання в чисельному відношенні сильні, частково оснащені сучасними машинами і боездатні, однак навряд чи зможуть вони достатньою мірою і швидко забезпечувати поповнення людських і матеріальних втрат.

Хоч російський військово-польовий статут 1936 року передбачає основне використання танків малими підрозділами як допоміжний засіб для супроводу піхоти, останнім часом дедалі більше й більше йде перебудова, спрямована на створення й застосування великих механізованих об'єднань.

Постачання згодом характеризувалося як достатнє, але незграбне, детальних відомостей про це не було.

Труднощів з харчуванням можна було чекати лише при веденні зтяжної війни. Що ж до питання про транспорт, то інтенсивна торгівля Німеччини з Росією і досвід фінської війни показали, що росіяни перебувають у цій галузі на висоті. Транспорт функціонував безперебійно, без дотримання вимог безпеки.

Військово-повітряні сили. На квітень цього року військово-повітряні сили Радянського Союзу згодом налічували 12—14 тисяч літаків, з них близько 4 тисяч придатних для бойового застосування літаків — у європейській частині Росії².

Відділ «Іноземні збройні сили Схід» дає таку оцінку радянським ВПС: «Ударна міць радянських військово-повітряних сил значно слабша, ніж німецьких. Зважаючи на великий територіальний простір, чисельний склад фронтових з'єднань також є недостатнім. Боеготовність з урахуванням наземної організації і постачання, а також слабких технічних схильностей російської людини³ має оцінюватися особливо низько.

Справді боездатними виявляться близько 50—60% наявного складу військово-повітряних сил. На випадок воєнного зіткнення з добре озброєним противником ця цифра швидко виявиться ще нижчою».

Щодо сухопутних укріплень на західному кордоні СРСР, про які тут буде сказано дуже коротко, то в нашій документації говориться, що насамперед у зв'язку з добрим маскуванням росіян та через відсутність точних відомостей позначення укріплень на картах 1:300 000 і 1:100 000, а також дані про їх місцезонавання, кількість і міцність споруд можуть розглядатися лише як орієнтовні.

Усі ми на шляху від річки Сан і сюди мали можливість переконатися у відмінному маскуванні всіх російських укріплених споруд.

Особливий інтерес для кожного, хто брав участь у бойових діях протягом цих двох тижнів, становить нині думка, яка побутувала у нас до війни, що місцевість під Саноком із згодом 35 бойовими спорудами є, мабуть, найсильніше укріпленою. Так воно й виявилось насправді⁴.

Дії Червоної Армії по зайняттю Східної Польщі в 1939 р., а особливо ж російсько-фінська війна виявили цілий ряд недоліків у сфері організації та навчання військ. Висновки були зроблені. Ворошилов як Народний комісар оборони змушений був поступитися маршалу Тимошенку, а той цілеспрямовано приступив до реорганізації Червоної Армії.

Основні принципи його нового методу навчання такі:

1. Грунтове бойове навчання, починаючи з низів.

2. Ретельне в усіх відношеннях відпрацювання дій на випадок виникнення війни.

3. Точне управління бойовими діями на основі прийняття чітких і швидких рішень командирами всіх рангів, певна форма віддавання наказів і контроль за їх виконанням.

4. Відпрацювання взаємодії між родами військ.

5. Правильне використання місцевості.

6. Тренування військ на витривалість.

7. Навчання ведення розвідки, особливо вночі.

8. Організація постачання.

9. Навчання бойової стрільби з усіх видів зброї.

10. Навчання переважно наступу на підготовлену позицію та її оборони.

11. Оточення.

12. Штабні й командні навчання для середнього та вищого командного складу.

Поряд із скасуванням інституту політичних комісарів і відновленням одноособового командування офіцерів, зміцненням авторитету офіцерського корпусу та підвищенням його ролі у військах, впровадженням для військовослужбовців обов'язку вітати одне одного і, нарешті, запровадженням нового дисциплінарного статуту були створені передумови для зміцнення внутрішньої структури Червоної Армії.

Були підстави очікувати, що в результаті постійних особистих зустрічей маршала Тимошенка, заходи, які він вживав, у недалекому майбутньому хоч і повільно, але неухильно приведуть до підвищення рівня підготовки Червоної Армії.

Ось уже протягом місяця ми маємо можливість перевірити, наскільки наші уявлення про противника відповідали дійсності, які уроки винесла Червона Армія в ході цієї війни і як вона використала свій бойовий досвід, якою мірою маршалові Тимошенку вдалося застосувати на ділі бодай частину того, що він досяг за короткий час будівництва збройних сил. Величезний сфінкс з червоною зіркою, серпом і молотом скинув свою маску, і сили, що нам протистоять, є здебільшого надзвичайно рішучою масою, яка за впертістю ведення війни являє собою щось зовсім нове порівняно з нашими колишніми противниками. Питання про те, чи пояснюється ця здатність до опору фанатизмом розкладаючого світогляду, який справляв свій вплив на величезний народ протягом двох з половиною десятиріч, діючи на нього всіма пропагандистськими засобами, чи тваринним страхом перед своїми мучителями, який змушує цю мішанину безграмотних народів бездумно, незважаючи на небезпеку, йти на смерть, не має принципового значення. Ми змушені визнати, що Червона Армія є дуже серйозним противником, а якою б вона стала, коли б мала ще кілька років для навчання, в мирних умовах, кожний може уявити собі сам.

Російська піхота виявила нечувану впертість насамперед під час оборони стаціонарних укріплених споруд. Навіть при падінні всіх сусідніх споруд деякі ДОТи, незважаючи на пропозиції здатися, трималися до останньої людини. Відомості про різний рівень оснащення та озброєності окремих дивізій підтвердилися. Зокрема, ті дивізії, які були введені в бій останнім часом, судячи з даних, одержаних від військовополонених, були озброєні дуже погано. Мав місце випадок, коли видавалося по 2 бойові патрони на людину. Атаки піхоти й тепер, незважаючи на величезні втрати, часто мали вигляд масового наступу живої сили без підтримки з боку важких видів озброєння й артилерії.

Новиною для нас виявилися активні дії маленьких груп військово-службовців, що відбилися від основних сил, а також більш значних підрозділів, які опинилися в тилу противника; використовуючи великий територіальний простір, вони намагаються насамперед пересікти колишній кордон з Польщею. Наявність цих груп ще тривалий час диктуватиме необхідність енергійних заходів щодо очистки оперативного тилу. Те, що війна в тилу планомірно організована з метою порушення

шляхів постачання; що спеціально навчені частини так званих партизанів, які перебувають під єдиним централізованим керівництвом, залишаються на територіях, котрі переходять під час відступу до противника, добре видно з документів, виявлених на борту російського літака зв'язку, який 14.7.41 р. здійснив вимушену посадку. Однак німецьке командування передбачало такий поворот подій, доказом чого є створення трьох районів фронтового тилу з їхніми військами для охорони тилів. Це було зроблено вперше з урахуванням специфіки війни з Росією.

Досі не мали місця випадки застосування російської кавалерії, принаймні з її кінським складом. Однак саме у смузі наступу групи армій «Південь» військами з протилежного боку командує колишній кавалерійський вахмістр Будьонний. Слід чекати, що він завдасть удару своїми козачими загонами з-за боліт Прип'яті по відкритому лівому флангу 6-ї армії.

Що ж до російської артилерії, то на багатьох ділянках фронту створюється враження її цілковитої відсутності. Спроби масованого її застосування робилися, за наявними даними, лише на деяких ділянках бою. Впадає в око те, що, наприклад, по дорозі на Броди зустрічається велика кількість різних гармат усіх калібрів сучасних зразків, кинутих на шляху російського відступу і нашого наступу. Те ж саме можна сказати й про танки, у зв'язку з чим можна гадати, що росіяни відчувають нестачу пального. Із завданням постачання військ величезною кількістю пального — а на один 52-тонний танк витрачається 800 л пального на 100 км й, до того ж, майже вся середня і важка артилерія моторизована — російська служба, очевидно, не справляється. Та найбільш дивним стало використання росіянами танків, маються на увазі насамперед їх типи. Згідно з пам'яткою про основні типи танків за станом на 1 червня 1941 р. як найважчий наводився танк Т-35, тобто 35-тонний танк⁵. 52-тонний танк був повною несподіванкою. Є припущення про існування й більш важких типів танків, які, однак, поки що не застосовувалися. Про те, що росіяни в таких масштабах, як це мало місце, вступають у танкові сутички силами великих з'єднань, ніхто з нас ніколи не думав⁶. Тут з очевидною ясністю виявилось те, що російське командування глибоко проаналізувало й оцінило наш досвід французької кампанії і дійшло висновку, що великомасштабних проривів і маневрів на оточення, які здійснюються танковими з'єднаннями у взаємодії з іншими моторизованими військами, можна уникнути лише за умови протиставлення їм відповідних сил. Якщо при цьому втрати в деяких місцях виражалися співвідношенням 1:20, то поряд з якісними перевагами в підготовці німецького командування це пояснюється кращою навченістю і взаємодією танкових екіпажів.

У цьому зв'язку слід особливо відзначити чудову стрілецьку підготовку німецьких танкових навідників. Часу, щоб навчитися командувати танковими операціями на найвищому рівні, у росіян було достатньо. Досягнення росіян у галузі виробництва танків при серйозному підході до справи заперечувати неможливо, так само, як і їхні успіхи у створенні танкового озброєння найсучасніших зразків.

Російські військово-повітряні сили, відомості про які нами частково дуже перебільшувалися, спочатку просто розчарували. Росіяни зробили нам послугу тим, що в перші дні війни багато аеродромів через надто близьке їх розташування до кордону стало жертвою нищівних німецьких бомбових ударів, внаслідок чого створювалося враження, що російські літаки зникли з неба⁷. В міру нашого дальшого просування вони наблизилися до своїх тилових аеродромів і тепер спроможні, використовуючи можливість коротких перельотів, завдати відчутних ударів.

Кілька слів про російські парашутно-десантні війська. Росія — це, як відомо, країна, де вперше з'явилися парашутно-десантні війська,

і, якщо довіряти російській пропаганді, у росіян є парашутно-десантні з'єднання принаймні на рівні армійських корпусів. Нічого подібного немає. Маленькі групи чисельністю від сили по 8 чоловік, більшість з яких навіть не одержали парашутно-десантної підготовки, скидаються у нічний час та в туман з метою порушення тилкових комунікацій. Один парашутно-десантний батальйон був використаний росіянами в тилу своїх військ для риття окопів, інший знайшов застосування на фронті як регулярна піхотна частина.

Про сухопутні укріплення можна додати, що це — споруди найдосконалішої конструкції, розташовані як поодинокі, так і групами на дуже вигідних у тактичному відношенні ділянках місцевості. Вони перевершили всі наші сподівання, що робить честь як їхнім будівникам, так і тим, хто їх здобуває в бою.

Могутньою і одноособово пануючою організацією в Червоній Армії є комуністична партія. Вона визначає всі сторони життя як у цілому, так і в деталях. Немає жодної сфери, яка б перебувала поза межами її керівництва чи принаймні впливу. Не дивно, що комуністична партія панує і в Червоній Армії, ставши душею більшовицького опору. Маршал Тимошенко зробив правильно, коли відновив в армії єдиноначальність офіцерів і обмежив діяльність політичних комісарів рамками суто політичної роботи у військах. Однак на ділі, і це підтверджується даними з усіх ділянок фронту, справжня влада досі — точніше кажучи, знову — перебуває у руках політичних комісарів. Ці фанатичні носії комуністичних ідей є організаторами найзапеклішого опору, вони драконівськими методами придушують будь-який прояв поразенства, контролюють і притягають до відповідальності офіцерів, організовують партизанський рух і саботаж у німецькому тилу, виявляють жорстокість щодо цивільних осіб і військовополонених. Обличчя політичного комісара є водночас обличчям усєї червоної системи. Він подбав про те, що ця війна не є більше війною між солдатами двох держав. Червоні політичні комісари визначають обличчя усєї Червоної Армії, знищення їх є передумовою нашої перемоги.

На закінчення залишається поділитися найсумнішим досвідом, який ми змогли здобути з цієї війни. Скрізь, де протягом цих двох років воював німецький солдат, не рахуючи Польщі, він, за незначними винятками, стояв віч-на-віч з противником, який не втратив і під час війни останніх рис людяності. У цій країні все інакше. Фюрер, очевидно, знав, що саме так і буде, якщо в одному з наказів писав: «Цим азіатським методам не можна протиставляти західноєвропейські засоби». Ми всі познайомилися з азіатськими методами: кожне місто, майже кожне село України коштують сумних жертв. Нам треба якнайсерйозніше побоюватися за долю всіх наших товаришів, включаючи представників союзних націй, які потрапили живими до рук червоних. Тим більшими є наші обов'язок і право звільнити світ від червоної чуми. Горда Англія, однак, заручившись союзом з Америкою і вірним братерством по зброї з Москвою, воюватиме за перемогу світової революції.

(Переклад з німецької)

Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління, КМФ-8, т. 501, рол. 7, к. 420—426.

ПРИМІТКИ

1. За даними праці «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история» (М., 1984.— С. 50), у західних прикордонних округах напередодні війни було зосереджено 170 дивізій (стрілецьких, кавалерійських, танкових, моторизованих) та 2 стрілецькі бригади.

2. На озброєнні радянських військ було тільки 1540 літаків новітніх конструкцій, а також 1475 танків останніх моделей — Т-34 і КВ (Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945.— С. 50).

3. Расистська теза про «слабкі технічні схильності російської людини» виглядає сміховинною, як для особи з університетською освітою (адже Пертцборн мав

учене звання доктора), особливо коли згадати прізвища всесвітньовідомих конструкторів першокласної зброї часів Великої Вітчизняної війни — А. М. Туполева, В. Г. Грабіна, С. В. Ільюшина, Ж. Я. Котіна, О. С. Яковлева, М. І. Тихомирова та багатьох інших.

4. Тут ідеться про бої німецьких військ за здобуття дотів укріплених районів т. зв. оборонної лінії Молотова на р. Санок у місцевості Леско (нині ця територія належить Польщі) у червні—липні 1941 р.

5. Ідеться, очевидно, про танк Т-34.

6. Ідеться, очевидно, про т. зв. зустрічну битву між наступаючою німецькою 1-ю танковою групою та вісьмома механізованими корпусами Південно-Західного фронту, що перейшли у контрнаступ 23—29 червня 1941 р.

7. Як зазначається в «Истории второй мировой войны 1939—1945» (М., 1975.— Т. 4—С. 35), у перші години фашистської агресії ударів «люфтваффе» зазнали 66 радянських аеродромів, з ладу було виведено 1200 літаків.

Одержано 01.02.90.

Шановні читачі!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження *)

Ідеться про укладення Махном чергової угоди з Радянською владою у жовтні 1920 р. та участь його військ у розгромі Врангеля. Показано спроби М. В. Фрунзе ліквідувати махновщину наприкінці 1920 р.

1920 рік

Об'єктивні умови змусили Махна черговий раз розпочати переговори з представниками Радянської влади про спільні дії проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Оцінюючи цей крок «батька», В. І. Ленін писав: «...Елементи, які групувалися навколо Махна, вже відчули на собі режим Врангеля і те, що він їм може дати, їх не задовольнило... Тут створилася така ж картина, як з Денікіним і Колчаком: як тільки вони зачепили інтереси куркулів та селянства взагалі, останні почали переходити на нашу сторону»¹.

27 вересня 1920 р. за розпорядженням «батька» начальник штабу повстанської армії В. Білаш передав телефоном у Харків начальнику особливого відділу і тилу Південного фронту В. М. Манцеву пропозицію розпочати переговори.

29 вересня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення встановити контакти з Махном і вказало на необхідність подавати йому допомогу, зосереджуючи головну увагу на посиленні в його загонах дисципліни. Червоноармійські частини, не вливаючись до армії Махна, повинні були в разі потреби підтримувати з нею оперативні зв'язки².

Кілька днів «батько» з нетерпінням чекав з Харкова відповіді і, коли о другій годині ночі 30 вересня вона, нарешті, надійшла, одразу продиктував наказ, в якому, зокрема, зазначалося: «Всякі ворожі дії проти частин Червоної Армії повинні бути припинені, як і проти будь-яких радянських установ та їх працівників». Обійшовши навколо столу, за яким сиділи члени штабу, і уважно подивившись на кожного з них, «батько» трохи тихіше додав: «Кожна частина Революційної повстанської армії України (махновців) має завжди бути в повній бойовій готовності і пильно стежити за всяким пересуванням частин Червоної Армії»³.

Наступного дня реввійськрада повстанської армії звернулася до РВР Південного фронту з проханням припинити проти махновців військові дії. 2 жовтня опівдні командуючий фронтом М. В. Фрунзе віддав відповідне розпорядження командуючому військами внутрішньої служ-

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2, 4—6.

¹ Ленін В. І. Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище республіки на нараді активу Московської організації РКП(б) 9 жовтня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 324.

² Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов.— К., 1967.— Т. 3.— С. 549; Робітник і селянин.— 1920.— 2 груд.; ЦДАЖР УРСР, ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 48 зв.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 991, арк. 209.

би Р. П. Ейдеману. На 2 жовтня було призначено підписання угоди. Махно і його найближче оточення добре розуміли мету цієї акції, однак водночас вони мали пояснити даний крок рядовим повстанцям, причому таким чином, щоб останні в разі потреби знову повернули зброю проти Радянської влади.

Махно дуже стомився останнім часом й не міг сам написати потрібну відозву. Йому на допомогу прийшла Галина Кузьменко. 1 жовтня було обнародовано звернення до повстанців, в якому, зокрема, говорилося: «Тяжкі часи настали на рідній Україні. Знову на змучену батьківщину насуваються грозові хмари. Із заходу йде ненависний кожному українцеві історичний ворог — польська шляхта. З півдня нестримно вривається все глибше й глибше в серце України душитель народу німецький барон Врангель. Комуністи й комісари, що втратили було почуття міри, дістали знову гарний урок. Довелося їм визнати, що без українського народу і вільного повстанства вони вдіяти що-небудь безсилі. З іншого боку, Рада Революційно-повстанської армії України (махновців) дійшла висновку, що, залишаючись у даний момент безстороннім глядачем, українські повстанці сприяли б утвердженню на Україні або історичного ворога — польського пана, або знову царської влади, яку очолив би німецький барон. Як одне, так і друге смерті подібне для селянства України. Враховуючи вищесказане, Рада Революційно-повстанської армії України (махновців) прийняла рішення тимчасово, до розгрому зовнішніх ворогів, які наседають, й царських наймитів, йти в союзі й пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією»⁴.

У цей час Комуністична партія і Радянський уряд основну увагу зосередили на розгромі армії Врангеля. 19 серпня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) визнало найголовнішим фронтом у республіці врангелівський. Для ліквідації білогвардійських військ було створено Південний фронт під командуванням М. В. Фрунзе. 2 жовтня В. І. Ленін звернувся з листом до незаможних селян України, в якому містився заклик піднятися на боротьбу з Врангелем. З інших районів країни на південь передислоковувалися найкращі частини РСЧА, проводилася мобілізація комуністів для зміцнення військ, які вели бої з білогвардійцями. За таких обставин перехід Махна на бік Радянської влади означав не лише усунення небезпеки в тилу Червоної Армії, а й певною мірою примножував збройні сили, які мали брати участь у розгромі чорного барона Врангеля. Проте питання про укладення угоди з Махном, констатував В. І. Ленін, обговорювалося дуже серйозно у військових колах і було вирішене позитивно тільки тоді, коли з'ясувалося, що нічого, крім виграшу, воно не дасть⁵.

2 жовтня у Старобільську було підписано угоду між представниками уряду Радянської України Я. А. Яковлевим і армії махновців — Куриленком та Поповим. Згідно з нею з тюрем виходили всі анархісти та махновці і припинялося їх переслідування з боку Радянської влади, за винятком тих, хто зі зброєю в руках виступав проти неї. Дозволялася пропаганда анархо-махновських ідей, однак без закликів до насильницького повалення Радянського уряду. Махновці й анархісти дістали право брати участь у виборах депутатів Рад і скликанні V Всеукраїнського з'їзду Рад. Другий пункт угоди стосувався суто військового питання і передбачав підпорядкування махновської армії вищому командуванню РСЧА в оперативному відношенні. Махно не мав права брати до свого війська дезертирів з Червоної Армії. Сім'ї повстанців одержували ті ж пільги, що й червоноармійці. Цю частину угоди підписали від імені командування Південного фронту М. В.

⁴ Там же, спр. 330, арк. 47.

⁵ Див.: Ленін В. І. Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище республіки на нараді активу Московської організації РКП(б) 9 жовтня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 324.

Фрунзе, Бела Кун та С. І. Гусев, з боку реввійськради повстанської армії (махновців) — Куриленко та Попов⁶.

Крім підписаних пунктів, махновці висунули вимогу створення в зоні дій повстанської армії місцевих органів політичного і економічного самоврядування, які б мали автономні права і підтримували зв'язок з державними органами Радянської республіки. Однак цей пункт тоді не був підписаний, бо мав ще всебічно вивчатися обома сторонами⁷.

Махно торжествував. Укладення союзу з Радянською владою сприяло істотному підвищенню його авторитету серед мас, поверненню до повстанської армії багатьох селян, які залишили її лави влітку 1920 р. «Як тільки стало відомо, що махновці спільно з червоними йдуть на Врангеля,— констатував П. Аршинов,— настрої серед місцевого населення швидко піднісся»⁸.

В історичній літературі утвердилася думка (одним з перших, як свідчать документи, її висловив П. П. Любченко у газеті «Робітник і селянин»), що в умовах наступу врангелівських військ, який призвів до реставрації буржуазно-поміщицького ладу, селянство знову почало поповнювати частини «батька» Махна. Куркульство, навпаки, брало зброю до рук, щоб боротися проти робітничо-селянської влади. Махно, як завжди, вичікував, із задоволенням спостерігаючи, як тануть у цій боротьбі сили і білих, й червоних, причому останніх не без його допомоги.

Насправді ж саме влітку розпочалася криза махновщини, яку помітив «батько». З повстанської армії почався масовий вихід бідного та середнього селянства. Раніше за інших побачив «батько» і те, що куркулям не подобалася махновська республіка «на колесах». Їм потрібна була реальна сила на місцях, здатна захистити від продрозверстки і комнезамів. Однак й Врангель не обіцяв їм нічого хорошого.

Махновські війська не одразу взяли участь у боях. М. В. Фрунзе дав їм 10 днів для наведення порядку, переорієнтації особового складу на боротьбу з новим ворогом. Уважно стежачи за діями махновців, командуючий Південним фронтом повідомив В. І. Леніну, що з 12 жовтня вирішив залучити армію Махна до бойових дій проти Врангеля⁹. Вона налічувала тоді 2—2,5 тис. бійців (командуючий Каретников, начштабу Гавриленко). Кавалерію очолив Марченко, довірена особа «батька», кулеметним полком командував Кожин. Так звана тилова група, яка підпорядковувалася безпосередньо Махну та начальникові головного штабу Білашу, перебувала у Гуляйполі. Ряд махновських загонів розташувався в районі Бердянська, Маріуполя, Новомосковська¹⁰.

У той час Махно вважав, що дружні відносини з Радянською владою необхідно підтримувати якомога довше, бо саме у цьому він вбачав гарантію врятування руху. «Батько» прагнув уникати будь-яких конфліктів з Радянським урядом та командуванням Червоної Армії. Він навіть написав листа своїм представникам у Харкові Попову і Буданову, в якому просив їх вести себе коректніше і не висловлювати ніяких антирадянських ідей. Аналогічне рішення ухвалила і реввійськрада 9 листопада, коли заслухала звіт про роботу махновської делегації у столиці Радянської України¹¹.

В період ліквідації Врангеля знову перетнулися шляхи Л. Б. Каменевої й Махна. Лев Борисович в жовтні 1920 р. здійснив інспекційну

⁶ Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов.— Т. 3.— С. 571—572.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 111.

⁸ Аршинов П. История махновского движения.— Берлин, 1923.— С. 174.

⁹ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922).— М., 1974.— Т. 3.— С. 420.

¹⁰ Тепер (Гордеев) И. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля.— Харьков, 1924.— С. 109.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 113—114.

поїздки у війська Південного фронту, ознайомився із станом 1-ї кінної та 6-ї загальновійськової армій, побував у Херсоні, Миколаєві, Очакові. Самого «батька» він не зустрів, але дуже цікавився махновщиною. Повернувшись 29 жовтня після 18-денної поїздки по Україні і Криму до Москви, Каменев дав інтерв'ю кореспондентові газети «Известия». «Вас, звичайно, цікавить питання про Махна,— випереджаючи журналіста, мовив він наприкінці бесіди.— Звільнення від засилля бандитів і отаманів, розшарування в українському селянстві, втягування мас у безпосередню господарську та організаторську роботу — все це, безсумнівно, позначилось й на тому, що, звичайно, називають махновщиною. У лавах махновців також почалося розшарування, й саме у цьому слід шукати причини того, що Махно запропонував свої послуги Радянській владі. Мушу засвідчити, що, за відгуками командування, Махно до цих пір взяті на себе зобов'язання виконує лояльно. Подальше залежить від його власної поведінки. Сам Махно поранений і лежить в Гуляйполі, де його недавно відвідав Бела Кун».

У ніч на 8 листопада махновці в складі ударної групи 6-ї армії у несприятливих погодних умовах форсували 7-кілометрову водну перешкоду — Сиваш, брали участь у захопленні Литовського півострова. Першими йшли кавалеристи Марченка, слідом за ними — кулеметний полк Кожина. У сиваській крижаній воді загинуло багато махновців, ще більше було поранено, в тому числі командира полку кулеметників. Форсування Сиваша і вихід військ Південного фронту у тил перекопським укріпленням сприяли успіху всієї Кримської операції.

Протягом місяця махновські війська підпорядковувалися командуванню кількох армій фронту. Важко оцінювати військово-оперативну необхідність такої передачі групи Махна з однієї армії до іншої, але згодом вона відіграла негативну роль. У свідомості багатьох червоноармійців, які не дуже добре розбиралися у куркульсько-анархістській суті махновщини, чітко закарбувалося, що Махно та його армія були союзниками Радянської влади і пліч-о-пліч з її бійцями воювали проти Врангеля. У майбутніх боях з частинами Червоної Армії Махно вдало використовував цей момент. До того ж близьке спілкування з радянськими військами дало змогу махновцям краще вивчити їх тактику, структуру, комполітсклад й широко використати це у розв'язаній ними «малій війні» проти Радянської влади.

Махновці не розраховували на швидкий розгром армії Врангеля, вважаючи, що матимуть час для створення вільних трудових рад, за допомогою яких залучать на свій бік широкі маси трудящих, у першу чергу селянство.

Коли у Гуляйполі стало відомо про успіхи військ Південного фронту, зокрема про те, що група Каретникова просувається до Сімферополя, ад'ютант Махна Г. Василевський сказав: «Кінець угоди! Ручусь чим завгодно, що через тиждень більшовики будуть громити нас»¹². Махно промовчав і лише пильно подивився на свого земляка, з яким колись разом починав створювати «чорну гвардію».

«Батько» був не менш передбачливим, ніж його побратим. Після розгрому Врангеля не було іншої сили, яка б стояла на шляху мирного радянського будівництва, крім Махна та його війська. Багато його бійців, ставши «рубаками-професіоналами», звикли жити за рахунок військової здобичі і не могли навіть уявити, що їм доведеться ще працювати на землі. Були серед них і приховані вороги Радянської влади. Це радувало Махна. Він вірив, що в умовах розрухи та хаосу в нього вистачатиме солдатів. Вселяло надії у «батька» й недалеке минуле, коли на його бік нерідко переходили цілі червоноармійські загони. Махно вірив, що після завершення громадянської війни до нього перейдуть багато червоноармійців.

¹² Аршинов П. Указ. соч.— С. 180.

За допомогою своєї агентури Махно добре знав становище у червоноармійських частинах, настрої рядових бійців і командирів. Не без підстав розраховував «батько» й на перехід до нього кіннотників Будьонного. 6 жовтня 1920 р. М. В. Фрунзе у доповіді В. І. Леніну про становище на Південному фронті відзначав необхідність посилення ідейно-виховної роботи у 1-й кінній армії, щоб уникнути серйозних ускладнень у майбутньому, і просив відрядити туди з цією метою Голову ВЦВК М. І. Калініна.

Добре знаючи Махна, командування Південного фронту вирішило вжити проти повстанців запобіжних заходів. 20 листопада махновцям було запропоновано передислокуватися на Кавказ для участі у розгромі місцевих контрреволюційних сил. Це був надійний спосіб перевірити, чи переглянули Махно та його сподвижники свої погляди щодо автономізації махновщини, бажання бути «третьою силою в революції», чи відмовилися вони від нав'язливої ідеї «безвладного ладу». Махно відмовився виконати таке розпорядження. Тому 23 листопада 1920 р. командування Південного фронту видало наказ, в якому в зв'язку з ліквідацією врангелівщини запропонувало Махну та його реввійськраді негайно розпочати переформування повстанських військ на регулярні частини Червоної Армії. Існування повстанської армії з притаманною їй особливою організацією, дисципліною поряд з Робіничо-Селянською Червоною Армією, покликаною захищати революційні завоювання від зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, було названо неприпустимим явищем. До того ж у наказі наводилися кілька фактів нападів махновців на бійців та командирів Червоної Армії, що змушувало Реввійськрату Південного фронту поспішати з ліквідацією партизанщини та її негативних наслідків. Згідно з цим наказом усі частини колишньої повстанської армії, що перебували в Криму, повинні були негайно влитися до 4-ї армії, а ті, що дислокувалися в Гуляйполі, мали бути розформовані.

Наступного дня видано другий наказ М. В. Фрунзе, в якому давалася більш чітка характеристика махновщини як антирадянського руху.

Оскільки збройний конфлікт з Махном вважався командуванню Південного фронту неминучим, М. В. Фрунзе закликав бійців та командирів: «З махновщиною треба покінчити негайно. Всім частинам діяти сміливо, рішуче й нещадно. У найкоротший строк усі банди повинні бути знищені, а вся зброя з рук куркулів передана до державних складів»¹³. Як свідчили донесення радянської розвідки, махновські командири готувалися до боротьби з Червоною Армією, навіть не приховуючи цього. За наказом Махна 24 листопада вони припинили постачання хліба 42-й радянській дивізії¹⁴.

Перший наказ М. В. Фрунзе було видано у Мелітополі, другий — на ст. Лозоватій і, зрозуміло, його зміст Махно міг використати як привід для нового відкритого збройного виступу проти Радянської влади. До того ж командування Південним фронтом заявило, що махновщину все одно буде знищено. Офіційний історик махновщини П. А. Аршинов стверджував, що Махно не одержував цих наказів і дізнався про них лише після публікації їх текстів у газеті «Коммунист» 15 грудня 1920 р.

Активні учасники махновського руху розповідали потім про засилку в ставку Махна у Гуляйполі чекістів. За словами В. Білаша, це виглядало приблизно так. У середині листопада з Харкова до Гуляйполя за наказом начальника особливої групи ВЧК по ліквідації анархо-бандитизму на Україні Ф. Я. Мартинова було направлено 40 аген-

¹³ Коммунист.— 1920.— 15 дек.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 209, арк. 16; спр. 328, арк. 45.

тів «надзвичайки». 20 листопада Махно організував у себе вдома велику гулянку, на яку запросив усіх бойових соратників. На неї прибули й мартиновці, які мали намір підірвати там кілька бомб. Проте 7 чекістів потрапили до рук контррозвідки Махна. На допиті вони зізналися, що планували здійснити терористичний акт проти Махна та його найближчого оточення. В ніч на 26 листопада усі вони були розстріляні¹⁵.

У спогадах П. А. Аршинова йдеться вже про 9 агентів, які прибули до Гуляйполя за завданням командування 42-ї дивізії для встановлення місцезнаходження Махна, членів його штабу та реввійськради. Під час наступу частин Червоної Армії на це село вони мали вказати адреси відомих діячів махновщини для їх знешкодження. Однак розвідники були заарештовані 23 листопада і повідомили махновцям про те, що наступ радянських частин слід чекати 24 або 25 листопада¹⁶.

У цих розповідях багато суперечностей. З них випливає, що Махно знав точну дату наступу на Гуляйполе і з наказів М. В. Фрунзе, і зі свідчень заарештованих чекістів. Проте дальший хід подій показав, що махновці не були готові до відбиття удару частин Червоної Армії.

М. В. Фрунзе, на відміну від інших командуючих, які у роки громадянської війни прагнули мирним шляхом ліквідувати махновщину, розумів, що це неможливо. Тому 26 листопада о 1 год. 35 хв. командування арміями Південного фронту видало наказ, в якому оголосило «Махна і всі його загони ворогами Радянської республіки і революції» і дало розпорядження командирам частин Червоної Армії розпочати роззброєння махновських банд, а тих, хто чинитиме опір,— знищувати. Завершувався цей документ, підписаний командуючим фронтом М. В. Фрунзе, членом Реввійськради С. І. Гусевим та начштабу І. Х. Паукою, такими словами: «Всю територію УСРР у найкоротший строк очистити від залишків банд і тим самим забезпечити можливість мирного будівництва»¹⁷.

У ніч на 26 листопада війська Південного фронту розпочали ліквідацію махновщини в Криму. Загін Каретникова було розбито, його командира та найближчих помічників — розстріляно.

Розрив з Махном дав можливість Надзвичайній комісії заарештувати у Харкові членів його «дипломатичної місії» — Попова, Богданова та Хохотви, які невдовзі були направлені до Москви. Їх спіткала доля кримських колег¹⁸.

25 листопада Рада революційних повстанців України (махновців) затвердила «Загальне положення про вільні ради». Що ж змусило Махна і його соратників займатися розробкою в такий непевний час документа, покликаного роз'яснити широким масам повстанців — селян і робітників — суть головної мети махновщини — створення «вільних рад»? Зміст «положення» певною мірою дає відповідь на це запитання.

В ньому зазначалося, що селянські і робітничі ради є органами економічного та громадського самоврядування трудящих. Називалися вони «вільними» тому, що не повинні затверджуватись органами державної і партійної влади і не залежать від неї. Рада не мала ніякої влади над селянами і робітниками, що створили її, а, навпаки, є ревним виконавцем їх волі, організує свою роботу лише згідно з наказами виборців. Членами рад можуть бути лише трудящі — як чоловіки,

¹⁵ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 531, арк. 294.

¹⁶ Аршинов П. Указ. соч.— С. 181.

¹⁷ Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов.— Т. 3.— С. 780—789.

¹⁸ Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции.— К., 1988.— С. 92.

так і жінки, вік виборців і обраних визначає сход. До категорії «трудящі» на селі відносилися ті, хто живе тільки за рахунок власної праці і в минулому не використовував працю сільської бідноти; в місті — всі робітники. До рад не могли бути обрані колишні чиновники, а також представники радянської адміністрації, в тому числі комуністи. Члени рад повинні переобиратися через 6—8 чи 12 місяців¹⁹. Шляхом створення таких демократичних органів влади Махно сподівався повернути на свій бік широкі верстви як селянства, так і робітників, у тому числі одягнутих у червоноармійські шинелі.

Похмурий осінній день 26 листопада 1920 р. Махно запам'ятав назавжди. Він знаменував початок організованого розгрому махновщини. Напередодні «батько» довго сидів з членами свого штабу і розмірковував про те, що робитиме повстанська армія після ліквідації армії Врангеля. Він з ентузіазмом говорив про те, що війна із зовнішніми та внутрішніми ворогами завершена і тепер численні частини Червоної Армії перейдуть на бік махновців. Помітивши, що його підлеглі з недовірою поставилися до цієї заяви, Махно підвівся і майже пошепки, начебто розкриваючи величезну таємницю, заявив, що миронівці, тобто бійці 2-ї кінної армії, вже давно називають себе махновцями. Проте цього йому здалося замало, і він повідомив, що до нього давно прагнуть перейти численні частини 42-ї та 30-ї стрілецьких дивізій та 1-ї кінної армії. Вважаючи, що переконав своїх співбесідників, «батько» почав розмірковувати про те, що посилена за рахунок приєднаних частин армія повстанців рушить на Харків, а потім розгорне наступ на Москву. Розмова тривала довго. Наприкінці бесіди Махно, наче забувши про те, що говорив годиною раніше, дискутував про можливість брати участь у боях на боці засновника і першого президента Турецької республіки Мустафи Кемалю проти англо-грецьких інтервентів.

Слав тієї ночі «батько» мало. Рано-вранці до нього прискакали кілька втомлених вершників, які повідомили, що червоноармійські частини оточили столицю Махновії з усіх боків. Цю новину вже знали півсотні гуляйпільців, які самовільно стали вантажити на підводи награвований скарб, все, що могли, ховали в землю або на дно діжок, заповнених капостою... Махно розгубився. Він припускав, що сутичок з частинами Червоної Армії уникнути не вдасться, але, що це станеться так швидко, було для нього несподіваним. Заклавши руки за спину, постійно стискаючи пальці, він швидкими кроками міряв кімнату. Іноді зупинявся і вдивлявся через невеличке віконце кудись вдаль. Його командири, які сиділи вздовж стін, чекали від «батька» якогось неординарного рішення, що врятує їх у цій критичній ситуації.

Запам'ятав цей день і Білаш. За його свідченнями, Гуляйполе нагадувало Запорізьку Січ, блоковану ворогом. Вулиці були забиті підводами. Піхотинці, які бігали по селу, підганяли їздових, вимагаючи звільнити дорогу. Кулеметні тачанки з великою швидкістю, ледве не перевертаючись, мчали за село, щоб зайняти оборону. Багатьом здавалося, що вирватися з цієї пастки неможливо. Однак Махно, який виробив особливі методи боротьби з регулярними частинами і неодноразово застосовував їх на практиці, й цього разу вирвався з оточеного Гуляйполя. Послана в різні кінці кінна розвідка швидко повернулася з невтішними відомостями — повсюди оточення було дуже сильним. Протягом кількох годин Махно безрезультатно шукав вихід з скрутного становища. Раптом йому повідомили, що кавалерійська частина, яка наступала з боку с. Туркенівка, з невідомих причин почала відходити. Спочатку Махно розцінив її дії як маневр, спрямований на те, щоб заманити його до пастки. Деякий час він вагався, але, переконавшись, що іншого виходу немає, разом з 300 бійцями стрімголов кинувся

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 328, арк. 45.

у прорив. Узнавши пароль, він пройшов зі своїм загonom крізь заслон радянських військ як червоноармійська частина.

Невдало закінчилися спроби ліквідувати махновські загони і в інших містах. Зведена дивізія курсантів у ніч на 26 листопада 1920 р. почала ліквідацію махновського загону в Мелітополі. Проте останньому вдалося відійти в інший район і таким чином уникнути розгрому²⁰. Отже, знищити махновські частини в ході однієї операції не вдалося. Треба було докласти ще багато зусиль для їх остаточної ліквідації.

2 грудня 1920 р. командування 4-ї армії видало наказ про оголошення стану облоги на території Мелітопольського, Бердянського, Олександрівського та Маріупольського повітів. Населенню заборонялося з'являтися на вулицях та виїжджати з населених пунктів після 10-ї години вечора. Порушники комендантської години мали бути негайно розстріляні без суду й слідства. Така ж кара чекала тих, хто переховував або допомагав махновцям²¹.

Вирвавшись з пастки, Махно зупинився табором у 25 верстах від Гуляйполя на нічліг. Він просидів усю ніч біля єдиного вогнища, яке дозволив розвести неподалік від тачанок, на яких спали повстанці. Не змикали очей також вартові й кілька командирів. «Батько» зовсім не говорив про те, що трапилося, а лише задавав одне запитання: «Яка доля польової армії?» До 10 листопада між Гуляйполем і махновськими військами у Криму зв'язок підтримувався через кінних кур'єрів. Потім інформація від кримської групи надходила телеграфом, проте 15 листопада і він замовк²².

Відтоді ні Махно, ні члени його штабу не знали, що трапилося з Каретниковим та його загонами. «Батько» розраховував, що разом з ними прийдуть частини Південного фронту, які перейшли на бік повстанців. Махно вважав, що селянство Олександрівського, Мелітопольського, Бердянського та інших повітів на його заклик повинні поповнити повстанську армію. Надії визначають поведінку. Тому на засіданні ради Революційної повстанської армії України (махновців) 29 листопада 1920 р., яке проходило у с. Костянтинівка, коли вирішувалося питання про те, що робити далі, Махно дав вказівку: «Тимчасово по можливості ухилитися від боїв і зайнятися енергійно організацією армії та об'єднанням повстанських загонів, а також намагатися зв'язатися із загonom Удовиченка» і чекати прибуття кримської групи Каретникова²³.

Реввійськрада Південного фронту вважала, що Махну завдано смертельного удару. Першим, хто зрозумів, що святкувати перемогу ще рано, був Х. Г. Раковський. Про це він заявив 30 листопада і запропонував провести у той же день екстрене засідання РВР Південного фронту за участю Д. З. Мануїльського, В. М. Молотова, С. В. Косіора, Я. А. Яковлева, на якому розробити заходи щодо остаточної ліквідації махновщини.

У перших числах грудня 1920 р. Махнові повідомили про те, що з Криму вирвалася кіннота Марченка, яка йде на з'єднання з основними силами. Додав йому оптимізму і той факт, що на території губернії діяли багато загонів, які, по суті, підпорядковувалися «батькові». ЦК КП(б)У на початку грудня зазначав, що «велика частина (Олександрівської) губернії знаходиться у сфері впливу й дії махновців»²⁴.

Зустріч з кіннотою Марченка повинна була відбутися у грецькому містечку Керменчику. Кілька днів Махно, члени його штабу та рев-

²⁰ Павлов П. А. Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов 6 ноября и декабря 1920 г. и января 1921 г. // Армия и революция.— 1921.— № 2—3.— С. 97—98.

²¹ Держ. арх. Запоріж. обл., ф. р.—370, оп. 1, спр. 2, арк. 66.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 330, арк. 142.

²³ Там же, спр. 331, арк. 81.

²⁴ Семанов С. И. Махновщина и ее крах // Вопр. истории.— 1966.— № 9.— С. 68.

військради з нетерпінням чекали цю подію. 7 грудня прискакав гонець, який повідомив, що за кілька годин прибуде махновська кіннота. Незважаючи на холодний вітер, сотні повстанців зібралися на околиці населеного пункту. «Але коли вдаліні побачили кінну групу, яка рухалася, серце у всіх стиснулося,— згадував П. Аршинов.— Замість могутньої кінноти у 1500 чоловік повертався невеликий загін у 250 чоловік. ...Махно був похмурий. Вигляд розбитої, майже знищеної славетної кінноти сильно приголомшив його. Він мовчав, прагнучи вгамувати хвилювання»²⁵.

Підїхавши до «батька», який, низько схиливши голову, стояв серед дороги, Марченко з іронією відрепортував: «Маю честь доповісти — кримська армія повернулася». Чи то був докір на адресу Махна за те, що «батько» встановив союз з Радянською владою і надіслав кращі сили на врангелівський фронт, чи то хвацький кавалерист не знайшов нічого кращого, що сказати у цій ситуації. Вдаривши начищеним до блиску носком черевика по замерзлій грудці, Махно повернувся і, не промовивши ані слова, повільно пішов у село.

«Да, братики,— продовжував Марченко, немов виправдовуючись перед присутніми махновцями, що оточували його щільним кільцем,— ось зараз ми знаємо, що таке комуністи». Почувши останні слова комполку, Махно, не зупиняючись, наказав зібрати мітинг і заслухати інформацію Марченка. Він розповів, що після відмови групи Каретникова виконати наказ РВР Південного фронту про роззброєння остання була оточена зведеною групою курсантів, 7-ю кавдивізією та іншими частинами. Тоді Марченко, щоб прорвати щільне кільце оточення, наказав кулеметному полку відкрити вогонь з усіх 200 «люїсів». Червоноармійці розгубились і почали здаватися у полон. Після цього махновці попрямували до Сиваша, щоб вибратися з Криму тим же шляхом, яким увійшли туди. Але у Сиваші виявилось надто багато води, і форсувати його було неможливо. Тому повстанці попрямували до Перекопа і, ввівши в оману червоних, вирвалися з Криму. Весь шлях з Криму до Гуляйпільського району вони подолали за один перехід²⁶.

Для остаточного знищення контрреволюції партія та уряд вирішили поряд з розгортанням активної збройної боротьби здійснити ряд політичних заходів, спрямованих на усунення причин невдоволення селян Радянською владою.

Для боротьби з бандитизмом партія мобілізувала зусилля всіх організацій трудящих, залучила найкращі свої кадри. Зокрема, цим питанням безпосередньо займалися К. О. Авксентьевський, К. Є. Ворошилов, С. І. Гусев, Ф. Е. Дзержинський, В. П. Затонський, С. С. Каменев, С. В. Косіор, Ф. Я. Кон, В. З. Лебідь, Д. З. Мануїльський, Х. Г. Раковський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, Р. П. Ейдман. Військовими частинами, які брали участь у ліквідації банд, командували прославлені на фронтах громадянської війни командири молодшої Червоної Армії С. М. Будьонний, В. М. Примаков, О. Я. Пархоменко, Г. І. Котовський, М. М. Петін та ін.

Загальне керівництво військами, виділеними для ліквідації політичного бандитизму, було покладено на командуючого збройними силами України М. В. Фрунзе, призначеного на цю посаду 3 грудня 1920 р.

Яких би заходів Махно не вживав, на що б він не розраховував, об'єктивно його доля була визначена наперед. Адже, розгромивши основні сили контрреволюції, Радянська влада почала остаточну ліквідацію політичного бандитизму, в першу чергу махновщини. У постанові Ради Праці та Оборони РСФРР від 6 грудня 1920 р., підписаній

²⁵ Аршинов П. Указ. соч.— С. 188—189.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 224.

В. І. Леніним, підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму і тим самим забезпечення у ній стійкого радянського ладу є питанням життя чи смерті для Радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї Радянської федерації»²⁷.

До ліквідації махновщини було залучено $\frac{2}{3}$ частин Червоної Армії, які брали участь у розгромі Врангеля,— загалом 86 батальйонів і 224 ескадрони, в яких налічувалося 58,5 тис. бійців²⁸.

В. І. Ленін неодноразово зустрічався з М. В. Фрунзе, цікавився ходом боротьби з махновщиною, давав цінні поради щодо дальшої організації її розгрому. Напуття вождя, згадував С. А. Сиротинський, не тільки допомагали М. В. Фрунзе при розв'язанні складних питань боротьби з контрреволюцією, але й надихали його. Після зустрічей з В. І. Леніним він працював з подвоєною енергією²⁹. Здавалося, що махновські частини не зможуть чинити серйозний опір багатотисячній Червоній Армії, яка швидко знищить «батька». До того ж пасивна тактика, яку він спочатку застосовував, зумовила необгрунтований оптимізм багатьох командирів. К. Є. Ворошилов писав тоді, що архібандит Махно «не являє собою скільки-небудь серйозної небезпеки»³⁰. Аналогічних позицій дотримувалося багато червоних командирів. Однак невдовзі Махно довів, що ще має значні сили і вміє в критичних ситуаціях приймати сміливі, нестандартні рішення.

У середині грудня 1920 р. махновські загони рушили на південь, до узбережжя Азовського моря. В них на той час налічувалося 1500 багнетів, 700 шабель і 100 кулеметів. 9 грудня 1920 р. Махно на засіданні реввійськради, яке відбулося в с. Федорівка, зробив доповідь про реорганізацію своєї армії. Командиром кавалерії було призначено Марченка, а піхоти — Петренка. «Після з'єднання із залишками кримської групи,— констатував В. Білаш,— Махно вирішив йти в район Бердянська для з'єднання з Удовиченком, який там вербував повстанців. Це рішення було викликано тією обставиною, що район Гуляйполя був дуже насичений червоними військами, які весь час насідали на нас і не давали нам змоги не тільки розвернутися, а навіть просто перебувати в цьому районі. Бердянський же район в цьому відношенні був для нас більш сприятливим, тому що війська там було мало, до того ж воно було менш стійким і тому становило для нас меншу небезпеку. Крім того, Махно розраховував на вербувати там нових партизанів, а також поповнити втрати в кінському складі»³¹.

Махно фактично вів своє військо в тупик, бо, притиснувши до Азовського моря, його можна було легко розгромити. Проте у «батька» не залишалось іншого виходу. Він йшов у райони, де користувався найбільшою підтримкою місцевого населення, до того ж планував з'єднатися із розрізненими загонами повстанців, що діяли там, насамперед 5-тисячним з'єднанням Удовиченка, яке перебувало неподалік від Бердянська.

Наступного дня після початку бойових дій частин Червоної Армії проти військ Махна Бердянська організація КП(б)У перейшла на казармене становище. Радянські й партійні органи вдень працювали, а вночі їх співробітники, озброївшись, чекали нападу махновців. За роки громадянської війни вони добре вивчили тактику Махна, який майже завжди нападав рано-вранці і ніколи не залишався на ніч у місцях боїв. Населення споруджувало на вулицях Бердянська барикади, в опорних пунктах створювалися запаси боєприпасів тощо. Про-

²⁷ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташко В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922.— Харьков, 1971.— С. 187—188.

²⁸ Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине.— Харьков, 1928.— С. 58.

²⁹ Сиротинский С. А. Путь Арсения: Биографический очерк о М. В. Фрунзе.— М., 1980.— С. 206.

³⁰ Звезда.— 1920.— 16 дек.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 274.

те махновці поводитися пасивно, та й командування радянськими військами вважало, що «батько» не ризикне напасти на Бердянськ. Оточене з півдня морем, це місто являло собою, по суті, пастку для бандитів, і тому наступати у цьому напрямі було рівнозначно самогубству. Та Махно, який неодноразово захоплював Бердянськ і добре знав усі підходи до нього, думав інакше. 11 грудня він прибув до Новоспасівки. Дізнавшись про це, бердянські більшовики стали готувати невеликий загін піших бійців кавалерійської бригади і батареї 3-дюймових гармат до відбиття нападу. Опівночі зв'язок з найближчими населеними пунктами було перервано, а потім від Удовиченка надійшла лаконічна телеграма з відомим ультиматумом київського князя Святослава, який він надсилав своїм ворогам перед наступом, — «Йду на ви»³².

О шостій ранку Махно рушив на чолі 5-тисячного війська на Бердянськ. Нерівний бій тривав майже півтори години. Особливо запеклого характеру він набув поблизу поштамту і будинку Надзвичайної комісії. Понад 80 бійців, половину з яких становили комуністи, загинули від рук бандитів. Махновська кавалерія вихором налетіла на батарею і, зарубавши прислугу, захопила гармату. Повернувши її у бік земвідділу, де 12 бійців мужньо захищалися від переслідування бандитів, останні відкрили артилерійський вогонь. Незважаючи на великі втрати, махновці штурмом взяли будинок земвідділу.

Дізнавшись про захоплення Махном Бердяньська, командування радянськими військами зробило спробу з півночі й заходу оточити бандитів. Проте «батько» о другій годині дня почав виводити свої війська з Бердяньська, і через дві години їх не залишилося в місті. Цим самим Махно уникнув оточення і рушив у напрямі ст. Новоспасівська. Увечері 13 грудня він увійшов до Андріївки. Тут зосередилися 3 полки піхоти, 3 полки кавалерії і кулеметний полк — загалом близько 3—3,5 тис. чол. Курсанти 2-ї Донської, 42-ї стрілецької, трьох кавдивізій 3-го кінного корпусу, інтернаціональної та запасної кавбригад й інших частин при підтримці бронемашин та артилерії оточили махновців³³. Без бою червоноармійські полки просувалися вперед. Тривалий час радянське командування вважало, що головний бій відбудеться у районі ст. Новоспасівська, і віддало наказ 2-й Донській, 42-й дивізіям та іншим частинам атакувати саме цей населений пункт. Насправді ж основні події цієї операції відбувалися поблизу с. Андріївка, де вранці 14 грудня Махно зосередив всі свої сили. Його загони прикриття діяли по усіх напрямках і ввели в оману командування Червоної Армії.

Махно уважно стежив за розвитком бойових дій у цілому і за допомогою добре поставленої розвідки за кожною частиною окремо. 1-ша і 2-га бригади курсантів, які особливо успішно діяли проти повстанців, зайняли західну і південну околиці Андріївки. Тоді «батько» вирішив відвести війська на північ. Зібравши сили в один кулак, він зумів перехитрити радянське командування, яке не мало сумнівів у своєму успіху. Ввечері Махно на очах начдива 42-ї дивізії передислокував війська на південний схід і навіть залишив село. Вважаючи, що саме в цьому напрямі «батько» має намір здійснити спробу вирватися з оточення, для переслідування ворога начдив вирішив замінити вмотану в боях 126-у бригаду свіжою частиною — 124-ю бригадою. Заміна частин повинна була здійснитися вночі. Це одразу стало відомо Махнові. Під покровом темряви 124-а бригада почала займати позиції. Як тільки червоноармійці розташувалися на вказаних ділянках, Махно організував наступ на їх позиції. Не закріпившись на новому місці і не

³² Есаулов. Налет Махно на Бердянск // *Летопись революции.*— 1924.— № 3.— С. 82—86.

³³ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»: (Бой с Махно 14 декабря 1920 г. в д. Андреевке Бердянского уезда) // *Армия и революция.*— 1921.— № 4—5.— С. 114—115.

освоївшись з місцевістю, бригада не зуміла відбити його. Махновцям удалося наздогнати 126-у бригаду, яка щойно залишила позиції, і розгромити її. Вирвавшись з пастки, Махно рушив на північний захід. У погоню за ним радянське командування виділило дві кавдивізії 3-го кінного корпусу.

16 грудня поблизу с. Федорівка махновців наздогнали червоноармійські частини, які завдали їм нищівного удару, знищивши майже всю піхоту. Врятуватися вдалося тільки кавалерії на чолі з самим Махном. Проте це не означало повної ліквідації повстанців. Головком С. С. Каменев назвав цю невдалу операцію «Андріївським конфузом».

Щоб замести сліди і уникнути переслідування, 20 грудня 1920 р. Махно почав черговий рейд по південних районах України, який завершився 15 січня 1921 р.

На завершальному етапі боротьби з Радянською владою основними родами військ у махновській армії стали кіннота і піхота, посаджена на тачанки. Ці зміни свідчили про те, що, по-перше, за «батьком» пішло в основному куркульство, яке завжди служило у кінноті. По-друге, Махно вже мало вірив в остаточну перемогу очолюваного ним руху, кінцевою метою якого було завоювання території для створення анархістської держави. Набувши певний досвід у військовій справі, будучи справжнім полководцем «малої» війни, він добре знав, що кавалерія, навіть спішена, ніколи не вестиме тривалий і запеклий бій, не зможе захищати до останнього свої рубежі. Кінь для вершника — не тільки засіб ведення бою, а й швидкої втечі в разі небезпеки. Кавалеристи ніколи не відстоюють свої позиції так наполегливо, як піхотинці. Будь-який піший бій кіннотників завжди короткочасний. Якщо ворога не вдасться здолати в перші ж хвилини бою, він обов'язково закінчиться поразкою і відступом кіннотників.

На тачанках було зручно швидко перекидати кулемети та їх прислугу, а також підвозити патрони до місця бою. Особливо ефективно вони діяли під час кавалерійських атак, вносячи завдяки раптовості вогню та маневреності розлад у ряди противника.

У той же час тачанки мали істотні недоліки. Під час стрільби кулеметів з тачанок її ефективність була у 4—5 разів меншою, ніж з землі. Частий вихід тачанок із ладу, загибель коней під час бою не дозволяли махновцям досягти бажаного результату.

У силі кулеметного вогню, що сіяв страх та паніку, Махно переконався, не тільки використовуючи тачанки проти своїх ворогів, а й випробовуючи його на власному війську. В бою під Федорівкою 16 грудня 1920 р. махновська кавалерія, обійшовши з флангу червоноармійські частини, атакувала батареї, що знаходилися в тилу. На виступку артилеристам прийшла кулеметна команда 1-го Заволзького стрілецького полку. З 12 кулеметів, що спочатку знаходилися на тачанках, а згодом були винесені червоноармійцями на позиції, було відкрито ураганний вогонь по кінноті. Втрати махновців виявилися незначними, проте кіннота не витримала й повернула назад.

Коли зазнала краху ілюзорна ідея Махна та його сподвижників підняти антирадянське повстання у військах Південного фронту, «бійці так пали духом, — згадував начштабу махновської армії В. Білаш, — що, якби не було червоного терору, готові були розійтися по домівках. В армії їх втримувала не свідомо боротьба з Радянською владою, а репресії та страх перед надзвичайною комісією. І якби не було цього, махновщина вже на другий день після врангелівщини припинила б своє існування»³⁴.

Висловлюючи таку думку, В. Білаш проявив притаманний багатством прибічникам Махна політичний дальтонізм. З великою натяжкою його слова можна було віднести до рядових махновців. Проте ядро

³⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 310.

армії Махна становила ударна сила куркульської контрреволюції на Україні. Махновщина була важливою складовою частиною політичного бандитизму, що охопив країну в 1920—1921 рр.,— цієї особливої форми громадянської війни.

(Далі буде)

Одержано 10.02.89

Рассказывается о заключении Махно очередного соглашения с Советской властью в октябре 1920 г. и участии его войск в разгроме Врангеля. Показаны попытки М. В. Фрунзе ликвидировать махновщину в конце 1920 г.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень.
Індекс — 74499. Ціна на рік — 10 крб. 80 коп., на півріччя — 5 крб. 40 коп.

НАШ КАЛЕНДАР

О. О. Сушко (Київ),
І. Д. Мазур (Київ)

70-РІЧЧЯ КИЇВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ ім. ГОРЬКОГО

Київський педагогічний інститут був заснований в 1920 р. у системі Наркомату освіти УСРР як Інститут народної освіти. У 1936 р. інституту присвоєно ім'я О. М. Горького. Історичний факультет Київського педагогічного інституту започаткував свою біографію фактично ще 15 липня 1920 р., коли на факультеті соціального виховання новоствореного інституту народної освіти було відкрито історичний сектор.

Серед шести перших факультетів реорганізованого в 1933 р. інституту функціонував й історичний з кафедрами історії СРСР, загальної історії, методики викладання історії. Багато вихованців історичного факультету ще в довоєнні роки зарекомендували себе вдумливими науковцями й педагогами, глибокими знавцями вітчизняної та зарубіжної історії, справжніми організаторами системи народної освіти в період її становлення й розвитку.

У роки Великої Вітчизняної війни сотні студентів і викладачів історичного факультету мужньо боролися проти ненависного ворога на фронті і в тилу країни. Яскравим прикладом тому може бути життя і безсмертний подвиг його вихованця Федора Івановича Жарчинського. Уродженець Придністров'я, він у 18 років, після закінчення педагогічних курсів, став завучем школи. Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького успішно закінчив у 1940 р. На початку війни Ф. Жарчинський служив у Червоній Армії, учився в танковій школі і як один з кращих її випускників був залишений навчати військової майстерності курсантів-танкістів. На фронті, виявляючи мужність і відвагу, Ф. І. Жарчинський був прикладом для інших бійців. У листі до матері Федора, який загинув, визволяючи радянських військовополонених, його командир писав: «Ваш син здійснив подвиг. Чотири з половиною тисячі військовополонених зобов'язані йому життям. Подвиг Вашого сина завжди буде прикладом доблесті і відваги». Ф. Жарчинського було посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Його ім'ям названо Рашківську середню школу Вінницької області, де він перед війною працював директором.

Протягом двох повоєнних п'ятирічок на факультеті плідно працювали кандидати наук, доценти, згодом відомі вчені-історики Ю. Я. Білан, К. Г. Гуслистий, А. О. Введенський, В. О. Голобуцький, Ф. Є. Лось, М. І. Марченко, І. Д. Кунцюба, К. І. Стецюк, П. К. Сміян, З. Е. Енольський, І. П. Наулко, Д. М. Скуратовський, Л. М. Жилінська та ін. Їхніми зусиллями було поновлено роботу кафедр історії СРСР, історії УСРР, історії стародавнього світу й середніх віків, нової та новітньої історії, методики викладання історії. На двох кафедрах існувала аспірантура, проводилася плідна наукова робота. За цей час факультет стаціонарно і заочно випустив близько двох тисяч висококваліфікованих учителів-істориків для середньої школи. У повоєнні роки деканами історичного факультету працювали доценти А. А. Вовк, В. П. Шимко-Шмага, Л. П. Тендерес, Г. В. Січкара, В. Ю. Ніколаєнко, І. Х. Ганжа.

Чимало вихованців істфаку стали відомими вченими, серед них — доктори історичних наук, професори Ю. В. Бабко, М. Д. Березовчук, В. В. Горак, П. М. Шморган, Г. М. Шевчук, Є. М. Скляренко, В. Ф. Безпальчий, О. Г. Михайлюк та ін. Вони внесли значний вклад у розвиток радянської історичної науки, у справу підготовки вчительських кадрів.

Чимало випускників факультету висунуто на керівні посади в системі народної освіти, обрано до складу партійних і радянських органів, удостоєно почесних звань і високих урядових нагород. Серед них — колишній перший заступник завідуючого Київським облвно, кавалер ордена Леніна І. З. Пількевич, учителька Київської середньої школи № 30, Герой Соціалістичної Праці В. П. Іваненко, заслужена вчителька Української РСР В. І. Воскобойникова та ін.

У 1956 р. історичний факультет було переведено до Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Однак потреба в учительських кадрах зростала, життя вимагало створення нових факультетів, зокрема й поновлення історичного в педінституті. У 1969 р. на педагогічному факультеті було відкрито історико-педагогічний відділ. У 1970 р. його було реорганізовано в окремих історико-педагогічний (згодом — історичний) факультет. Тоді ж було відновлено набір студентів на його заочний відділ. З того часу факультет готує педагогів широкого профілю для середньої школи, у тому числі вчителів історії, суспільствознавства та права і методистів виховної роботи.

Навчальний процес на факультеті здійснюється викладачами чотирьох фахових кафедр (історії СРСР і УРСР, загальної історії, методики викладання історії, суспільствознавства та права, теорії і методики піонерської та комсомольської роботи), а також кафедр суспільних наук та психолого-педагогічного циклу.

Авторитетом і повагою серед студентів користуються професори М. Д. Березовчук, О. П. Гош, М. В. Коваль, доценти М. Ф. Александра, І. Х. Ганжа, В. П. Пастухов, Л. Д. Денисяко, Н. М. Кравченко, Г. О. Цвікальська, Г. В. Стрельський, А. Ф. Трубайчук, І. А. Хижняк, С. В. Черненко, А. А. Булда, В. В. Крижанівська, Т. В. Ладиченко, Л. В. Таран та ін.

Викладачі кафедри історії СРСР і УРСР нині спрямовують зусилля на виправлення здійснених у період культу особи перекручень історичної правди та ліквідацію прогалин у знаннях студентів, які є наслідком таких типових для історичної науки недоліків, як парадність, лакування дійсності, замовчування «заборонених» чи «незручних» для когось тем, подій, фактів, окремих осіб і кон'юнктурне випинання інших, безлюдність багатьох її сторінок. Викладачі прагнуть відтворити і донести до студентів повну і правдиву картину історичного минулого, не обминаючи й найбільш гірких та трагічних моментів біографії нашої соціалістичної Вітчизни.

Для поглиблення знань студентів читається ряд спецкурсів з фахових дисциплін (зокрема з джерелознавства історії СРСР). Частина семінарсько-практичних занять з історії СРСР та УРСР, археології, допоміжних історичних дисциплін проводиться на базі музеїв Києва (історичного, археологічного, історії книги, друкарства на УРСР, історичних коштовностей), Республіканського палацу піонерів тощо.

У світлі завдань, що постали перед історичною наукою на нинішньому, перебудовному етапі, викладачі фахових кафедр зосереджують значну увагу на організації самостійної роботи студентів. З цією метою широко використовуються всі форми навчального процесу, особливо групові та індивідуальні консультації, написання студентами курсових і дипломних робіт, рефератів з окремих питань нормативних і спеціальних курсів. Досить ефективними є спецкурси з джерелознавства та методики історичного дослідження.

Рік у рік збільшуються на факультеті набори першокурсників. З 1989 р. відкрито підготовку з нової спеціальності — радянського права.

За рахунок переобладнання навчального корпусу (чотириповерхова будівля розташована поруч з бібліотекою та гуртожитком) значно зміцніла матеріальна база факультету. Аудиторний фонд дозволяє проводити заняття в одну зміну.

Випускники факультету, здобувши ґрунтовні знання з базових та спеціальних дисциплін, працюють у школах м. Києва та Київської області, органах народної освіти, наукових академічних установах, музеях, закладах культури, у партійних, державних та правоохоронних органах. Майже 60 випускників вже після поновлення факультету (1969 р.) захистили кандидатські, а двоє — Ю. Сиволоб та В. Даниленко — докторські дисертації.

Факультет постійно зміцнює зв'язки із загальноосвітньою школою. З цією метою організовано педкласи, подається шефська допомога середній школі-лабораторії № 272 м. Києва та ряду шкіл Київської області. Викладачі факультету постійно проводять методичні та загальнонаукові заняття з учнями Ставищанського та Володарського районів області, а також у м. Вишневому. Діє методологічний семінар для вчителів історії Володарського району.

Дві кафедри факультету — історії СРСР та УРСР і загальної історії готують фахівців-дослідників вищої кваліфікації. За період з 1975 р. по 1989 р. випущено більш як 30 аспірантів, у тому числі й з інших країн.

Факультет систематично омолоджує свій кадровий корпус своїми ж вихованцями. Так, до нас прийшли М. А. Журба, Д. М. Балан, М. Ю. Виговський, М. Л. Головка, І. Д. Мазур, С. О. Голованов, С. О. Осмоловський та ін.

Нині кожен другий студент факультету активно працює в одному-двох гуртках, опановуючи методику наукового дослідження, набуваючи умінь аналізувати й узагальнювати фактичний матеріал, що сприяє активізації самостійної наукової роботи.

Уже стали традиційними щорічні походи студентів факультету по місцях бойової слави за маршрутами Київ — Бородянка — Раска, Київ — Нові Петрівці, Київ — Корсунь-Шевченківський, а також мітинги біля пам'ятника відважній комсомолці Ніні Сосніній у селищі Тетерів. Чимало студентів брали участь в екскурсіях до міст-героїв Ленінграда, Москви, Бреста, знайомилися з історичними та культурними пам'ятками Чернігова, Полтави, Переяслава-Хмельницького, Смоленська, Мінська, Вільнюса, Риги, Таллінна. Студенти факультету разом з активістами первинних організацій Бородянського районного відділення Товариства охорони пам'яток історії та культури проводять пошукову роботу з метою встановлення повного і точного списку жертв фашизму — місцевих жителів, які в роки тяжких випробувань проявили мужність і відвагу у боротьбі з окупантами.

Протягом ряду останніх років факультет займає перше місце на конкурсах художньої самодіяльності, що проводяться в інституті. Крім того, відбуваються зустрічі студентів факультету з польськими учителями — слухачами факультету вдосконалення кваліфікації викладачів російської мови, а також з викладачами і студентами інших сусідніх країн Східної Європи. Майже кожного року група студентів-істориків виїжджає на практику до НДР і Чехословаччини.

Кафедри і громадські організації факультету нині працюють над поліпшенням своєї роботи відповідно до вимог перебудови середньої і вищої школи, рішень Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти, прагнуть найповніше втілити принципи демократизації, гласності й гуманізації в усі сфери життя колективу інституту.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Ю. А. Пінчук (Київ)

Заборонена стаття М. І. Костомарова

Оригінальна й на сьогодні вже багатьом читачам відома творча спадщина видатного вітчизняного і всеслов'янського вченого та громадсько-політичного діяча Миколи Івановича Костомарова (1817—1885 рр.) є значною не тільки за змістом, а й за обсягом. Проте вона могла б бути й набагато більшою, коли б не зазнала прикрих втрат. Втрат, котрі за умови повернення їх із небуття спроможні «зробити ім'я» будь-якій творчій особистості. В різні часи загубилися такі, безумовно, цінні його твори, як драми українською мовою «Мазепа» та «Косинський», переклади Біблії та «Річарда III» Шекспіра, реферат «Об образовании княжеской дружины, о ее значении в древнее время и о ее изменениях в последующем быте русского народа», праця «О принятии руссами христианства до Владимира» та ін.

Словом, чимала частка наукових і художніх творів, публіцистичних та полемічних праць М. І. Костомарова через ті чи ті обставини запропастилася. Одні з них були знищені, у тому числі спалені, з наказу властей. Другі — вилучені поліцією під час обшуку на квартирі вченого у зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського братства й також пропали. Решта — загубилися в редакціях журналів та газет, в оргкомітетах наукових з'їздів тощо. Є й такі, що осіли в різних архівах, відділах рукописів бібліотек. Серед них, звичайно, й ті, які були заборонені цензурою до друку.

Саме на такий незвичайний твір М. І. Костомарова мені пощастило натрапити років 20 тому, а сьогодні — зробити його надбанням широкого читача. Йдеться про унікальну полемічну статтю «Правы ли наши обвинители?», що зберігається у Відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР (I, 6670). Вона призначалася для опублікування в щойно тоді заснованій літературній і політичній газеті «Голос» (почала виходити в Петербурзі 1863 р.), однак у зв'язку з цензурними обмеженнями залишилася ненадрукованою. Стаття дійшла до нас у вигляді коректурного примірника з поміткою про цензурну заборону.

Коректура рясніє викресленнями та поправками, які мали згладжувати публіцистичну та полемічну загостреність статті М. І. Костомарова і які дуже її спотворювали. Та це й не дивно, адже автор торкнувся в ній по суті забороненої в царській Росії сфери — української мови й літератури. Відомо, що саме в 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ Росії А. О. Валюєва, згідно з яким видання книг українською мовою різко обмежувалося. Це, зрозуміло, накладало табу на все, що стосувалося вищезгаданої сфери. Валюєвський циркуляр, спрямований на посилення гноблення українського народу царизмом, дав М. І. Костомарову підставу зробити сумний висновок: від 1863 р. українська література в Росії перестала існувати.

Як це не парадоксально, певною мірою можна навіть радіти, що в той час розглядувана тут праця М. І. Костомарова не побачила світу: в безжально препарованому цензурою вигляді вона була б майже втраченою для суспільства. Отже, тепер завдяки сумному та водночас і щасливому випадку громадськість дістала нагоду прилучитися саме до авторського варіанту праці нашого славного співвітчизника. Сподіває-

мося, що ця публікація розширить шлях нового покоління читачів до осягнення творчої спадщини М. І. Костомарова. Її знавець академік М. С. Грушевський у статті «З публіцистичних писань Костомарова» (1928 р.) відзначив, що цей вчений «був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше ніж Монтеस्क'є або Русо великій французькій»¹. Поставивши своїм завданням дослідження історії народу та життя різних частин Російської держави, а не її державного буття, М. І. Костомаров віддав свої симпатії народному прагненню до свободи та самовизначення.

Коротко спинимося на оцінці в літературі науково-публіцистичної та полемічної спадщини історика, оскільки саме вона є предметом нашого нариса. Найгрунтовніше з цього питання висловився М. С. Грушевський. На його думку, зазначена спадщина служить доповненням до наукових праць М. І. Костомарова. У критичних оглядах, публіцистичних та полемічних виступах вченого часом містяться резюме чи дається синтез його дослідницьких пошуків далеко чіткіші й виразніші, ніж у наукових розвідках, зібраних у «Монографіях» Костомарова. Водночас М. С. Грушевський звертав увагу на те, що деякі публіцистичні твори Костомарова з часом набули навіть більшого інтересу, ніж його власне наукові праці, бо в них щиро і яскраво відбивається тогочасна боротьба й ідеологічні змагання. М. Грушевський наголошував: «Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його завваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуше»².

Заслуговує на увагу й думка М. С. Грушевського про те, що вся публіцистична і полемічна спадщина великого історика має стати загальнодоступною. «Такий визначний провідник, що положив свою печатку на цілу епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знати, то значить — передусім мати змогу знати. Досі, правду сказавши, — писав М. С. Грушевський, — більше звертали увагу костомаровські прикмети чисто індивідуальні, інтимні так-би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя, а вона має визначний історичний інтерес!»³. Після всього тут сказаного, здається, не повинно виникати сумнівів у доцільності публікації не друкованого раніше полемічного твору М. І. Костомарова «Правы ли наши обвинители?» та інших його праць. У цьому зв'язку хотілося б звернути увагу й на такий бік справи. Нещодавно прийнятий Закон про мови в Українській РСР сам по собі ще не знімає всієї гостроти питання. Завдання полягає в тому, щоб вдихнути життя у практику сучасного функціонування державної мови України. Ясна річ, що у М. І. Костомарова можна знайти не одну плідотворну думку щодо шляхів дальшого розвитку цієї важливої справи. Бо, як мовиться, велике — видніше на відстані. Класики нерідко знали більше, аніж ми.

І справді, чи ж можна залишити поза увагою, і з точки зору пізнавальної, і з огляду на практику сьогодення, твір, у якому М. І. Костомаров підняв свій голос в оборону української мови, проти антиукраїнської кампанії реакційної преси? Звичайно, ні! Тема оборони української мови й літератури та обґрунтування їх права на визнання була започаткована ним ще в юності. Вона яскраво простежується вже в найперших його працях. Зокрема, в «Обзоре сочинений, писанных на малороссийском языке, 1843» (Молодик на 1844 год.— Харків, 1843) розкривається мовне й естетичне значення нашого красного письмен-

¹ Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. І. Костомарова.— К., 1928.— С. IV.

² Там же.— С. XXI.

³ Там же.

ства, починаючи від «Енеїди» Котляревського і закінчуючи творами 1841 р.

Відтоді ця тема пронизує всю науково-публіцистичну і полемічну діяльність М. І. Костомарова. Можна простежити певну еволюцію ідеології цього діяча: від визнання необмеженого розвитку та піднесення української культури, насамперед шляхом удосконалення народної освіти, до вимог елементарної освіти для народу. Певною мірою це зумовлювалося великодержавною політикою царизму, безпідставними нападками на вченого, закликами адептів російського централізму до урядових кіл вжити суворих заходів до нього тощо. Репресивний прес чим далі міцнів. У 1876 р. з'явився указ про заборону видання і ввезення з-за кордону книг українською мовою. Народжується Емський акт про заборону театральних вистав українською мовою. Отже, можна знайти пояснення тій позиції, що її зайняв М. І. Костомаров наприкінці 70-х років, коли висунув як основне гасло тогочасних українських письменників латинське прислів'я «попшішай помалу».

Звичайно, М. І. Костомаров не був застрахований від того, щоб, як відзначав М. С. Грушевський, «полемічний запал не заганяв його часом і на слизьке — до висловів занадто різких, до аргументів доволі непевних, до заяв, під котрими він може й не підписався б у настрої більш спокійнім і розважнім. Що ж, ці прориви цікаві також і для самого Костомарова і для його доби»⁴. Ось і в розглядуваній тут статті історика є чимало суперечливого, навіть — помилкового. Зокрема, не можна погодитися з безапеляційним твердженням ученого про те, що «думка про самобутню малоросійську державу у вищій мірі безглузда». Щоправда, слід враховувати при цьому час, ситуацію, умови, за яких з'явилося дане висловлювання. До речі, сумна доля статті, звідки воно взяте, також є переконливою ілюстрацією того, якими були ці умови. Говорячи про складні моменти творчого шляху М. І. Костомарова, зокрема пов'язані з українським питанням, не можемо не послатися ще раз на авторитет М. С. Грушевського — не тільки знавця його творчості, а й сучасника, який охарактеризував цей шлях дуже влучно: «Взявши на себе оборону української мови, він (Костомаров.— Ю. П.) наче упадав під тягарем тих ударів, які задавалися і їй і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував цю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоєні в молодих літах — він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце ввік не прохолоне», але запас цього добра, налитий за молоду, не відновлюється, не росте, а тільки зуживається і вигорає як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя»⁵.

Про характер ударів, що їх зазнавав український національно-культурний рух, частково можна судити з поданої нижче публікації, а саме: із змісту твору М. І. Костомарова й цензурних купюр та поправок до нього. Дотримання вимог цензури було обов'язковою умовою, за якої він міг вийти в світ. Проте й цього, як бачимо, виявилось замало. Праця М. І. Костомарова «Права ли наши обвинители?» не була допущена на шпальти газети. Їй судилося 127-річне архівне «ув'язнення» з поміткою: «Статья эта Комитетом к печати не дозволена». Події, пов'язані з написанням цієї праці, дістали відображення і в «Автобіографії» М. І. Костомарова. «Весною,— зазначається в ній,— я займався історією Смутного времени; лето 1863 года я проводил на даче в Павловске вместе с редактором «Основы» Белозерским, не переставая ездить в Петербург для занятий в Публичной библиотеке історією Смутного времени. Тогда же поднялась в «Московских ведомостях» буря против малорусского литературного движения, коснув-

⁴ Там же.— С. V.

⁵ Там же.— С. X.

шаяся меня тем более, что в этой газете имя мое было выставлено на позор, как одного из преступных составителей замыслов, по мнению противников, грозивших опасностью государственному порядку. Пошли в ход слова: сепаратизм и украинофильство. Инсинуации давались преимущественно из Киева. ...На обвинения «Московских ведомостей» я написал большое опровержение, но цензура его не пропустила»⁶.

Саме цим спростуванням і є полемічна стаття «Правы ли наши обвинители?», яка друкується нижче російською мовою — мовою оригіналу із збереженням в основному тогочасних орфографії та пунктуації. Тут свідомо не коментувалися втручання цензури, щоб не завадити читачеві скласти щодо цього своє особисте уявлення. Зроблені цензурою вилучення позначені в тексті курсивом, а цензурні поправки — подані у відповідних місцях публікації в дужках.

Текст забороненої царською цензурою статті М. І. Костомарова до друку підготував Ю. А. Пінчук

Одержано 16.04.90

⁶ Автобиография Н. И. Костомарова.— М., 1922.— С. 361.

Правы ли наши обвинители!

(По вопросу об издании книг научного содержания на южнорусском языке)

«Не только не желаем мы, чтобы украинские литераторы встречали какое-нибудь, хотя малейшее внешнее препятствие в литературной разработке своего родного наречия; но мы сетовали не менее их, если бы эти препятствия оказались. Мы желаем им в этом отношении самой полной свободы и самого полного успеха. Всякая попытка внешним образом стеснять или навязывать язык есть историческое безумие, недостойное насилие, от которого нельзя ждать добра. Усвоение языка должно быть делом жизни и свободы. Никакая принудительная сила не должна простирается ни на творческие стремления жизни, ни на совесть и верование людей. Официальный язык для выражения живого чувства, живой мысли будет то же, что официальная нравственность, официальная любовь, официальный энтузиазм».

(«Русский вестник», октябрь 1861 г.)

На пути человеческого развития всякий умственный и гражданский поворот не обходится без того, чтоб не вооружились против него защитники старых предрассудков, с которыми неохотно расстаются иногда даже очень умные и почтенные люди. Поэтому неудивительно, что предпринятое дело издания книг научного содержания на южнорусском языке вызвало против себя противодействие, лжетолкования и подозрения. Мы не станем перебирать поодиночке всего, что было писано в неприязненном тоне против этого предприятия, начиная от пошлых базарных ругательств киевских журналов до тонких намеков московских. Мы имеем в виду не врагов южнорусского вопроса, а читателей, которые могут быть вводимы в заблуждение несправедливыми выходками этих врагов.

Противники народного образования в южной Руси с сохранением местной речи уверяют:

1) Будто народ южнорусский не имеет потребности в развитии своего языка; высший класс говорит или пишет на языке, называемом ими общерусским; простой народ вовсе не хочет учиться на своем языке

ке и предпочитает учиться на том, на каком говорят его господа, и даже смеется над теми, которые покушаются учить его на своем;

2) Развитие малорусского языка, вместо того, чтобы способствовать просвещению, будет ему вредно, отстраняя народ от знакомства с языком книжным, уже имеющим литературу, и не допуская его пользоваться ее плодами. Необходимо, чтобы книжный язык существовал отдельно от разговорного, и на нем следует учить народ, а книжный язык у нас уже образовался единый как для великоруссов, так и **малоруссов**;

3) Обвиняют тех, которые содействуют развитию местного южнорусского языка, в тайных политических злоумышлениях, говорят, будто они желают сепаратизма, хотят искусственно поселить в малоруссах вражду к великоруссам, приговаривают отложение Малороссии от России, и при этом изъясняется подозрение, что между южнорусским направлением и польскими замыслами восстановления польского королевства, вместе с западными нашими губерниями, есть солидарность.

Объяснимся по этим трем пунктам.

1) Что касается до первого, то мы спросим каждого беспристрастного и здравомыслящего: возможно ли, по законам человеческой природы, чтоб народ сознательно, без содействия насильственных обстоятельств, возненавидел свое собственное слово? Если нередко были примеры, что народ забывал свой язык и усваивал другой, то это делалось тогда, когда: или он находился на крайне детской степени самосознания, без всякой народной истории, или когда насилие победителей заставляло его забывать свой язык и с ним свою народность; или когда его умышленно приманивали цивилизацией в иной форме, при чем он неизбежно проходил через период деморализации. Но южнорусский народ не стоит на той степени как Чукчи или Камчадалы, у него есть своя история, свои воспоминания, свои предания, своя чрезвычайно богатая народная поэзия, свой народный тип, сложившийся прошлой жизнью, своенародное воззрение, наконец — зачатки своенародной письменности, вовсе не бедные по качеству, если не богатые по количеству. Самосущности в нем не убивали насилия и чужая цивилизация. Высший класс усвоил так называемый общерусский язык, но не охладел еще совершенно к своему родному: это как нельзя нагляднее доказывается тем, что как только было объявлено о сборе пожертвований в пользу издания книг научного содержания на южнорусском языке, так с разных сторон южнорусского края обратились к собирателю с деньгами и с письмами, большей частью писанными по-южнорусски. Все это были люди преимущественно высшего класса. Не ясно дело, что между теми, которые, по-видимому, совершенно уже усвоили другое наречие, есть еще довольно таких, которые не забывают наречия своих отцов и любят его, как любят и народ, который на нем говорит? Мы не скажем положительно, чтоб их было очень много; но и то следует принять во внимание, что жертвовали только те, которые имели доверие к личности собирателя; а вероятно есть еще много таких, которые не присылали своих вкладов по недостатку такого доверия, в сущности же не менее жертвовавших расположены к делу народного воспитания с сохранением народной речи. Да, несомненно, если жертвователей было и не много, то назад тому несколько лет их было бы меньше, и, наверное, через несколько лет будет гораздо больше, чем теперь, если самому делу не будут препятствовать. В этом нас удостоверяет пример малорусской литературы; прежде достаточно было печатать книгу в сотнях экземпляров и те с трудом расходились в течение многих лет; теперь можно смело печатать малорусское произведение тысячами, лишь бы его содержание было удовлетворительно. Таким образом, если сочувствие к делу развития южнорусского языка теперь еще не велико, то несомненно оно увеличится; дайте только ему свободу. Что же касается до простого сельского народа, то противники

наши не могут не согласиться, что масса южнорусского народа еще не оставила своего языка и не успела переродиться. А если так, то на чем основаны их показания, будто малороссияне не хотят вовсе учиться на своем наречии и презирают его? Как могут противники наши узнать это? Разве станут спрашивать встречного-поперечного? Но то были бы мнения не народа, а тех лиц, у которых спрашивают. Да если б им таким образом удалось переспросить все тридцать миллионов южнорусского народа, то и тогда разве они добрались бы до истины? *Во-первых*, многие бы не поняли в чем дело и не нашлись бы, что отвечать на вопрос. Правильно судить об учении может только учившийся, испробовавший на деле то, что ему предлагается к обсуждению. Не учившийся ничему легко попадет в ошибку, когда ему приходится отвечать на вопрос: как ему учиться? *Во-вторых*, многие, очень многие, быв таким образом спрошены, умышленно ответят не то, что чувствуют и думают, потому что, если им предложат такой вопрос, то они заподозрят в нем полицейскую цель, поймут, что их спрашивают неспроста, а чтоб выведать; сообразят, что тем, которые их спрашивают, нужно, чтоб народ не любил своего языка; побоятся, чтоб их не били, если они скажут противное и вымолвят о своем родном языке «Хай ёму цур!», а в душе скажут: «Хай ёму лыхо, сёму нависному! чо го цо вин причепивсь!» Недоверчивость, неоткровенность приросли к существу малорусского народа, забитого, загнанного в продолжение веков и татарскими арканами, польскими канчуками... Немудрено, что иным и в самом деле случалось подметить, как малороссиянин смеялся над своим языком. Ирония составляет характерную особенность малорусского нрава. Он смеется надо всем, и над своим, и над чужим, и даже над собственным горем и плачем; в глаза смеется над самим собою, а за глаза над тем, с кем вместе тешился над собою. Узнать: желает или не желает народ учиться на своем языке, можно только тогда, когда издадутся на нем учебные пособия, будут на нем учить учителя: только тогда и объяснится, к чему народ окажет симпатию и антипатию. Пока мы не попробовали учить на его языке, суждение о его охоте или неохоте учиться на нем будет относиться к области предположений и гаданий, и по здравому смыслу всякий согласится с нами, что человеку свойственно любить свои обычаи, свой образ жизни, а более всего свою речь, которую он усвоил с младенчества от отца и матери.

2) Если ставить правилом, что просвещение народа проигрывает с развитием его собственного языка и, напротив, выигрывает, когда народ заставляють принимать это просвещение на чужом образованном и имеющем богатую литературу языке, то, рассуждая таким образом, надобно будет вполне оправдывать тех немцев, которые хотели бы, чтоб славяне не думали о возрождении своих языков, а учились по-немецки. У нас высший класс говорит и знает по-французски; не преподавать ли в самом деле в учебных заведениях и, уж по крайности, в университетах на французском языке? Так бы французский язык вошел во всеобщее употребление, и чем более знание его начнет распространяться, тем легче будет ему научиться: везде будет встречаться практика, и мало по малу он сделается всеобщим, и русские забудут свой язык. И прекрасно будет: французская литература богаче нашей! На эти примеры возразят, что немецкий язык для славян и французский для нас — языки чужие, а русский и малорусский очень близки между собою, и выучиться малоруссу по-русски легко. Что же? Разве мы говорим, что малоруссу не следует учиться по-русски? Отношения малоруссов к русскому языку не изменятся во вред последнему при развитии языка малорусского. Польза, которая произойдет для малорусса от знания русского языка не уменьшится ни на волос! Распространению русского языка и литературы в южной Руси не будет препятствовать язык южнорусский и его литература; напротив, выучиваясь

своему, полюбивши чтение, малорусс тем охотнее захочет тогда познакомиться и освоиться с близким наречием и с тем, что на нем написано. Впрочем, относительно так называемого общерусского языка мы имеем другое понятие, чем г. Гогоцкий, один из наших противников. Он, как и многие ненавидящие наше дело, признает необходимость отделения разговорного языка от книжного. Хотя это существует почти везде, то в большей, то в меньшей степени, но мы считаем это недостатком, а не достоинством. Это значит только, что просвещение не сделалось достоянием масс народа и продолжает еще быть уделом избранных. В средние века наука была привилегией немногих, и тогда ученый язык был мертвый — латинский язык. По мере расширения просвещения и доступности науки для большего числа язык мертвый заменился живым языком в разных странах, но влияние науки, которая, не освободившись от прежних мертвых форм, все еще продолжала развиваться с старым принципом — служить только избранным, сообщало школьную искусственность взятому для передачи ее живому языку и отделяло его от народного образа выражения. Люди из народа, поучившись наукам, заимствовали эту искусственность и перенесли во всякую книгу и, наконец, в разговор. Таким образом, книжный язык — язык образованного класса отделился от народного или разговорного простого. В риториках различали различный образ выражения: возвышенный, средний, простой. Теперь, когда цель просвещения — распространение знаний, сколько возможно, в большей массе, различия между книжным и разговорным языком естественно сглаживаются, и чем народ образованнее, тем эти различия делаются менее и менее замечательными. На нашем русском языке разве не то же мы видим?

Образование книжного русского языка вместо славяно-церковного, в XVIII веке, разве не было отступлением от мертвой книжности, потребностью сблизиться с живою речью. С тех пор язык этот прогрессивно приближается к разговорному. Настоящий письменный язык разве не отличен от языка Карамзина и Дмитриева, а тем более от языка Ломоносова и Сумарокова. И он пойдет далее, и по мере развития образованности в великорусском народе его ждет большое изменение; и внуки совсем иным способом станут выражать свои мысли, чем мы. Народ, как это открыл нам Даль, лучший знаток народного великорусского языка, совсем иначе выражает многое, чем мы фальшиво привыкли выражать своим искусственным способом. Для своего обновления язык русский должен черпать живые соки из простонародного языка. Что же за странная судьба южной Руси, если лишить ее возможности точно так же удовлетворить этой всеобщей потребности современного просвещения — распространению знания в живой форме народного языка и заставить ее усваивать иную народную, хотя и близкую к ней, но все-таки не ее собственную? Зачем же полтавца или волынца принуждать копировать туляка и москвича? Те ошибаются, которые полагают, что есть намерение создать книжный малороссийский язык. Если некоторые из теперешних писателей впадают в искусственные книжные формы, то это их недостаток, от которого они сами желают избавиться. Иначе нечего было бы им и учиться у народа. Лучше изучить памятники существовавшего, уже готового книжного малороссийского языка, которым все писали и на котором никто не говорил в XVII веке. Однако этот язык оказывается ни на что не годным для настоящего возрождения малорусской речи именно потому, что задача нашего дела не искусственное создание какого-то особенного книжного языка в России, а сохранение и обработка на народных началах языка народного, существующего в живом слове живого народа, обработка с той целью, чтобы этот народ воспринимал живое просвещение. Чтобы насолить нам чем бы то ни было, противники наши уверяют, будто на пространстве, населенном южнорусским народом,

существует много поднаречий, различных между собою; следовательно, нет возможности писать так, чтобы везде равным образом понимали. Это неправда. Напротив, южнорусская речь представляет единство. Это и причина, что писатели южнорусские с равным удовольствием читаются и на Волыни, и на Дону. Правда, по соседству с поляками вторгаются в употребление слова и обороты польские, а по соседству с великоруссами — великорусские; но коль скоро они противны духу языка, то и не могут химически войти в строй народной речи. Вкус и чутье писателя не допустят пестрить ими слог там, где необходима ясность и доступность для всех. Напротив, в этом отношении наш язык представляет самые счастливые условия для литературной обработки. С другой стороны, от дарования писателя будет зависеть, чтобы новые слова, необходимые для новых понятий, творились только в случае необходимости и в народном складе так, чтобы сразу были понятны и не дики для уха тех, которые слышат их в первый раз. К счастью, этому и были примеры. Но о чем толковать? Ведь мы — повторяем еще раз, и сто раз готовы повторить — вовсе не хотим и не думаем изгонять великорусского языка из южной Руси, в каком бы он виде не приходил туда: в искусственно-книжном, как хочет его видеть г. Гогоцкий, или естественно-народном, каким бы мы хотели его видеть, которые никак не меньше, а скорее больше г. Гогоцкого, любим его. Спрашивается, для чего же нужно, чтобы с распространением этого книжного языка в южной Руси забывался и уничтожался местный язык? Говорят нам: это областное наречие, возникшее в недавнее время от смеси польского с русским, поэтому ему не следует давать литературной обработки. Во-первых, грань между тем, что назвать наречием и что языком, вы не проведете, господа; по одним и тем же признакам для вас — наречие, для нас — язык. Вы укажите на близкие с великорусским языком особенности; мы укажем на близкие с последним особенности в польском и спросим вас: почему же польский язык также не наречие? Во-вторых, особенности южнорусского наречия нельзя объяснить влиянием польского, потому что те слова, которые считали прежде польскими, находятся в разных говорах русской земли, и, преимущественно, в новгородском наречии, представляющем и теперь еще во многом сходство с южнорусским, что наглядно указывает на древность последнего. В-третьих, если бы вы были и правы, то вопрос от этого не изменяется. Южнорусское наречие существует в народе: рано или поздно, так или иначе оно произошло, довольно того, что оно есть, и является потребностью его литературного развития. Неужели же в самом деле народу южнорусскому, говорящему своим природным наречием, дожидаться, пока ваша ученость произнесет археологический приговор и, сообразуясь с ним, любить или не любить свою родную речь? Так или иначе вы назовете эту речь, для народа результат все один и тот же. Каждый малорос знает, что она была речь отцов, дедов, прадедов его, что он ее всосал с материнным молоком, что она его святое достояние; и этого довольно. Неужели вы не понимаете, что любовь к родному слову, как и к народности, дело сердца, а не сухих умозаключений, как и всякая любовь? Вам не нравится малорусское наречие, на здоровье вам. А нам оно нравится. Что же с этим делать? Предоставьте нам говорить на этом «гадком грубом жаргоне», не мешайте нам любить его..., а вы себе оставайтесь с мнением о его «ничтожестве и испорченности».

3) Действительно, если б ненависть к нам противников наших ограничивалась только тем, о чем было говорено до сих пор, это бы еще не беда; мы бы спорили с ними, разумеется — переливая из пустого в порожнее, а между тем делали бы свое дело, и само дело показало бы, кто из нас прав. Но противники наши этим не ограничиваются. *Делу нашему они дают политический характер*; они в стремлениях к развитию южнорусского языка видят опасность (политического свой-

ства) для единства и цельности государства и пытаются возбудить против нас и общественное мнение, и власти. По их подозрению, мы тайно стремимся к сепаратизму и приготавливаем для России разложение, хотим самобытного малороссийского государства! Мы не считаем нужным доказывать, что мысль (о наших политических тенденциях) о самобытном малороссийском государстве в высшей степени нелепа, потому что народ (мы) не имеет(м) ровно никаких задатков для этого, ни географических, ни исторических, ни нравственных; да и не думает о государстве. Доказывать это нечего, во-первых, потому, что противники наши и без того согласны с нами в этом, а во-вторых, потому, что поподозревши нас в тайных намерениях, они, естественно, не поверят нашей искренности и скажут, что мы притворяемся и подлаживаемся под их так, тогда как у нас совсем другое на уме. Но мы спросим их: где доказательства, что мы думаем об этом? Мы заявляем одно желание: чтобы южнорусский народ образовался на своем языке. Что тут сепаративного? Пусть бы у этого народа были готовые побуждения ко вражде и отложению, тогда еще так и сяк; а то ведь сами же противники наши толкуют, что народ не хочет отделения. Каким же образом его язык может поселить вражду? Странно! Южнорусский народ говорит и говорит еще на своем языке — и не хочет отделения. Как же это так: тот же самый народ станет не только говорить, но и писать на том же самом языке, и тогда явится в нем вражда к великоруссам и желание отделиться от России. Верх нелепости? Выходит, что не язык, а чтение и письмо доведет до вражды и отделения. Превосходно! Да не лучше ли вам, господа, говорить напрямик **вы боитесь, чтоб просвещение не дошло до вражды и отделения. Не так ли? Ну и проповедуйте, коль так, мрак и безграмотность. Это логичное: пребывал народ во мраке и безграмотности и не хотел отделяться; пусть и вперед так остается, и не захочет, и вы покойны будете.**

Всякий здравомыслящий поймет, что грамотность в народе на том наречии, на котором он привык издавна выражать свои мысли, не приведет его к отделению. Если когда-либо будущей нашей России суждено будет разложиться, то никак не от развития местных наречий, а от других причин, и даже безотносительно к наречиям. Их мы не знаем, но уверены, что это отнюдь не наречия. Народы никогда не расходятся и не ссорятся между собою единственно из-за того, что у них разные наречия. Представьте, что вся южная Русь не только говорит, но читает и пишет на своем наречии: что ж тут у нее за повод (чуждаться) отделиться от северной, коль скоро ей хорошо быть вместе с последней? От чего же малорусс меньше будет считать себя (солидарным северной России) подданным русской империи и членом государства, чем считает теперь, когда прочитает удобопонятною для него речью божие слово, выучится на ней счету и узнает из малороссийской книжки, что такое природа, человеческая жизнь и человеческая речь?

Но всего бездоказательнее и оскорбительнее подозрение в солидарности между нашим желанием распространения грамотности на южнорусском наречии и польскими замыслами отторжения западных наших губерний. Что в самом деле за тупоголовые южноруссы, что для них нужна чуждая инициатива в так[ом] общечеловеческом деле, как сохранение своей народности. И где же на то доказательства наших противников? Решаясь высказывать подобные обвинения, они должны же были прежде взвесить всю силу их: ведь это не более, ни менее как оговор в измене государству и народу. В таком случае мы убедительно просим не ограничиваться общими местами, а разъяснить дело, назвав поименно тех, кого они подозревают, и представить основания, на которых они решаются заявлять публично такой донос. До того времени, пока не выскажутся ясно наши обвинители, все, кто только прилагал руку к южнорусскому делу, вправе считать себя оклеветанными. Сколько мы можем понять, соблазняет противников наших то, что по-

ляки выпустили какие-то буквари и книжечки для народа, написанные польскими буквами. Мы же чем тут виноваты? И нам какое дело до польских книжечек? Поляки действуют в своих видах, а мы — в своих, и наши виды диаметрально противоположны польским. Чтоб видеть (с другой стороны), что наше южнорусское направление не имеет никакой солидарности с (таким делом, как, например) польским (ое), достаточно проследить все, что было писано, и как, и кем писано от Котляревского до настоящих дней. Было ли хоть у одного писателя, хоть в одной статейке что-нибудь, указывавшее на симпатию к польским замыслам? Шевченко за некоторые свои стихотворения подвергся от правительства наказанию, но замечательно, что в этих стихотворениях нет тени сочувствия к полякам и даже никаких мечтаний о независимом малороссийском государстве. Мы с намерением указали на это обстоятельство: оно достаточно подтверждает, что даже и там, где южнорусские писатели писали с нарушением цензурных правил и подвергались за то наказанию — и там не найдется того, в чем хотят заподозрить южнорусскую литературу вообще. Укажем же (кстати) на одно важное обстоятельство (доказывающее верность нашего взгляда). Со времени объявления сбора пожертвований в пользу издания книг научного содержания на южнорусском языке, наибольшее число пожертвований доставлялось из харьковской и черниговской губерний, за ними по участию в этом деле следуют: полтавская, Черноморье, Новороссия и Кавказ; сверх того, присылаемы были пожертвования из великорусских губерний, и притом не от одних уроженцев малороссийского края, но от природных великоруссов; из киевской и подольской чрезвычайно мало, из волынской ни одного рубля. Что значит эта неравномерность, как не то, что в трех последних губерниях помещики — поляки и нима-ло не сочувствуют нашему делу? Было бы совсем иное, если б мы действовали по польской инициативе. Но что (и) говорить! Мы уверены, что сами обвинители наши внутренне не убеждены в том, что говорят, а не нравится им наше предприятие, так они, не разбирая средств, хотят со злости бросить в них, чем попало. Бумага все терпит — и прекрасно... «Почему же не удружить приятелям», как выражается Гоголь: «на, мол, вот тебе, съешь!» Что же нам? оскорбляться ли в самом деле этими выходками, или, скорее, смеяться над ними? Не станет же, конечно, правительство преследовать наши честные намерения на основании этих голословных доносов; а большинство нашего общества обладает настолько здравым смыслом, чтоб не поверить клевете. Остается сказать нашим противникам южнорусскую поговорку: тю, на вашу голову!

[Н. И. Костомаров]

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С. С. Радченко.

Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.

К.: Вища школа, 1989.—337 с.

Численні публікації в пресі Української РСР постійно привертають увагу суспільствознавців, зокрема істориків. Однак видавнича діяльність на Україні досліджена ще недостатньо. Історіографія проблеми, яку розглядає автор рецензованої праці, свідчить про відсутність цілісного підходу до вказаної теми. Саме дана монографія С. С. Радченка є першою в історіографії узагальнюючою працею, в якій висвітлюються різнопланові аспекти (організаційні, технічні та матеріальні) видавничої справи партійних комітетів республіки у 1918—1925 рр.

У книзі зібраний досить значний матеріал про джерела становлення, динаміку розвитку й основні напрями видавничої діяльності КП(б)У у важких умовах громадянської війни та перші роки мирного будівництва. Достойнство праці у тому, що у ній широко використані матеріали партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Центрального державного архіву Жовтневої революції, Київського державного обласного архіву. Велика кількість документів уводиться до наукового обігу вперше.

Цікавими, на нашу думку, є ті сторінки книги, де йдеться про видавничу діяльність партійних організацій України в умовах громадянської війни. Автору вдалося дослідити, що у 1918 р. на Україні виходило 311 газет, з яких 42—були органами більшовицьких організацій, а також організацій, що стояли на більшовицькій платформі. Із загальної кількості газет 60 видавалися українською, 227—російською і 24—іншими мовами. Значно активізувалася видавнича діяльність на Україні у 1919 р. На початку цього року ЦК КП(б)У створив у Києві видавництво «Космос», першими виданнями якого були брошура «Я розмовляю по-українськи», а також документи XIII з'їзду РКП(б), важливі праці Ф. Енгельса, В. І. Леніна. У травні 1919 р. у Києві було створено видавництво «Всеукраїда». Поряд з партійними та радянськими видавництвами на Україні функціонували інші видавництва, зокрема, «Епоха», «Молот», «Криниця», «Стерно», дитячі видавництва «Волошки», «Голос», «Всесвіт», «Грунт», «Гудок» та ін. Існувало також петлюрівське видавництво «Відродження». Тоді ж діяло на Україні 9 приватних видавництв, деякі з них були вельми оригінальними. Так, у повітовому місті Валки Харківської губернії у 1918—1919 рр.

функціонувало видавництво «Українська бджола». Його видавцем, розповсюджувачем і одночасно автором була одна й та ж людина. Це видавництво випустило у світ кілька книг та брошур. Усього на Україні в 1919 р. було видано 1878 назв книг. Для порівняння слід сказати, що у царській Росії за той час, коли дозволялися публікації українською мовою, було видано 3214 назв книг. У 1919 році на Україні виходило 116 журналів і 388 газет. З них 140 видавалось партійними, радянськими та більшовицькими армійськими організаціями, 127 газет виходило українською, 228—російською і 33—іншими мовами.

Влітку 1920 р. на Україні було здійснено націоналізацію поліграфічної промисловості. В монографії наведено таблицю її розподілу по губерніях України. В цілому в республіці в той час діяло 1036 націоналізованих підприємств поліграфічної промисловості, у тому числі: друкарень—564, друколітографій—40, літографій—23, цинкографій—8, палітурних майстерень—295, інших—106. Автору вдалося зібрати та узагальнити цікаві дані по республіці (навіть стосовно кожної губернії) про технічне оснащення поліграфічних підприємств.

Копітку роботу провів С. С. Радченко по встановленню точної кількості газет, їх тиражів по губерніях та повітах України у 1921 р. Підсумки досліджень у даному напрямі підбито у спеціальній таблиці, вміщеній у книзі.

Чимало місця у дослідженні відведено кризовим явищам у видавничій справі, які виникли у перші роки непу. Різко знизилася виробництво паперу, не вистачало грошових засобів, нерентабельно працювали друкарні, дуже мало було кваліфікованих поліграфістів. Доходило до курйозів. Так, на Вінниччині замість грошей під час передплати на сільську газету «Червоне село» редакція збирала разом з комітетами бідноти натуру: у Могилівському повіті—тютюн, Тульчинському—цукор, у Проскурівському—зерно, Гайсинському—курячі яйця (передплата ж грішми становила 50—75 млн. крб. на місяць). Справа дійшла до того, що в середині 1922 р. на Україні виходило лише 24 газети, тоді як на початку року їх було понад 200. Тобто відбулося «стихійне вимирання» газет. Однак, завдяки вжитим заходам, вже восени того ж року на Україні виходило понад 55 газет. Для поліпшення керівництва пресою Оргбюро ЦК КП(б)У створило спеціальну редакційно-видавничу комісію, до складу якої увійшли Д. З. Мануйльський, В. П. Затонський та ін.

Було зроблено багато для того, щоб відродити українську пресу, налагодити

широке її розповсюдження серед населення, особливо на селі. Приділялася значна увага виданню газет та журналів не лише українською, а й російською, польською, молдавською, єврейською, німецькою, болгарською та іншими мовами.

Наприклад, у 1924—1925 рр. на Україні тиражем близько 70 тис. примірників виходила газета «Серп и чук» — орган Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У. Вона розповсюджувалася серед селян 41 села Одеської та Катеринославської губерній. Видавалися газети «Серп» — польською мовою, «Гаммер унд пflug» — німецькою, «Дер штерн» — єврейською та ін.

Починаючи з 1923 р., став активно здійснюватися процес українізації періодичної та неперіодичної преси. Українською мовою почав виходити ряд газет, зокрема, «Голос праці» (Бердичів), «Плуг і молот» (Біла Церква), «Незаможник» (Корсунь), «Червоний шлях» (Єлисаветград) та ін. Лише за один рік кількість газет, що виходили українською мовою, збільшилася більше, ніж удвічі. У той час було сформовано 5 великих універсальних республіканських видавництв: ДВУ, «Пролетарій», «Книгоспілка», «Путь просвещения», «Молодой рабочий».

Безперечний інтерес становить зібраний автором матеріал про журнали ЦК КП(б)У, що видавалися на Україні у 1919—1925 рр. Зокрема, детально проаналізовано тематичну спрямованість головного журналу ЦК КП(б)У «Більшовик» (нині «Комуніст України»), перший номер якого вийшов у квітні 1925 р. у Харкові. Тоді великої популярності набули також журнали «Пропагандист», «Селянка України», «Безвірник», а також журнали «Дер комуніст» (єврейською мовою) та «Голос комуніста» (польською мовою).

У рецензованій книзі наводяться цікаві дані про роботу друкарні «Комуніст», що діяла у Харкові, і видавництва «Більшовик» (Київ). Читачеві цікаво буде дізнатися, що у Чорнобилі в 1919 р. видавалася газета російською мовою «Известия», а в 1921 р. — українською мовою шоттижнева газета «Вісті» — орган повітвиконкому

та повіткому КП(б)У, а також газета КСМУ «Молодой труженик».

С. С. Радченко використав широке коло джерел, у тому числі й архівних, для того, щоб скласти 14 схем, у яких відображено видання газет партійних комітетів конкретно по кожній губернії та кожному повіту Правобережної та Лівобережної України за весь досліджуваний ним період. Подібні дані вивчено та узагальнено також по Донбасу, Катеринославщині, Причорномор'ю та Криму.

Таким чином, на основі глибокого аналізу видавничої діяльності партійних комітетів України за досліджуваний період автор зумів дійти висновків про те, що на кінець 1925 р. в республіці було створено єдину систему партійних видавництв, перетворено у життя принципи диференціації періодичної преси, закладено основи організаційного оформлення видавничої справи. На конкретних прикладах С. С. Радченко показав, що на кінець відбудовного періоду було створено відпрацьовану, перевірену на практиці госпрозрахункову систему управління видавничою діяльністю, вироблено основні принципи та єдину систему передплати та розповсюдження періодичних видань.

Хотілося б зробити закид авторові у тому, що в останній главі монографії, де розглядаються основні напрями діяльності партійних комітетів у досліджуваний період, він міг би детальніше проаналізувати роботу не лише журналу «Комуніст», а й інших періодичних видань. На наш погляд, поза увагою автора у «Висновках» книги залишилися недоліки у видавничій справі, які мали місце у багатьох регіонах республіки.

В цілому ж рецензована монографія, яка порушує не розроблені до цього часу питання, широко охоплює усі сторони діяльності видавництв та засобів масової інформації за перші вісім років Радянської влади на Україні і має велике наукове та пізнавальне значення.

І. М. МАКОВИЧУК (Київ)

Одержано 19.03.90

Н. Л. Пушкарєва

Женщины Древней Руси.

М., Мысль.—1989.—287 с.

Московська дослідниця Н. Л. Пушкарєва переслідувала мету — вивчивши писемні джерела та пам'ятки матеріальної культури, розглянути питання про місце та роль жінок у російській історії X—XV ст. Логічним наслідком її пошуків стала рецензована книжка. Значну увагу вона приділила історії Київської Русі (соціально-політичним, правовим, культурним аспектам проблеми). Торкнулася вчена й питань історичної демографії та етнографії.

148

У праці вперше настільки широко й глибоко, із знанням справи висвітлюються цікаві явища духовного життя жінок, їх соціальне та сімейне становище у давньоруському суспільстві, відтворено зовнішній вигляд та духовне обличчя.

Композиційно в монографії можна виділити кілька проблем. Спочатку розглянуто різні сторони політичного й культурного життя суспільства, тобто ту сферу, в якій виявилася соціальна активність жінок. У книзі наведено результати авторської реконструкції біографій найбільш відомих їх представниць, котрі зробили значний вклад в політичну історію Русі. До них передусім належали київська княгиня Ольга, доньки Ярослава Мудрого та

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1990, № 7

київського князя Всеволода Ярославича — Анна (Янка), яка самостійно «правила посольство» до Візантії в 1089 р., і Євпраксія Адельгейда, котра одружилася з германським імператором Генріхом IV, княгиня Романова — дружина Романа Мстиславича, що відіграла помітну роль в історії Галицько-Волинського князівства.

Читач дізнається про трагічну долю Євпраксії — дружини рязанського князя Федора Юрієвича, яка, одержавши звістку про смерть чоловіка під час облоги Рязані військами Батия, разом із сином кинулася вниз з високого храму. У книзі наведені нові дані про дружину Дмитрія Донського, суздальську княгиню Євдокію, новгородську боярину Марфу Борещку, котра очолила у другій половині 60-х років XV ст. угруповання, що відкрито виступило проти московської об'єднаної політики, про доньку Івана III Олену та її роль як дипломатичного посередника між групами російської (православної) та литовської (католицької) знаті тощо.

На наш погляд, назва розділу, де розглянуто ці питання, — «Галерея знаменитих росіянок» — не дуже вдала, бо доньки Ярослава Мудрого та інші представниці князівських родин давньоруської епохи не були «росіянками». Щодо IX—XIII ст. цей термін неприйнятний.

Другий комплекс проблем, що аналізуються в книзі, становлять питання сімейного й правового становища жінки. Н. Л. Пушкарьова висвітлила чимало питань, що раніше практично не вивчалися, зокрема, розвитку шлюбно-правових норм, майнового статусу тощо. Значну увагу вона приділила життю та побуту жінок, різноманітним давнім обрядам — шлюбним заручинам, церковному зарученню й вінчанню, деталям передшлюбної церемонії.

Серед шлюбних і вінчальних ритуалів належним чином оцінені дуже цікаві обрядові речі, наприклад, пов'язані з «мильнею», коли молоді перед вінцем влаштували ритуальну ланню («мильню»). Після неї воду давали випити своїм майбутнім чоловікам, щоб ті їх любили. А ось яке значення надавалося обрядовому розбиванню келиха — перший, хто наступить, той завжди буде господарем. Значний інтерес становить і перелік причин розлучення. До речі, відзначимо, що деякі з описаних у праці деталей передшлюбної церемонії (наприклад, коли молоду перед вінцем обсіпали хмелем — «к веселю», або вносили в хату незашиті солом'яні снопи та сінники (до легких пологів) тощо починають відроджуватись в окремих районах України.

На наш погляд, автору потрібно було б приділити більш пильну увагу виявленню загальних та особливих елементів

формування цих звичаїв у різних регіонах Давньої Русі.

В окремому розділі розглянуто одяг та прикраси, які жінки носили в X—XV ст., пояснюється значення відповідних термінів, що зустрічаються в писемних джерелах. У монографії враховані й результати археологічних розкопок поховань XII—XIII ст., що свідчать про появу різнокольорової кліткової вовняної тканини («пестрядь»), яка використовувалася як матеріал для понев — одягу давньоруських жінок, що носилася на стегнах.

Дослідник розповідає про покрій нижнього одягу. В книзі реконструюються головні убори — коруни, вінки, вінці й вінчики тощо, що відповідали сімейному й соціальному становищу давньоруських жінок, а також їхні прикраси. Однією з найпоширеніших у X—XIII ст. були скроневі кільця (на це вказують дані археологічних розкопок та їх наявність у фондах музеїв). У курганах Давньої Русі знайдені кільця різних типів (браслетоподібні, ромбоциткові, бусинні тощо), кожне з яких є етнічним визначником одного з племен. Разом з тим важко погодитись з авторським твердженням, що під час розкопок курганів і поселень дуті круглі колти із свинцево-олов'яних сплавів знаходять значно частіше за серги. Ця думка здається нам недостатньо обгрунтованою.

Рецензоване видання досить добре ілюстроване: поряд з мініатюрами Радзивілівського літопису, літописного зведення XVI ст., іконами XV—XVI ст. у книзі вміщені прикраси, розшукані під час археологічних розкопок, реконструкції одягу знатних жінок, княгинь, заміжніх жінок, що були відтворені за описами, які є в ряді давніх джерел. Це дає змогу читачеві наочно уявити, що одягали і як прикрашали себе жінки у Давній Русі. Недоліком книжки можна вважати відсутність в ній генеалогічних таблиць, що допомогли б розкрити родинні зв'язки князівських родів.

Рецензована праця переконливо доводить, що «сферою жіночого панування» було не лише домашнє господарство. Вона становить інтерес не лише для спеціалістів (мистецтвознавців, істориків та археологів, етнографів), а й всіх тих, хто цікавиться історією Русі. І не тільки в теоретичному плані. Зокрема, реконструкції одягу, обрядів, зроблені автором, можуть бути використані при створенні музейних експозицій, присвячених періоду Київської Русі.

Л. В. ПЕКАРСЬКА (Київ)

Одержано 6.02.90

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников та журналов исторического профиля (1989 г.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 158. Деятельность Компартии Украины по повышению трудовой и политической активности рабочего класса. Киев. Романцов В. Е., Терещенко Г. И. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом строительстве; Михно В. Ф., Гурова Н. Р. Движение рабочей силы: вопросы теории и партийного руководства; Ли Д. П., Язвинская Е. Н. Развитие бригадной формы организации труда в промышленности в 70—80-е годы: (На материалах парторганизаций Украины); Шульга И. В., Шеремета О. В. О партийном руководстве профсоюзными организациями предприятий легкой промышленности Украины; Никифорчук Н. П., Латышева Л. П., Соколова Л. С. Шефская помощь рабочего класса труженикам сел западных областей УССР (1966—1970 гг.); Якупов Н. М., Малиновский В. Г., Рассоха Г. С. Комплексное социалистическое соревнование на морском транспорте в 1975—1980 гг.: (На материалах парторганизаций Черноморско-Азовского бассейна); Ярещенко А. Т., Яшников В. Г., Ланчуковская Л. И. Из опыта работы парторганизаций Украины по развитию движения за повышение культуры производства в 60—80-е годы; Нагорных Л. С. Партийное руководство развитием инфраструктуры технического творчества трудящихся; Игнатенко Е. И., Черняк Г. А., Смоляр Л. А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению трудовой активности работниц (1971—1980.); Гарба Н. Н., Поночевный М. И. Из опыта работы партийных комитетов промышленных предприятий Украины по организации идейно-политического воспитания молодежи (1976—1985 гг.); Анищук В. В., Коваль И. Н. Рабочий класс в условиях перестройки и обновления советского общества: (Критический анализ концепций буржуазной политологии).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 159. Партийное руководство социальным развитием советского села. Киев. Беренштейн Л. Е., Гаврилюк А. Е. Основные направления социальной политики КПСС на селе в условиях революционного обновления общества; Абрамов А. П., Гончарук Б. Д., Салабаш В. И. Совершенствование управления агропромышленным комплексом — важное условие успешного осуществления политики КПСС на селе; Марчук Л. И., Сизоненко В. М. Партийное руководство комплексным планированием социального переустройства села; Валуйская Л. И., Шкварец В. П. Деятельность КПСС по дальнейшему развитию колхозной демократии в условиях

агропромышленного комплекса на современном этапе; Шарлай Г. Н., Киянчук Л. А., Сидоренко Ю. М. Структурные изменения в составе колхозного крестьянства — результат реализации социальной политики КПСС на селе; Гордеев А. Ф., Чернов В. П. Партийное руководство внедрением комплексной механизации в сельскохозяйственное производство и ее влияние на преобразования в сфере труда (1975—1985 гг.); Целуйко В. А. Роль политической культуры трудящихся в перестройке агропромышленного комплекса; Сорока П. А. Деятельность КПСС по подготовке, переподготовке и повышению квалификации руководящих кадров и специалистов сельского хозяйства в 60—80-е годы: (На материалах Украинской ССР); Моргун В. А., Сыроватский С. А. Актуальные проблемы подбора и расстановки руководящих кадров и специалистов сельского хозяйства: (На примере деятельности Компартии Украины); Полицук Ю. Н. Социальная ориентированность партийных организаций Украины в подборе кадров сельскохозяйственной интеллигенции (1976—1980 гг.); Калько П. Г., Кушнир А. И., Диденко В. В. Партийное руководство внедрением коллективного подряда в сельскохозяйственное производство и его социальные результаты; Исакова Н. П., Селезнев М. В., Яковлев П. Д. Роль общественных фондов потребления в осуществлении социальной политики КПСС на селе; Криворотенко В. Ф., Бойко В. П. Партийное руководство совершенствованием распределительных отношений среди сельского населения (1976—1987 гг.); Юрий Е. И., Недух А. А., Андреева В. И. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли профсоюзов в улучшении условий труда и быта сельских тружеников; Бабий В. С., Циткилов П. Я. Роль прессы Украины в развитии прогрессивных форм организации сельскохозяйственного труда (1982—1988 гг.); Клапчук С. Н., Гришук М. В., Шеренговой В. П. Некоторые социальные аспекты развития личных подсобных хозяйств.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 160. Партийное руководство развитием советской культуры. Киев. Алексеев Ю. Н. Сохранение и использование культурного наследия народа — важная задача КПСС; Громов А. В. К вопросу о разработке В. И. Лениным проблемы преемственности в развитии культуры; Гончаренко Л. Г. В. И. Ленин о путях формирования советской социалистической интеллигенции; Ярош Д. В. Из истории партийного руководства политическим просвещением коммунистов в начальный период социалистической индустри-

стриалізації; Белоусов Л. В., Чирко Б. В., Пышко С. Н. Некоторые аспекты деятельности КП(б)У по осуществлению культурно-национального строительства на Украине; Зиза Н. К. Культурное развитие некоренных национальных групп в 1926—1932 гг. (На материалах Компартии Украины); Суrowsый А. Ф. Культурно-просветительная работа профсоюзов Украины под руководством большевистских организаций (ноябрь 1917—1920 г.); Васильев В. Ю. О руководстве КП(б)У культурно-просветительной работой профессиональных союзов в 1933—1937 гг.; Рыбак И. В. Партийное руководство культурно-просветительной работой на селе в освобожденных районах Украины (1943—1945 гг.); Меньшов Ф. А., Новицкий П. К. Культурно-просветительная работа политорганов и партийных организаций Красной Армии среди трудящихся западных областей Украины (1944—1945 гг.); Пушкина Л. А., Романов В. Е. Об использовании кино в патриотическом воспитании молодежи УССР (1937—июнь 1941 г.); Цубова Н. М. Формирование коммунистического мировоззрения молодых деятелей культуры в 1971—1981 гг. (На материалах парторганизаций Украины); Глиняный В. П., Мручко Е. Е. Из опыта работы парторганизаций вузов Украины по развитию профессионально-трудовой культуры студентов в 70-е годы; Яременко В. И. «Известия ЦК РКП(б)»: («Известия ЦК ВКП(б)») как источник изучения партийного руководства культурным строительством в 20-е годы.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 161. Совершенствование форм и методов партийного руководства средствами массовой информации. Киев. Стеля Б. И. Печать и перестройка; Куцаев А. В. Ленинские идеи о роли печати в пропаганде пролетарского, социалистического интернационализма; Товстуха П. В. Из опыта пропаганды революционной тактики большевиков в партийной печати (1905—1907 гг.); Тимошенко Л. В. Роль «Правды» в разоблачении оппортунистических фальсификаций истории большевизма (1912—1914 гг.); Иванцова И. В. Вопросы войны, мира и революции на страницах большевистских газет Украины (июнь—октябрь 1917 г.); Куликова Л. Б., Готун Н. В. Печать 1919—1920 гг. о беспартийных конференциях рабоче-крестьянской молодежи Украины; Коцур В. П., Тараненко Н. Г. Роль партийно-советской печати Украины в подъеме сельского хозяйства на основе нэпа (1921—1925 гг.); Греченко В. А. Партийно-советская печать в борьбе партии с троцкизмом (1924—1925 гг.); Колесник В. Ф., Курило В. С. Партийное руководство партийно-советской печатью Украины в 1926—1932 гг.; Новохатко Л. М. Роль партийно-советской печати в укреплении экономических взаимосвязей советских республик (1926—1932 гг.); Васильев В. Ю. Заводские многотиражки как источник изучения деятельности партийных

и профсоюзных организаций промышленных предприятий Украины (1933—1937 гг.); Омельчук Д. В., Ляхоцкий В. П. Деятельность парторганизаций Украины по повышению эффективности выступлений средств массовой информации в 1941—1943 гг.; Марущенко А. В. Журнал «Партийное строительство» об организационно-партийной и идеологической работе КП(б)У (1941—1945 гг.); Ковальский Б. П., Костылева С. А. О партийном руководстве печатью на рубеже 70—80-х годов; Васильчук В. Н., Полнчук Ю. Н. Пропаганда передового производственного опыта печатью Украины в годы десятой пятилетки; Дидковская К. И. Многотиражная печать вузов Украины в интернациональном воспитании студенческой молодежи (1976—1985 гг.); Самохвалов В. А., Капелюшный В. П. О роли печати в осуществлении научно-технического прогресса на Украине в 1961—1985 гг. (К историографии вопроса); Слюсаренко А. И., Паламарчук Н. И. Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию научно-технической информации (1971—1975 гг.).

Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вып. 15. Ричка В. М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації у Київській Русі; Толочко О. П. До питання про структуру верховної влади в Києві у IX—X ст.; Сидоренко О. Ф. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період; Щербак В. О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст.; Сас П. М. Формування ідейних основ братського руху на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст.: класово-становий фактор; Панашенко В. В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст.; Степанков В. С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648—1654); Іванова Т. Є. Юрій Крижанич і його «ідея національного відродження слов'янства»; Борисенко В. И. Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.; Шевченко Н. В. Соціальний ідеал селянсько-козацьких мас України у XVIII ст. і Г. С. Сковорода: (історико-порівняльний аспект); Гуржій О. І. Зміни в соціальній структурі селянства Лівобережної й Слобідської України у XVIII ст.; Мазурик В. С. Дворянські проекти вирішення селянського питання на Україні в першій половині XIX ст. (до 1857 р.).

Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вып. 15. Київ. Дзюба О. М. Вихідці з України в університетах Німеччини у XVIII ст.; Варварцев М. М. Анджего Де Губернатіс — популяризатор української культури в Італії; Ємець О. В. З історії скандинавсько-українських літературних взаємин (кінець XIX — початок XX ст.); Шевченко О. В. Українсько-болгарські зв'язки

у галузі освіти (кінець XIX — початок XX ст.); Павлюченко О. В. Російсько-сербські відносини після падіння династії Обреновичів (1903—1907 рр.); Павленко В. В. Вклад трудящих Радянської України в рух солідарності зі страйковою боротьбою пролетаріату Великобританії у 1926 р.; Самойленко Н. І. Шляхами братерського співробітництва: кінематографія НРБ у другій половині 50-х — 60-х роках; Мухіна Н. В. Творчі контакти колективів художньої самодіяльності СРСР і НРБ у 70-ті роки; Терентьева Н. О. СРСР і Греція в науково-технічному партнерстві (70—80-ті роки); Майборода О. М. Проблема взаємостосунків нації та етнічної діаспори в сучасній буржуазній історіографії.

Архіви України, № 1. Шевчук В. О. Т. Г. Шевченко і наше сьогодення; Папакін Г. В. Архівні джерела про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 1919 році; Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про поширення творів Т. Г. Шевченка на Україні в дожовтневий період; Ермакова Н. О. Забезпечення збереженості документів — найважливіший напрям діяльності ЦДАЖР УРСР; Гісцова Л. З. Шляхи вдосконалення науково-довідкового апарату до фондів ЦДІА УРСР у м. Києві; Новохатський К. Є. Нормування праці в державних районних і міських архівах: (До видання Норм виробітку і часу на основні види роботи, що виконуються в державних районних і міських архівах Української РСР); Волковинський В. М. Автобіографія Х. Г. Раковського; Віслобоков К. А. З досвіду роботи по вивірці описів у ЦДІА УРСР у м. Києві; Бурдяк В. І., Іванецька О. П. Документи ЦДАЖР УРСР про творчу активність робітників західного регіону України у 1946—1975 рр.; Чарієв З. У. Архівні джерела про перебудування тилових робітників Туркестану на Україні в роки першої світової війни; Малахова Т. В., Добров Д. Я. Відомчий архів Хмельницького виробничого об'єднання «Катіон»; Іващенко І. К. Автографи М. І. Кутузова і М. Б. Барклая-де-Толлі у фондах Держархіву Чернігівської області; Кагамлик С. Р. Нововиявлені документи про родовід Муравйових-Апостолів; Гудзенко П. П., Мовчан О. М. Государственные архивы Украинской ССР. Справочник.

Архіви України, № 2. Крячок М. І. Документи особливого фонду Т. Г. Шевченка у ЦДАМЛМ УРСР; Барштейн Ю. А. Медальєрна Шевченкіана; Божко О. І., Яковлева Л. В. Протоколи перших засідань ЦВК Рад України; Слюдикова Т. Б. Нові документи про місця проживання родини Давидових-Раєвських у Києві; Імена, повернені історії; Керівні діячі Радянської України; Кузнецова Л. В. Нове у роботі ЦДАЖР УРСР з відомими архівами республіканських міністерств і відомств; Курінний Б. П. Організація роботи читального залу Держархіву м. Києва; Антонюк О. С. Біографічна хроніка В. І. Леніна як джерело до вивчення політичної роботи більшовиків

серед військ інтервентів; Княнко В. І. З історії створення системи партійного навчання на Україні (1918—1920 рр.); Стрішенець М. М. Архівні документи про будівництво водяних млинів на Україні в XVI — першій половині XVII ст.; Варварцев М. М. Цінне джерело про сучасний стан архівної справи в зарубіжних країнах; Сендик З. О. Висвітлення питань роботи з документами особового походження в болгарському архівознавчому виданні; Кульчицький С. В. Э. И. Квининг. Избранные речи и статьи; Латуш О. І. Восстановление Приднепровья (1946—1950): Документи у матеріали; Стрельський Г. В. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория.

Архіви України, № 3. Санцевич А. В. Про нові підходи до публікації архівних документів; Музичук О. В. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про революційну діяльність Г. Л. Пятакова (1912—1915 рр.); Керівні діячі Радянської України; Мацюк О. Я. Використання документів архівів у галузі історичного краєзнавства при підготовці статей до Зводу пам'яток історії та культури; Погребінський М. Б., Харитонович І. М. Джерельна база біографії С. В. Косіора; Ляховський В. П. Українське радіомовлення в роки Великої Вітчизняної війни; Зінко Ю. А. Шефство трудящих України над госпіталами Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни; Раковский Х. Конец восстания на «Потемкине»; Шандра В. С. Маловідомий документ родини Пирогових з фондів в ЦДІА УРСР у м. Києві; Слюдикова Т. Б. Київські адреси Кирило-Мефодіївців; Новохатський К. Є. Засідання з проблем «усної історії»; До 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

Архіви України, № 4. Документи про боротьбу трудящих Західної України за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі; Топішко Н. О. Вересневі дні 1939 року на західноукраїнських землях у документах ЦДАКФФД УРСР; Божко О. І., Яковлева Л. В. Протоколи перших засідань ЦВК Рад України; Царьова Н. М. У вінок Кобзареві; Слончак Н. М. Документи ЦДАКФФД УРСР з історії спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку на Україні; Шевченко С. І., Брайченко О. Д. Співробітництво архівістів і викладачів вузів у підготовці вчителів історії; Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві; Лях С. Р. Фонд ЦДАЖР УРСР «Всєробітземліс» як джерело з історії селянства України 20-х років; Водотика С. Г., Савенок Л. А. Нові матеріали про науково-дослідну кафедру історії України у Харкові; Томулець В. М. Торговельні зв'язки Бессарабії з українськими губерніями в першій половині XIX ст.: (за документами Держархіву Одеської області); Шандра В. С. А. Н. Катренко. В боротьбе за пробудження народної революції. (Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х — начале 90-х годов

XIX в.); Обговорення питань підготовки «Хроніки робітничого руху в Росії. 1895—1917 рр.».

Архіви України, № 5. Історичній науці — повноцінну джерельну базу; Самарцев І. Г. Невідомі листівки київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» 1897—1898 рр.; Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша; Штыволока О. І. Документи ПА ІІП при ЦК Компартії України про прийом підпільними організаціями і партизанськими загонами радянських громадян до лав Комуністичної партії на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території УРСР у 1941—1944 рр.; Алещенко М. І. Архівні джерела про участь комітетів незаможних селян у здійсненні ленінського плану культурної революції на Україні (1920—1933 рр.) Сарнацький О. П. Нові документи з історії участі демократичної інтелігенції в революційному русі (1910—1914 рр.); Зару-

ба В. М. Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького»; Замлинський В. О., Іваненко А. М. «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI — першої половини XVIII ст.; Черниговская летопись 1587—1750; Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст.; Мицик Ю. А. Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького; Киричук Ю. А., Качараба С. П. Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: Збірник документів і матеріалів; Боряк Г. В. С. Н. Плохий. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI—XVII вв.); Черняков Б. І. Нове архівознавче джерело з історії української періодичної преси.

Одержано 29. 01. 90.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

О. Д. Плюта (Хмельницький)

Про місце битви Ярослава із Святополком

Битва новгородців на чолі з Ярославом проти Святополка — це важлива історична подія: вона започаткувала період піднесення Київської Русі, зростання її значення в тогочасному світі. Літопис так описує цю подію: «Прийшов Ярослав, і стали вони один проти одного по обох берегах Дніпра... І так стояли одні проти одних три місяці. А вже були морози. Святополк стояв між двома озерами і всю ніч пиячив з дружиною своєю. Ярослав же... перед світанком переправився і, вийшовши на берег, вони відштовхнули човни від берега і пішли одні проти других, і зіткнулися на місці, і сталася січа, а печеніги не могли прийти на допомогу Святополкові, бо озеро заважало. І притиснули Святополка з дружиною до озера, і вступили на лід, і обломився лід під ними, і почав перемагати Ярослав»¹.

Як бачимо, важливу роль у ході битви відіграло озеро, точніше — два. Прийнято вважати, що ці озера знаходяться досить далеко від Дніпра. Так, в описі історичного Любеча читаємо: «На північ від Замка розташована заплава Дніпра з двома озерами, про які згадує літопис. Одне з цих озер — тепер затон Дніпра — виконувало роль гавані»².

Якщо одне з цих озер — затон, то через друге протікає річка Балгач, що впадає в затон. І затон, і це озеро розташовані далеко від Дніпра: до затону близько кілометра, до озера — двох. У зв'язку з цим виникає запитання, як могли новгородці загнати Святополка на лід, коли в нього був широкий оперативний простір. І як могло озеро перешкодити печенігам вступити в бій з Ярославом? Якщо печеніги знаходилися між затоном і Дніпром, вони першими зустріли б новгородців; якщо за затоном — їм неважко було б обійти його під Любечем і вступити в бій. Ми вважаємо, що бій відбувся в іншому місці, і встановити його допоможе нам топоніміка.

На заплаві Дніпра під Любечем є два урочища: Кораблище і Кричалище. Перше — це район затону, друге — на південь від нього. Назва «Кричалище» походить від слова «кричати». Відомо, що, ідучи в бій, русичі, втім і як воїни усіх країн, «криком поля перегороджували». Отже, вірогідно, на «Кричалищі» відбувалися бої. За кількасот метрів на південь

знаходиться два однакових за розмірами формою озера. Вони простяглися на півкілометра паралельно вздовж Дніпра, утворюючи кут з вершиною в бік Любеча. Ширина кожного з них близько ста метрів, а відстань між ними трохи більша. Береги озер круті й рівні, ніби вирізані під шнур. Їх і справді вирізав Дніпро, коли під час льодоходу на ньому виник затон.

Святополк напевне розташувався на півдні між озерами, печеніги пасли коней на широкій заплаві під Любечем. Новгородці могли ударити зненацька, бо озера дуже близько від Дніпра. Під їх натиском дружина Святополка почала відступати і потрапила на лід східного озера, яке, до того ж, не дало можливості печенігам вступити в бій. Згадаймо, що діялося це восени, і навряд, щоб на затоні, а тим більш на проточному озері, міг утворитися лід, спроможний витримати натовп. Тут же озера непроточні, вода в них низько, і тому на них була міцна крига.

Можуть заперечити, що в 1015 р. ці озера ще не існували. Однак є підстави говорити про їх глибоку давність. Справа в тому, що на південь від цих озер розташоване село, яке зветься Кукари, а назву цю воно одержало від цих озер-чорторіїв. І якщо чорторії у гирлі Десни так і зветься — Чорторії, то біля Любеча дала себе знати балтійська, а точніше — балтослов'янська ономастика, поширена у Верхнім Подніпров'ї. Етимологія назви Кукари — давньопруске «куке» — чорт і латвійське «ару», литовське «арти» — орати, «раута» — рити. В топоніміці давніх прусів зафіксовані назви Куке, Хукумбраст — «Чортів брід».

На Русі добре розуміли значення слова «куке»: в українському фольклорі збереглася легенда про те, як кукіль одержав назву від чорта, тому він «чортів овес». Сам чорт — «куций», «куць», хоч уявляли його з довгим хвостом. Отже «куць» — це «куке», а не «безхвостий». В глухому місці над Остром, недалеко від Ніжина є село Куковичі, в Менському районі — село Куковичі: з певністю можна говорити, що їх назва походить від згаданого «куке».

Від села Кукари через Любеч іде дорога на схід: нею скористувались і Святополк і Ярослав. Через Кукари йшов шлях по рівній безлісній місцевості на Чернігів з відгалуженням на Вишгород — Київ, а через Шестовицю — в Посейм'є, басейн Дону. На заході в обхід Прип'яті — шлях у Польщу, до балтійських слов'ян, балтів і, звичайно, в Новгород. Святополк знав,

¹ Цит. за: Хрестоматія з історії Української РСР — К., 1959. — Т. 1. — С. 53—54.

² Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 254.

що саме через Кукари буде йти на Київ Ярослав, і тому терпляче чекав його тут, «між озерами». Це не перешкодило, проте, новгородцям під носом у п'яного Святополка переправитися на лівий берег.

Якщо зважити і на водний шлях по Дніпру із зручною гаванню на Балгачі, стане зрозумілим, чому Любеч у давніх джерелах стоїть поряд з Києвом, Черніговом, Переяславом, чому саме там у 1097 р. відбувся з'їзд руських князів.

Шляхами, що йшли через Любеч, користувалася, звичайно, не тільки Русь. Проте з певністю можна говорити, що саме вона була господарем на них. Неподалік Кукар на правому березі є пристань Бабки: на терені між ними і знаходився перевіз через ріку, яка тут завжди була глибокою.

Місце битви 1015 р., на нашу думку, повинно стати об'єктом уваги дослідників. Будемо міркувати так. Бій відбувся саме під Любечем тому, що тут проходив шлях, який проторили руси і балти,— про це говорилося вище. Озера виникли внаслідок

затору на Дніпрі під час льодоходу. А битий шлях—це і втоптаний копитами та чобітьми сніг на дніпровському льоду. Відомо, що там, де є стежка чи дорога через ріку, водойму, лід міцно тримається і тоді, коли обабіч він уже кришиться. Колись, мабуть, трапилося так, що особливо жвавий рух через Дніпро був зимою багатосніжною, з відлигами. На Дніпрі утворилася своєрідна гребля, що трималася міцно й тоді, коли почався льодохід: виник великий затор, а отже і чорторії. На їх дні тепер товстий шар відкладень, і по ньому можна встановити, як давно виникли ці озера.

Якби вдалося натрапити на сліди битви 1015 р., можна було б порівняти товщину осадків над речами і під ними. Проте існує можливість скласти уявлення про вік озер і без знахідок—з допомогою геології та враховуючи дані археології—спадковість культур у Подніпров'ї.

Одержано 23. 04 89.

В. О. Щербак (Київ)

Перша республіканська конференція з історії запорозького козацтва

18—20 січня 1990 р. на острові Хортиця в м. Запоріжжі відбулася Перша республіканська науково-практична конференція «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці», присвячена 500-річчю запорозького козацтва. Вона була організована Міністерством культури УРСР, Українським фондом культури, республіканським товариством охорони пам'яток, Державним історико-культурним заповідником на о. Хортиця.

З привітанням до учасників конференції звернувся перший секретар Запорізького міськкому Компартії України П. М. Ванад і завідувачий відділом Запорізького комітету партії Є. Г. Карташов. Доповідь «Проблеми історії запорозького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки» зробила канд. іст. наук О. М. Апанович. Охарактеризувавши основні етапи розвитку досліджень з тематики за радянський період, вона детально спинилася на перспективах наукових студій, краєзнавчої роботи, розгортання музейної справи.

Проблемі виникнення запорозького козацтва була присвячена доповідь д-ра іст. наук М. Ю. Брайчевського. Д-р іст. наук Д. Я. Телегін розповів про реалізацію Українським товариством охорони пам'яток комплексної програми «Часи козацькі». Він порушив питання щодо пропаганди знань з історії запорозького козацтва, виявлення і збереження пам'яток на місцях і наголосив на необхідності організації сектору історії українського козацтва в Інституті історії АН УРСР.

Висвітленню історичної ролі князя Дмитра Вишневецького у створенні Запорозької Січі присвятив свою доповідь канд. іст. наук В. І. Сергійчук. Він спинився також на сучасних дослідженнях особи Д. Вишневецького зарубіжними вченими. Директор Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця О. І. Кириченко підкреслив значення козацтва у формуванні національної самосвідомості українського народу. Він запропонував створити на базі існуючого музею козацький меморіал і підготувати державну програму збереження і відтворення пам'яток історії запорозького козацтва.

Проблемі походження українського козацтва та відбиття цього процесу в джерелах були присвячені доповіді чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка, кандидатів іст. наук Ю. А. Мицика, В. І. Сергійчука, В. О. Щербака та аспіранта С. А. Лепявка. Л. З. Гізцова проаналізувала документи ЦДІА УРСР з історії запорозького козацтва; козацьким прапорам XVIII ст. присвятила повідомлення ст. наук співробітник Державного історичного музею УРСР Г. І. Ярова, взаємовідносинам Запорозької Січі з Кримським ханством — М. В. Кравець та С. М. Могульова, битві під Корсунем 1648 р. — І. С. Стороженко.

Відображенню історії запорозького козацтва в мовних та фольклорних джерелах присвятили виступи д-р філолог. наук В. А. Чубаненко і канд. філолог. наук В. О. Хитрук. Місце козацької тематики в українській літературі та мистецтві показали у своїх повідомленнях кандидати філолог. наук В. П. Колосова, В. Ф. Шевченко, а також С. В. Костюк, В. М. Величко, В. А. Лавренюк. Визначним дослідникам історії Запорозжя — Д. І. Яворницькому, К. Г. Гуслистому і Я. П. Новицькому були присвячені повідомлення д-ра іст. наук Г. К. Швидько та канд. іст. наук В. І. Ульяновського.

Археологічним дослідженням в регіоні були присвячені виступи Г. І. Шаповалова, Т. К. Шевченко, А. Л. Сокульського.

Гостра дискусія розгорнулася навколо створення архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва на о. Хортиця. Кандидати іст. наук Б. П. Греділь і В. О. Ленченко висунули альтернативні проекти відтворення Запорозької Січі на Хортиці.

У резолюції, що її прийняли учасники конференції, звернуто увагу на необхідність систематичного проведення хортицьких читань та підготовки збірника наукових праць, а також вміщено рекомендації щодо реалізації постанови Ради Міністрів УРСР № 911 від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва».

С. К. Асатуров (Київ)

Професор Е. Кальбе в Інституті історії АН УРСР

3 квітня в актовому залі Інституту історії АН УРСР відбулася зустріч членів вченої ради і колективу співробітників інституту з відомим істориком і філософом, автором ряду праць з проблем історії взаємовідносин країн Східної Європи зав. кафедрою історії південноєвропейських та східноєвропейських країн Лейпцигського університету ім. Карла Маркса д-ром іст. наук, проф. Е. Кальбе.

Директор Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор відрекомендував гостя присутнім.

Потім з лекцією «НДР сьогодні» виступив д-р іст. наук, проф. Е. Кальбе. Він докладно охарактеризував розвиток внутрішньополітичних подій у НДР з вересня 1989 р. й донині, перспективи об'єднання двох німецьких держав, причини та основні специфічні риси суспільно-політичної кризи в республіці, результати перших в історії країни вільних виборів до Народної палати 18 березня 1990 р. Доповідач також проаналізував розстановку політичних сил, відповів на питання, як ці рухи здатні вплинути на історичні можливості розвитку двох Німеччин. Е. Кальбе дав свою оцінку процесам у НДР, розповів про нові тенденції в діяльності Партії Демократичного Соціалізму.

Лекція викликала жваву реакцію присутніх. Доповідачу довелося відповісти на численні запитання, що стосувалися

проблем діяльності реваншистських та націоналістичних сил у НДР, зростаючого безробіття, погіршення життєвого рівня й соціальної захищеності трудящих, східних кордонів майбутньої об'єднаної Німеччини. Проф. Е. Кальбе, зокрема, розповів про майбутнє виведення радянських військ з території НДР та необхідність такого ж кроку з боку США, Англії та Франції, чії війська дислокуються у ФРН, про бажаність та необхідність створення в майбутньому демілітаризованої і нейтральної Німеччини, про долю східно-прусських земель і народів, про долю колишніх керівників республіки, викладачів суспільних дисциплін тощо. Заціпалися й питання розподілу житлового фонду після виїзду понад 500 тис. громадян НДР до ФРН. Проф. Е. Кальбе оцінив правові основи форм власності на сучасному етапі існування держави. Зокрема, мова йшла про перетворення у кооперативному русі, участь спеціалістів та робітників НДР у завершенні розпочатих та будівництві майбутніх так званих інтеграційних об'єктів РЕВ та ін.

Під час обговорення також піднімалися питання про майбутнє світу соціалізму, перспективи діяльності РЕВ тощо.

Ю. Ю. Кондуфор підбив підсумки цієї дружньої зустрічі.

Одержано 11.04.90

В. І. Кузнецов (Київ)

Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д. Мейсом

31 січня ц. р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулася зустріч з проф. Д. Мейсом.

Представник товариства «Україна» С. Ю. Лазебник представив гостя із Сполучених Штатів Америки. Тривалий час він працював в Українському дослідницькому інституті Гарвардського університету, науковці якого досліджують історію України. П'ять років Д. Мейс очолює комісію при конгресі США по вивченню голоду на Україні у 30-ті роки.

В своєму виступі Д. Мейс зазначив, що очолювана ним комісія працюватиме лише до червня 1990 р. У її членів існує ряд версій про голод 1933 р. на Україні. В основному вони вважають, що цей голод створений штучно, без сталінщини його б не було. У вивченні даної проблеми є прогрес як у СРСР, так і в Сполучених

Штатах. Дослідник підкреслив, що хоче співробітничати у цьому питанні з істориками УРСР, працювати в бібліотеках та архівах республіки. Він вітав висвітлення «білих плям» в історії України, повідомив, що читає відповідну радянську пресу та наукову літературу. Однак Д. Мейс вважає, що успіхи у дослідженні історії України ще невеликі. Він зупинився, зокрема, на статті Ю. Ю. Кондуфора, С. В. Кульчицького, В. Г. Сарбея, В. А. Смолія та І. С. Хміля «Діалог з історією», опублікованій у журналі «Комуніст України», № 11 за 1989 р. Автори, як відзначив Д. Мейс, підкреслюють, що Центральна рада — організація української буржуазії. Проте багато хто і він, зокрема, думають інакше. В зазначеній статті також майже нічого не говориться про українізацію у республіці, яка розпочалася в 1923 р.

На думку Д. Мейса, історію України краще висвітлюють у «Літературній Україні», ніж в «Українському історичному журналі».

Далі гість зупинився на дослідженнях д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького про голод 1933 р. Він зазначив, що вчений використав некритично матеріали ЦСУ УРСР, зокрема перепис населення 1937 р. Чисельність загинувших від голоду у нього менша, ніж в американських документах. Радянські дослідження про голод 1933 р., на думку Д. Мейса, — важливе історичне джерело, але воно неповне.

У своєму виступі С. В. Кульчицький підкреслив, що комісія при конгресі США працювала над проблемою голоду 1933 р. на Україні понад 50 років, а радянські вчені — лише півтора року. Проте в останніх є перевага: у СРСР ще живі свідки тих жахливих подій. В архівах дослідники знаходять дедалі більше документів, які дають можливість точніше встановити кількість загинувших від голоду. Найбільш об'єктивним документальним свідченням про чисельність останніх є перепис населення 1937 р., оскільки дані перепису 1939 р. були сфальсифіковані. Однак цей фонд поки що вченим не видається. Є надія, що ситуація зміниться у 1990 р. В Інституті історії партії при ЦК Компартії України підготовлений до видання збірник документів та статей з розглядуваної проблематики. Нещодавно на засіданні Політбюро ЦК Компартії України розглядалося питання про висвітлення голоду 1933 р. у республіці. Відповідну постанову буде опубліковано. Це надасть нового стимулу в дальшій розробці цієї проблеми.

Д-р іст. наук, проф. Ю. М. Гамрецький наголосив, що радянські науковці роблять спільну справу з істориками Сполучених Штатів по висвітленню «білих плям» в історії УРСР. Зокрема, Д. Мейс говорив про Центральну раду. Одні вважають, що це — контрреволюційна організація, а деякі, що народна.

На нашу думку, у дожовтневий період її не можна називати контрреволюційною. Центральна рада дещо зробила в справі національного відродження українського народу, у соціальному ж плані — нічого.

Після Жовтня її політика стала контрреволюційною.

Головний редактор «Українського історичного журналу» д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль підкреслив, що такі зустрічі із зарубіжними дослідниками корисні й повчальні. Бажано, щоб вони стали нормою. Журнал є дзеркалом стану історичної науки в УРСР. Коли остання почала перебудовуватися, це відбилося й на ньому. Тираж за півтора року набагато зріс. Більше почали передплачувати «Український історичний журнал» і за кордоном. М. В. Коваль запросив американських істориків виступати в журналі, зокрема з оглядами видань з україністики у США, й подарував гостеві добірку примірників журналу, в яких опубліковані документи про голод 1931—1933 рр. на Україні.

Д-р іст. наук І. І. Слинко розповів про те, що коли він у 50—60-х рр. досліджував питання про колективізацію й технічну реконструкцію сільського господарства УСРР, то зустрічав в архівах документи про голод. Однак у той час писати про це було неможливо.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань подякував Д. Мейсу за те, що він бажає співробітничати з істориками України. Він підкреслив доцільність спільної роботи над відповідними джерелами в США і СРСР, взаємодопомоги в дальшому дослідженні проблеми голоду.

Письменник В. А. Маняк у своєму виступі розповів про зустріч з Д. Мейсом у Спільці письменників України, зазначив, що в Сполучених Штатах та Канаді багато вже зроблено у дослідженні голоду 1933 р. В УРСР нині готуються різні книги з цієї проблематики. Незабаром вони побачать світ.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук І. М. Хворостяний подякував гостеві за подаровані ним книжки з історії України 1918—1934 рр. і закликав до творчого співробітництва американських та українських радянських істориків для дальшого вивчення розглядуваної проблеми.

Одержано 12. 03. 90

Н. О. Терентьєва (Київ)

Професор Х. Д. Гайєр в гостях у істориків УРСР

З 20 по 22 квітня 1990 р. у Києві перебував гість Академії наук СРСР директор Інституту східноєвропейської історії та правознавства (Тюбінгенський університет, ФРН), проф. Ханс Дітріх Гайєр. Його супроводжувала співробітниця Інституту загальної історії АН СРСР О. В. Зайченко.

20 квітня в Інституті історії АН УРСР

відбулася зустріч ученого з ФРН з Головою Археографічної комісії АН УРСР заст. директора інституту, чл.-кор. АН УРСР проф. П. С. Соханем та його заступником по комісії д-ром іст. наук В. А. Смолієм. Під час бесіди були обговорені актуальні питання розвитку історичної науки в Українській РСР, стан розробки історії України дожовтневого і

радянського періодів. Гість був ознайомлений з основними напрямками науково-організаційної діяльності Інституту історії АН УРСР. Особливий інтерес проф. Х. Д. Гайера викликали питання, зв'язані з діяльністю Археографічної комісії АН УРСР, планами видання багатой історичної спадщини українського народу.

В свою чергу Х. Д. Гайер розповів про основні напрями науково-організаційної діяльності у керованому ним інституті, порушив питання можливого співробітництва між науковими установами України та ФРН, приділив особливу увагу наданню молодим українським ученим можливості стажування і роботи у бібліотеках та архівах ФРН.

Того ж дня відбулася зустріч проф. Х. Д. Гайера із співробітниками відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР.

У зустрічі взяли участь зав. відділом, д-р іст. наук В. А. Смолій, заст. головного редактора «Українського історичного журналу» канд. іст. наук В. М. Ричка, кандидати іст. наук О. П. Толочко та О. І. Гуржій. У бесіді головну увагу було приділено питанням медієвістики, джерельній базі з історії України феодального періоду, а також відображенню у документальних матеріалах різних аспектів українсько-німецьких зв'язків XVI—XVIII ст.

Зустрічі пройшли у діловій та дружній атмосфері. Вчені України та ФРН висловили обопільне бажання зміцнювати далі контакти між науковими установами історичного профілю, більш інтенсивно обмінюватися публікаціями.

Одержано 26.04.90

І. О. Кіку (Київ)

Вчені Інституту історії АН УРСР у Київському педінституті

До всесоюзного Дня науки, що відзначався 15 квітня, було приурочено зустріч співробітників відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР із студентами історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, яка відбулася 11 квітня. В ній взяли участь зав. відділом феодалізму, д-р іст. наук В. А. Смолій, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», канд. іст. наук В. М. Ричка, канд. іст. наук О. І. Гуржій.

У вступному слові зав. відділом феодалізму Інституту історії АН УРСР В. А. Смолій підкреслив необхідність глибокого переосмислення багатьох питань і подій нашого історичного минулого, виявлення й дослідження «білих плям» у розвитку історичної науки. Він проаналізував стан і розвиток досліджень з історії феодалізму України, зазначив, що багато важливих проблем досі ще не досліджено, деякі питання висвітлювались однобічно і спрощено. В. А. Смолій розповів студентам про роботу відділу феодалізму в умовах перебування історичної науки. Водночас він висловив занепокоєння з приводу того, що в зв'язку із зростанням інтересу

трудящих до історичного минулого в деяких періодичних органах з'являються публікації, підготовлені на низькому науковому рівні, автори яких висвітлюють окремі питання однобічно і припускаються грубих помилок при розкритті різних (часом спірних) проблем. Розповів В. А. Смолій і про відновлення діяльності Археографічної комісії, яка вже приступила до видання ряду документальних джерел з історії України.

Заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. М. Ричка розповів присутнім про роботу редколегії часопису в умовах сьогодення, про запровадження в журналі нових рубрик: «З історіографічної спадщини», «Портрети істориків минулого», про «круглі столи», що проводяться з ініціативи редакції.

О. І. Гуржій зупинився на питаннях проблематики студентських курсових і дипломних наукових робіт, ознайомив присутніх з тематикою «круглих столів» відділу з молодими вченими і громадськістю. Вчені відповіли на численні запитання студентів.

Одержано 23.04.90

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Моця А. П. Древнерусская народность 3
Материалы к «Очеркам истории Компартии Украины»
Варгатюк П. Л. Особенности революционного процесса в России в начале
XX в. 14

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Солдатенко В. Ф. Большевицкая периодика Украины (февраль 1918 г.—
февраль 1919 г.) 22
Писаренко Ю. Г. Письменные источники о раннем этапе киево-смоленских
отношений 34

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Козицкий Н. Е., Левенец Ю. А. Роль А. А. Богданова в подготовке
III съезда РСДРП 43
Вопросы отечественной истории в зарубежной историографии
Екельчик С. А. Из истории украинско-еврейских отношений 54
Санцевич А. В. Виды исторических исследований 63

ЗАМЕТКИ

- Забарко Б. М. Новые зарубежные исследования по истории Первого мая 73

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Курносоев Ю. А. Проблемы перестройки в Украинской ССР 78

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Пирог Р. Я. В. М. Молотов на Украине: страницы политической биографии 87

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Сарбей В. Г. Н. Н. Аркас и его «История Украины-Руси» 100

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Красная Армия в оценке абвера (июль 1941 г.) 114

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического
авантюриста (*продолжение*) 121

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Сушко А. А., Мазур И. Д. 70-летие Киевского пединститута им. Горького 134

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Пинчук Ю. А. Запрещенная статья Н. И. Костомарова 137
Костомаров Н. И. Правы ли наши обвинители? 140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Маковейчук И. М. С. С. Радченко. Издательская деятельность партийных
комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг. 147
Пекарская Л. В. Н. Л. Пушкарева. Женщины Древней Руси 148

- Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников
и журналов исторического профиля (1989 г.) 150

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- Плюта А. Д. (*Хмельницкий*). О месте битвы Ярослава с Святополком 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Щербак В. А. Первая республиканская конференция по истории запорож-
ского казачества 156
Асатуров С. К. Профессор Э. Кальбе в Институте истории АН УССР 157
Кузнецов В. И. Встреча в Институте истории АН УССР с председателем
комиссии при конгрессе США по изучению голода на Украине в 30-е годы
Д. Мейсом 157
Терентьева Н. А. Профессор Х. Д. Гайер в гостях у историков УССР 158
Кяку И. А. Ученые Института истории АН УССР в Киевском пединституте 159

НОВІ КНИГИ

- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 9 декабря 1989 г.— М.: Политиздат, 1989.— 48 с.
- Горбачев М. С.** В единстве партии — судьба перестройки: Доклад на Пленуме ЦК КПСС, 25 декабря 1989 г.— М.: Политиздат, 1990.— 32 с.
- Энергию молодежи — делу перестройки: Речь М. С. Горбачева на Всесоюз. студенческом форуме; Ответы М. С. Горбачева и Н. И. Рыжкова на вопросы делегатов Всесоюз. студенческого форума, 15 ноября 1989 г.— М.: Политиздат, 1989.— 64 с.
- Археографический ежегодник за 1988 год.— М.: Наука, 1989.— 341 с.
- Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. Мезолит СССР.— М.: Наука, 1989.— 351 с.
- Белади Л., Краус Т.** Сталин.— М.: Политиздат, 1989.— 318 с.
- Бойко Н. К.** Рабочий класс Украины в период социалистического строительства: (Анализ массовых стат. источников 20—30-х гг.).— К.: Выща шк., 1990.— 155 с.
- Буганов В. И.** Мир истории: Россия в XVII столетии.— М.: Мол. гвардия, 1989.— 319 с.
- Валишевский К.** Марысенка, королева Польши: Репринт. воспроизведение изд. 1912 г.— М.: СП «ИКПА», 1989.— 367 с.
- Валишевский К.** Первые Романовы: Репринт. воспроизведение изд. 1911 г.— М.: СП «ИКПА», 1989.— 476, 111 с.
- Васецкий Н.** Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: Фрагменты полит. судеб.— М.: Моск. рабочий, 1989.— 204 с.
- Великая французская революция и Россия.— М.: Прогресс, 1989.— 551 с.
- Волкогинов Д. А.** Триумф і трагедія: Політ. портр. Й. В. Сталіна. У 2 кн. Кн. I.— К.: Політвидав України, 1989.— 597 с.
- Всеобщая история: дискуссии, новые подходы: Вып. 2.— М.: Наука, 1989.— 271 с.
- Доброниченко М. И.** Партизанские дни и ночи.— Одесса: Маяк, 1989.— 174 с.
- Дорогами тысячелетий: Сб. ст. и очерков. Кн. 3.— М.: Мол. гвардия, 1989.— 270 с.
- Единожды приняв присягу...: Рассказы о чекистах (Ворошиловградщины).— Донецк: Донбасс, 1990.— 167 с.
- Ежегодник Большой советской энциклопедии. 1989: Вып. 33.— М.: Сов. энциклопедия, 1989.— 591 с.
- Київське Полісся: (Етнолінгвіст. дослідження).— К.: Наук. думка, 1989.— 267 с.
- Ключевский В. О.** Сочинения: В 9 т. Т. 7.— М.: Мысль, 1989.— 509 с.
- Кот А. Н.** Отечества крылатые сыны: Зап. штурмана.— Днепропетровск: Промінь, 1989.— 295 с.
- Мы защищали Родину: Воспоминания участников Великой Отеч. войны.— Донецк: Донбасс, 1989.— 160 с.
- Новое о революции 1905—1907 гг. в России: Сб.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.— 197 с.
- Одесса и породненные с ней города.— Одесса: Маяк, 1989.— 192 с.
- Ольховский В. С., Храпунов И. Н.** Крымская Скифия.— Симферополь: Таврия.— 1990.— 127 с.
- Путем поиска и обновления: Сб.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 191 с.
- Радченко С. С.** Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.— К.: Выща шк., 1989.— 337 с.
- Ратнер И. Д., Костюк Л. И.** Древности Херсонщины: Крат. справочник.— Симферополь: Таврия, 1989.— 110 с.
- Рогалина Н. Л.** Коллективизация: уроки пройденного пути.— М.: Изд-во МГУ, 1989.— 224 с.
- Сироткин В. Г.** Франция: 200 лет без Бастилии.— К.: Политиздат Украины, 1990.— 205 с.
- Скрипник Г. А.** Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток.— К.: Наук. думка, 1989.— 301 с.
- Соболев А. М.** Керувати — не командувати.— К.: Політвидав України, 1990.— 95 с.
- Соломоник Э. И.** Каменная летопись Херсонеса: Греч. лапидар. надписи антич. времени.— Симферополь: Таврия, 1990.— 110 с.
- Табачник Д. В., Сидоренко О. І.** За стандартними звинуваченнями.— К.: Політвидав України, 1990.— 270 с.
- Факел. 1989: Ист.-рев. альманах.— М.: Политиздат, 1989.— 255 с.
- Храбан Г. Ю.** Спалах гніву народного: (Антифеод. нар.-визвол. повстання на Правобережж. Україні у 1768—1769 рр.)— К.: Вид-во при КДУ, 1989.— 175 с.